

T. O. Salimow, F. E. Sultanow

DÜNÝÄ TARYHY

(milady V asyryň ahyryndan – XV asyryň
ahyryna çenli)

Doldurylan we düzedilen 2-nji neşir

*Özbekistan Respublikasynyň Halk bilimi
ministrligi umumy orta bilim berýän mekdepleriň
7-nji synpy üçin derslik hökmünde tassyklady*

«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Döwlet ylmy neşirýaty

Daşkent — 2013

UO'K: 94(100)=512.164.(075)

KBK 63.3(0)

S20

Jogapkär redaktor:

F. S. Hasanow – taryh ylymlarynyň kandidaty.

Syn ýazanlar:

K. K. Rajabow – taryh ylymlarynyň doktory, professor;

R. R. Nazarow – filosofiýa ylymlarynyň kandidaty;

A. T. Zamanow – Özbekistanyň in täze taryhy boýunça
laýyklaşdyryjy metodik merkeziň bölüm
başlygy;

M. Halbaýewa – RTM metodisti;

M. S. Töräýewa – Daşkent şäher Ýunusabat tümenindäki
9-njy mekdebiň ýokary derejeli taryh mugallymy.

Şertli belgiler:

Ýada salyň we ýatda saklaň!

Şulary yzygider gaýtalaň!

Pikirlenip netije çykaryň.

Özbaşdak iş.

Sorag we ýumuşlar.

**Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan kärende üçin çap edildi.**

ISBN 978-9943-07-243-5

© “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”

Döwlet ylmy neşirýaty, 2009, 2013

© Çolpan adyndaky neşirýat-çaphana
döredijilik öýi, 2013

AWTORLARDAN

Şu derslik dünýä taryhynyň orta asyrlar döwrüni açyp görkezýär.

Orta asyrlar taryhy bolsa milady V asyryň ahyryndan – XV asyryň ahyryna çenli bolan döwri öz içine alýar.

Orta asyrlar taryhy öwrenilende okuwçylar dürli halklaryň gündelik durmuşyna, hojalyk işlerine, ykdysady we syýasy ösüşine yzygider gözegçilik edýärler we bize çenli saklanyp gelyän meşhur binagärlik ýadygärlikleri: metjit, medreseler, köşkler we ybadathanalar hakynda düşünje alýarlar. Derslikde okuwçy Watanymyzyň we dünýäniň meşhur alymlaryny işleri bilen hem tanyşýarlar.

Şu derslik iki bölüme we baplara, her bir bap öz gezeğinde temalara bölünendir.

Getirilýän maglumatlaryň özleşdirilişini ýeňilleşdirmek üçin her bir temanyň ahyrynda barlag soraglary we ýumuşlar berlen. Olaryň köpüsi okuwçyny özbaşdak pikirlenmäge, mantyky netije çykarmak endigini ösdürmäge kömek edýär.

Ýumuşlar okuwçylaryň nazary bilimleri we amaly başarnyklaryny artdyrmaga gönükdirilen. Olaryň arasynda ýönekeýleri bilen birlikde, okuwçynyň ünsüni, pikirlenmegini talap edýän birneme çylşyrymlyrak düzülenleri-de bar.

Ýumuşlary dersiniň dürli pursatlarynda: täze materiallar düşündirilende, okuwçynyň geçilen dersi nähili özleşdirdigini anyklamakda ýa-da öý işi hökmünde ýerine ýetirmek mümkin. Munda her bir okuwçy özüniň şahsy tejribesi, bilimi we başarnylygy bilen çemeleşýär hem-de derslikde getirilýän düşüňjeler, seneler bilen bir hatarda zerur bolanda sözlüklerden, hronologik jedwellerden, kartalardan we başga kömekçi serişdelerden peýdalanmak maslahat berilýär.

Bu derslik döredilende soňky ýyllarda neşir edilen edebiyatlardan peýdalanyldy. Derslik reňkli suratlar, çyzgylar, adalgalaryň düşündirişi, synp we öý işleri bilen doldurylan.

ORTA ASYRLAR TARYHY NÄMÄNI ÖWREDÝÄR?

Orta asyrlar taryhyndan nämeleri öwrenersiňiz?

Orta asyrlar taryhy – bütin dünýä taryhynyň gadymy dünýä taryhyndan soňky, ikinji bölegidir. Ol gadymky döwür bilen täze döwrüň arasyndaky 10 asyry, ýagny milady V asyryň ahyryndan – XV asyryň ahyryna çenli döwri öz içine alýar.

Italiýanyň magaryfçy alymlary adamzat taryhyny “gadymky taryh”, “orta taryh” we “täze taryh”lara bölüp öwrenmegi teklipe edipdirler. “Gadymky taryh” we “orta taryh” adalgalaryny özlerine çenli geçen taryha, “täze taryh” adalgasyny bolsa özleri ýaşayan döwre görä ulanypdyrlar. “Orta taryh” diýlende, ilki, orta asyrlar taryhy düşünilýär.

Siz 6-njy synpda “Dünýä taryhynyň” gadymky döwrüni öwrendiňiz. Onda adamlaryň gadymky döwürde nähili ýaşandyklary, Gadymy Gündogar, Gresiýa we Rim döwletleriniň gülläp ösüşi we pese gaçyşy bilen tanyşdyňyz. 7-nji synpda bolsa orta asyrlar döwri taryhyny okap öwrenersiňiz. Onda feodal jemgyýetiniň nähili emele gelendigini, nähili ösendigini, halk köpçüliginiň nähili ýaşandygyny we zähmet çekedigini, olaryň öz azatlyklary üçin alyp baran uruşlarda öz garaşsyzlyklaryny nähili gorandyklary baradaky bilimleri alarsyňyz.

Orta asyr jemgyýeti barada. Orta asyr adamzat jemgyýetine Ýewropada feodal, Aziýada bolsa ýer eýeçiligi jemgyýeti diýlipdir. “Feodal” adalgasy latynça “feod” sözünden alnan. Belli bir hyzmatyň hasabyna korol tarapyndan berlen we miras bolup galýan emläge **feod** diýlipdir. Feodal jemgyýeti ýer eýeçiligine esaslanan jemgyýetdir.

Ýewropada emläk eýesine **feodal** diýilýär. Feodal öz ýeriniň bir bölegini daýhanlara bölüp beripdir. Munuň üçin daýhanlar feodalyň ýerlerini işläp beripdirler. Şol bir wagtda özlerine berlen ýerlerinde ýetişdiren hasyldan belli bir böle-

gini feodala salgyt hökmünde töläpdirler. Şeýdip Ýewropa daýhanlary feodalyň önünde iki borjy ýerine ýetirmelidi.

Feodal döwri dürli halklarda dürlüçe wagtlarda döräpdir. Meselem, ol Günbatar Ýewropada V asyryň ahyrlarynda gowşan Günbatar Rim imperiýasy 476-njy ýylda “warwarlaryň” güýçli zarbasyndan ýykylandan soň döredi. Başga halklarda feodal döwri şu wakadan öňräk ýa-da soňrak emele gelipdir. Dürli ýurtlarda feodal döwri höküm süren döwürleri-de dürlüçedir.

Aziýada ýer eýeçiligi jemgyýeti. Aziýada (hususan-da, Watanymyzyň çäginde-de) ýer eýeçiligi Ýewropadan tapawutlanypdyr. Aziýada ýeriň ýokary eýesi döwlet hökümdarydy. Ýer meýdanlarynyň belli bir bölegi gös-göni döwlet emlägi bolupdyr. Hökümdarlar we uly ýer eýeleri ýerlerini daýhanlara işlemek üçin kärendä beripdirler. Olar şol ýerlerde ýetişdiren hasylynyň bellenen mälum bir bölegini ýer eýelerine beripdirler. Aziýanyň daýhanlarynda Ýewropadaky ýaly ýer eýesiniň ýerini işläp bermek borjy bolmandyr.

Ýewropada ygal köp bolanlygy üçin daýhançylyk etmek aňsatdy. Aziýada bolsa beýle mümkinçilik bolmandyr. Çünki ýagyş az mukdarda ýagypdyr, ýagynly günler, ýerleriň çyglylyk mukdary ep-esli kem bolupdyr. Şeýle şertde emeli suwaryşsyz daýhançylyk edip bolmaýardy.

Aziýada ýer eýeleri üçin ýerleriniň hemmesini daýhanlara kärendesine bermek peýdalydy. Suwaryş desgalaryny hemişe arassa saklamak borjy hem daýhanlara yüklenipdir.

Orta asyrlar taryhyny döwürlere bölmek.

Orta asyrlar taryhy iki iri döwre bölünýär:

1. Milady V asyryň ahyryndan – XI asyryň ortalaryna çenli:

- täze-feodal jemgyýete geçmek;
- ýer eýeçiliginiň täze görnüşleriniň (iri ýer eýeleri – feodallar, garaşly daýhanlar) şekillenmegi;

- Günbatar Ýewropada täze dini taglimat – hristiançylygyň giň ýaýramagy;
- Gündogarda yslam dininiň emele gelmegi we ýaýramagy;
- iri feodal döwletleriň döremegi.

2. XI asyryň ortalaryndan – XV asyryň ahyryna çenli:

- ýer eýeçiligi, önümçilik gatnaşyklarynyň ösmegi;
- öz-özünü üpjün edýän – natural hojalykdan, bazar üçin önüm ýetişdirýän hojalyga geçilmegi;
- orta asyr şäherleri we hünärmentçilik sehleriniň ösmegi;
- söwdanyň ösmegi: halkara söwda, bazar, ýarmarka we biržalar;
- Ýewropa şäherleriniň senorlar hökümdarlygyndan azat bolmak ugrundaky göreşi;
- erkin şäherler, şäher respublikalar we iri merkezleşen döwletleriň şekillenmegi;
- merkezi häkimiýetiň abraýynyň barha artmagy;
- taýpa häkimiýet organlarynyň (parlament, General ştatlar) döremegi;
- hristian buthanasy we haçly ýörişler;
- Ýewropa, Aziýa, Afrika we Amerika halklarynyň taryhy;
- dünýä halklarynyň ylym-bilimi we medeniýeti.

Orta asyrlar taryhynyň çeşmeleri.

Orta asyrlar taryhyna degişli çeşmeler iki esasy görnüşe bölünýär.

1. Ýazuw çeşmeleri:

- taryhy sene ýazgysy we ýyl ýazgylary;
 - resmi hatlar: salgyt, jerime, sud, söwda, karz borçnamalary bilen bagly;
 - imperator, korol we soltanlaryň permanlary, buýruklary;
- Orta asyrlarda ilki ähli hatlar we kitaplar hatdatlar tarapyndan ýazylypdyr. XI asyrdan Hytaýda, XV asyryň ortalarynda Ýewropada kitap çap edýän stanoklaryň döredilmegi netijesinde ýazuw çeşmeleriniň sany ýiti köpelipdir.

2. Maddy çeşmeler:

- Çeper-şekillendiriş eserleri: heýkeller, suratlar, amaly sungat nusgalary;
- taryhy muzeýlerdäki zähmet we söweş gurallary;
- dürli teňňe-şaylar;
- egin-eşik we şay-sepler;
- ýaşayyş jaýlary we enjamlar;
- köşkler, galalar, ybadathanalar.

Gadymy dünýä								Orta asyrlar										Täze döwür				Iň täze döwür				
3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21			
Milada çenli asyrlar			Milady asyrlar																							

Sorag we ýumuşlar:

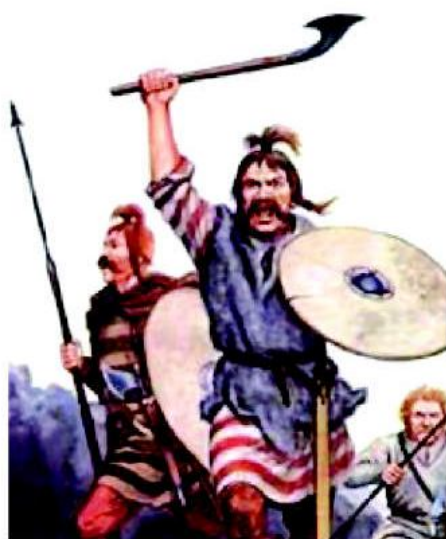
1. Orta asyrlar taryhy barada nämeleri bildiňiz?
2. Ýewropa feodal jemgyýeti hakda aýdyp beriň.
3. Aziýa ýer eýeçligi jemgyýetiniň Ýewropadakydan tapawudy nämededir?
4. Orta asyrlar taryhy näçe döwre bölünýär?
5. Orta asyrlar taryhy nähili çeşmelere esaslanlyp öwrenilýär?
6. Taryhy çeşmeleriň görnüşlerini düşündirip beriň?
7. Döwür çyzygyny düşündirip bilersiňizmi?

I BÖLÜM.

IRKI ORTA ASYRLAR DÖWRI

I BAP. ÝEWROPA IRKI ORTA ASYRLARDA

1-Ş. HALKLARYŇ BEÝIK GÖÇÜŞLERI WE ONUŇ NETIJELERI

1-nji surat. Warwarlar.

Halklaryň beýik göçüşleri. Milady IV–VI asyrlarda Ýewropany, hunn taýpalarynyň başlap beren “**Halklaryň beýik göçüşleri**” gurşaýar. Munuň ençeme sebäpleri bardy. Ilki bilen, german taýpalarynda ilat sanynyň barha köpelmegi netijesinde täze ýerlere bolan talabyň artmagy we gatlaklara bölünmegiň güýçlenmegi olary täze çäkleri eýelemäge ündeýär. Mundan başga-da hunnlaryň IV asyrdan Gündogardan hüjümleri ençeme warwar taýpalaryny öz ýerlerinden göçmäge mejbur edýär. Ýewropada II asyrdan başlap Ýewropada klimatyň sowa-magy V asyra gelip ekin meýdanlaryny guratdy, suw bas-seýnlerini we olara ýakyn ýerleri bolsa batgalyga öwürdi. Şu faktorlar halklary ýaşamak we hojalyk ýöretmek üçin täze amatly ýerleri gözlemäge itergi boldy.

2-nji surat. German taýpasy.

German taýpalary we olaryň zähmeti. Rim imperiýasynyň Demirgazyk araçäkleri boýunça ýerleşýän warwar taýpalary II–IV asyrlarda-da urugçylyk obşinasy bolup ýaşaýardy.

Gadymky germanlar (franklar, westgotlar, ostgotlar, wandallar, bur-

gundlar, langobardlar) Reýn we Elba derýalarynyň basseýninde ýerleşipdi.

Olaryň esasy işi çarwaçylyk bolup, çarwadan daşary guşlary bakypdyrlar, awçylyk we balykçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Milady asyryň başlaryndan ilat sanynyň köpelmegi hojalykda ekerançylygyň ähmiýetini artdyrypdyr.

3-nji surat. Demir plug.

Urugçylyk obşinalary bilelikde tokaýdaky agaçlary kesip, täze ýerleri açypdyrlar. Ýer ýönekeý agaç plug bilen işlenip, ýere dökün dökülmänligi ekin meýdanlarynyň güýçsüzlenip 2–3 ýyldan soň hasylyň ýiti kemelmegine getiripdir. Germanlarda soňluk bilen omaçdan demir pluga geçilmegi zähmet öndürijiligini we alynýan hasyly artdyrypdyr.

Ýatda saklaň!

Rimliler medeni ösüşiň ep-esli aşaky basgançagyndaky halklara “warwarlar” diýipdirler. Gadymky germanlar taryhy baradaky baý maglumatlara Ýuliý Sezaryň “*Galliýa urşy hakda hatyralar*” we rim taryhçysy Tasitiň “*Germaniýa*” eserlerinde duşmak bolar.

Asyrlar geçip daýhançylykda çalşyryp ekmek ulanylyp başlandy. Milady IV asyrdan ýazlyk we güýzlük bugdaýyň ýerine kösükli ekinleri ekmek, sürülen ýeri iki ekin meýdanyna bölüp (şonuň üçin bu usula iki meýdanly çalşyryp ekmek diýilýär) birine däne sepip, ikinjisini şüdügärläp oňadynç bermek hem-de olary her ýyl çalşyryp durmak ýola goýlupdyr. Bu hasylyň mukdaryny artdyrmak bilen bir wagtda ekin meýdanlaryny tiz-tiz çalşyrmak zerurlygyndan halas edýär. Däneli we kösükli ekinlerden daşary bakja ekinlerini, gök önümleri, şol sanda kelem ýetişdiripdirler.

Germanlarda hünärmentçiligiň dokmaçylyk, agaç ussaçylygy (hususan-da gaýyk ýasamak), zergärlik, deri-gönçülik ugurlary ösüpdir. Içki söwdada möhüm çig mal demirden

ekin	şüdügär	ikinci ýyl
şüdügär	ekin	birinji ýyl

4-nji surat. Iki meýdanly çalşyryp ekmek.

ýasalan zatlar hasaplanypdyr. German taýpalary goňşulary rimlilere: gullary, çarwa mallaryny, deri, kahrabo¹ getirip, olardan nepis matalary, toýundan ýasalan gap-çanaklary, şaý-sepleri, wino alypdyrlar. Söwda haryt çalyşygy şeklinde bolup, diňe imperiýa bilen araçäklerde rim puly ulanylypdyr.

Jemgyýetçilik gurluşy. Germanlar jemagaty döwlet emele gelýänçe urugçylyk basgançagyny başdan geçiripdir.

IV asyrdan emlak deňsizligi güýçlenip obşinalar baýlara we garyplara bölünip başlaýar, obşinalarda aristokratlar, erkin adamlar we ýarym azat adamlar taýpalary şekillenipdir.

Emlak taýdan gatlaklara bölünmek netijesinde germanlarda **konung**, ýagny aristokratlaryň ýolbaşçysy şekillenip, onuň täsiri barha güýçlenipdir.

Ýatda saklaň!

Konung — taýpa başlygy, aristokratlaryň ýokary wekili. Normann taýpalarynda harby ýolbaşçy.

Germanlarda taýpa harby goşun başlyklarynyň orny hem möhüm bolupdyr. Harby oljanyň uly bölegi ýolbaşça degişli

¹ Kahrabo — gaty, katronly (smolaly) we dury sary reňkli magdan.

bolupdyr. Sebäbi ol harby bölümiň söwe-şijilerini at, gural-ýarag, ýaşayyş jaýy, azyk bilen üpjün edipdir.

German taýpalary IV–V asyrlardan giň çäklere gözegçilik edýän **taýpa raýanlyklaryna** birleşip başlaýar. **Alemann, got, frank** taýpa raýanlyklary birnäçe ýüz müň adamdan ybarat bolupdyr. Ýyllar geçip taýpalaryň ýokary organy hasaplanýan halk ýygnaklary ýuwaş-ýuwaşdan öz ähmiýetini ýitirip başlaýar. Olar esasan uruş we parahaçylyk, konunglary saýlamak wezipelerini ýerine ýetiripdirler. Harby bölümleriň we olaryň ýolbaşçylarynyň abraýy artypdyr.

Ýatda saklaň!

Alemann, got, franklar – iň uly german taýpalary.

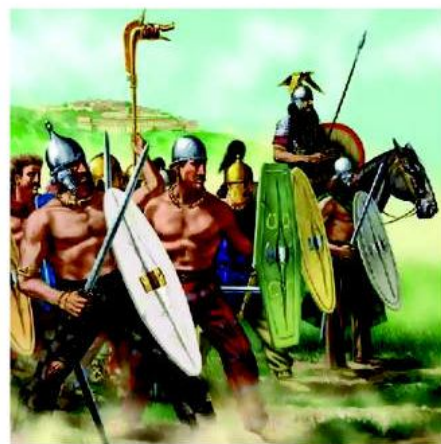
Serhetdeş çäklerdäki käbir taýpa baştutanlary Rimiň naýyplaryna hakyna tutma harby gulluga geçip başlaýarlar. Bu harby bölümler rim goşunlarynyň ýörişleri wagtynda aýratyn söweşiji birlik hökmünde gatnaşypdyr. Käte german taýpalary imperiýanyň araçäklerini daşky duşmanlardan goramak wezipesini öz boýnuna alypdyrlar. Hristianlyk dininiň ýaýrap başlamagy bilen olaryň jemgyýetçilik ösüşi has çaltlanypdyr.

Rim imperiýasyna çozuşlar.

Güýçden gaçan Rim goşuny warwarlaryň hüjümini togtadyp bilmedi. Gulçulyk zulmundan azap çeken ýerli ilat bolsa german taýpalaryna garşy çykman, käte olara goşulýarlar. V asyryň başlarynda Pireneý ýarymadasynda we Galliýanyň bir böleginde warwarlaryň ilkinji döwleti —

Westgot korollygy döredi. German taýpalary soňluk bilen basylyp alnan

ýerlerde: **wandallar** (Demirgazyk Afrikada), **ostgotlar** (Italiýada), **franklar** (Galliýada), **anglo-sakslar** (Britaniýada) öz döwletlerini düzüpdirler.

5-nji surat. Westgotlar.

Germanlaryň çozuşy 476-njy ýylda Günbatar Rim imperiýasynyň ýykylmagyna getirýär. Ýewropada täze — feodal jemgyýetine geçiş döwri başlanýar.

Sorag we ýumuşlar:

1. “Halklaryň beýik göçüşleriniň” esasy sebäplerini sanap geçiň.
2. Kartadan german taýpalarynyň ýaşaýan ýerlerini görkeziň. Sudury karta german taýpalarynyň ýaşan çäklerini geçiriň. Häzirki wagtda bu çäkler haýsy döwletlere degişlidigini anyklaň.
3. Germanlar döwlet döredilýänçe nähili jemgyýetçilik gurluşynda ýaşapdyrlar?
4. German taýpalarynyň Rime eden çozuşy nähili netijelere getirdi?

Pikirlenip netije çykaryň.

Hristianlyk dini nähili emele geldi?

Rim imperiýasynyň ýykylmagynyň ýene başga sebäpleri hem barmydy?

2-§. FRANKLARYŇ JEMGYÝETÇILIK GURLUŞY WE DÖWLETINIŇ DÖREMEGI

6-njy surat. Frank söweşijisi

Frank taýpalary. Beýik göçüşleriň başlanmagyna çenli german taýpalaryna degişli franklar Reýn derýasynyň aşaky akymyndaky çäklerde ýaşapdyrlar. Franklarda urugçylyk düzümi bolup, taýpa baştutanlary harby işde aýratyn edermenlik görkezzen adamlardan saýlanyp goýlupdyr. Rim-gallar bilen ýakyn goňşuçylyk gatnaşyklarynda bolan frank-

laryň, daşky görnüşi-de başga german taýpalaryndan ep-esli tapawutlanýardy. Franklar gotlar we langobardlar ýaly haý-

wanyň derisinden däl-de, matadan geým geýipdirler we saç-sakgallaryny alyp gezipdirler. Olarda diňe korol maşgalasy-na degişli adamlar uzyn saç bilen gezmegi mümkindi.

Günbatar Rim imperiýasynyň krizisinden soň franklara goňşy bolan Galliýada rim naýyby **Egidiý** özbaşdak knýazlyk düzýär. Hut şu döwürden franklaryň Galliýa hüjümleri barha güýçlenýär. Olara frank taýpalaryndan biri, merowingler serdary **Hlodwig** baştutanlyk edýär. Ökde we rehim-siz Hlodwig tiz öz garşydaşlaryny ýeňip, ähli frank taýpalarynyň üstünden agalygyny ornadýar. Egidiýiň mirasdüşeri **Siagriý** goşunlaryny 486-njy ýylda **Suasson** şäheriniň golaýyndaky söweşde ýeňen Hlodwig franklar döwletini gurýar.

Ýatda saklaň!

486-njy ýylda Hlodwig franklar döwletini esaslandyrdy. Franklaryň düzen döwleti ilki dinastiýalaryň ady bilen tutulypdyr. X asyrdan Parižiň töweregindäki **Li de Frans** welaýatynyň ady döwletiň adyna esas bolýar we ol **Fransiýa** diýlip atlandyrylyp başlanýar.

Franklarda hristianlygyň kabul edilmegi. Rim buthanasy onuň sadyk raýany bolmagynyň mümkindigini aňan Hlodwig warwar taýpalarynyň ýolbaşçylarynyň içinde birinji bolup hristianlygy Rimden kabul edýär. Onuň yzyndan ýuwaş-ýuwaşdan başga franklar hem hristianlyga geçýär. Franklaryň aglabasy Hlodwigiň bu kararyny goldamandyrlar, ýöne olar öz korolyndan gorkupdyrlar. Emma rimliler bu işden hoşal bolupdyrlar. Olardan biri “*Siziň täze diniňiz, bu biziň ýeňşimiz!*” – diýip ýöne ýere ýazmandy.

7-nji surat. Hlodwig

Hlodwig hristian taglymatyny düşünişdir diýmek kyn, onuň görelde hristian bolmandygy hem anyk. Emma amala aşyrylan çäräniň danadygy şübhesiz: şol putsatdan franklar

we rimliler ýuwaş-ýuwaşdan jebisleşip ýeke-täk halka öwrülip başlaýar. Indi din olara agzybirlikde, hristianlyk bilen tanyşmaga franklara rim medeniýetiniň dürli ugurlaryny özleşdirmäge mümkinçilik berdi.

Hlodwigiň hristianlyga geçmegi oňa ilatyň arasynda täsiri güýçli gall ýepiskoplygynyň goldawyny üpjün edýär. Şeýdip hristianlygyň kabul edilmegi koroly güýçlendirip, öz taýpa-daşlarynyň arasynda täze sepgitlere göterýär.

Franklardaky jemgyýetçilik gatnaşyklar. Franklaryň basyp alan çäklerinde rimli gul eýeleriniň haýbatly köşkleridir uly emläkleri saklanyp galypdy. Ýerli ilatyň esasy bölegini rim-gallar tutýardy. Franklar gulçulygy ýatyrmaýarlar. Ýurtda esasy işçi güýji gullar we kolonlar hasaplanýar. Öňler franklar gallardan aýry ýaşaýdyrlar. Luara derýasyndan demirgazykdaky german taýpalary bolsa ýene uzak ýyllar urugçylyk obşinasy bolup ýaşaýdyrlar. Günortadaky gallar bolsa san taýdan german taýpalaryndan hem köpdi.

Döwlet häkimiýetini pugtalandyrmak maksadynda Hlodwigiň mirasdüşerleri dolandyranda korollar – aýratyn hyzmatlary üçin söweşijilere we ýakyn hyzmatdaşlaryna iri ýer mülkleri – **benefisiýleri** gowşurypdyr.

Ýatda saklaň!

Benefisiý (lat.) – senoryň öz wassalyna harby gullugy üçin beren emlägi. Gündogarda oňa ikta diýilýär.

Senor (lat. – uly) – orta asyrlarda Günbatar Ýewropada ygtyýarynda garaşly daýhanlary we ownuk feodal-wassallary bolan ýer eýesi.

Wassallyk – Günbatar Ýewropa ýurtlarynda bir feodalyň başga feodala boýun egmegi.

Şeýdip korol we onuň söweşijileri, ruhanylar, korol köşgüne ýakyn bolan rim-gall aristokratlary, gul eýelerinden täze iri ýer eýeleri – feodallar emele gelýär. Olaryň ýerlerinde VI asyryň ahyryndan gullar, kolonlardan daşary öz er-

kinligini ýitiren franklar hem işläpdirlir. Netijede, täze jemgyýetiň esasy taýpalary: feodal we tabyn daýhanlar döreyär.

Döwletiň döremegi. Demirgazyk Galliýada dörän frank korollygy Hlodwigiň mirasdüşerleri döwründe Burgundiýany 534-nji ýylda we Prowansy 536-njy ýylda basyp alýar. Franklar germanlaryň: **týuring, alemann, bawar** taýpalaryny hem boýun egdirip, olary her ýyl ýer salgydyny tölemäge mejbur edipdirler.

Korollar häkimiýetiniň barha güýçlenmegi bilen möhüm kanunlary, kararlary kabul etmek üçin halk ýygnaclaryny çagyrmagy bes edýärler. Korol tarapyndan kabul edilen täze kanunlar bolsa hususy eýeçiligi we deňsizligi berkidýär.

Iri ýer eýeleri – feodallar bolsa korol häkimiýetiniň daýanjyna öwrülýär. Döwlet korolyň ýolbaşçylygynda iri emläk eýeleriniň täze ýerleri basyp almagyny goldaýardy.

Franklarda entek Hlodwigiň döwründen başlap ýurt welatlarla bölünip, olary korol tarapyndan bellenen **graflar** dolandyryp başlaýar. Ol öz çäklerini korolyň adyndan dolandyryp, ilatdan salgytlary ygynamaga, harby goşuna baştutanlyk etmek, sud etmek ýaly işleri ýerine ýetiripdir. Suduň karary bilen ygynalan jerimeleriň 1/3 bölegi korolyň hazyna düşýärdi. Franklar salgyt düzgünini rimlilerden alypdyrlar.

Urugçylyk obşinasy däpleri bolsa her ýyl geçirilýän harby gözden geçiriliş görnüşinde we ýerli dolandyryşda saklanyp galýar. Ýerli dolandyryşyň esasyňy erkin franklaryň ýüzlük ygynaklary düzüp, onuň başlygy ýüzbaşysy – **tungin** diýip atlandyrylypdyr.

Iri ýer eýeçiliginiň şekillenmegi. VI asyryň ahyryndan – franklaryň çek ýerleri daýhan maşgalasynyň satmagy ýa-da sowgat etmegi mümkin bolan emlägi – **alloda** öwrülýär. Korolyň täze kanunlary ýeri hususy eýeçilige öwürlmegini çaltlandyrýar. Korol **Hilperik** (561–584) döwründe täze kanun çykarlyp ol ogul mirasdüşer bolmasa ýeri öňküsi ýaly obşina däl-de, merhumyň gyzyna, doganyna ýa-da jigisine geçmek hukugyny tassyklaýar.

Ýeriň hususy emläge öwrülmegi, emläk taýdan gatlaklara bölünmegi çaltlandyryp, iri ýer eýeçiliginiň ösmegine getirýär. Galliýadaky Rim imperatoryna degişli ýerleri öz emlägine öwürän frank korollary, onuň bir bölegini öz ýakynlaryna we buthana sowgat edipdir.

Ýatda saklaň!

Allod (grekçe) – ýere doly eýelik etmek; Günbatar Ýewropa feodal jemgyýetinde nesilden-nesle miras bolýan emläk.

8-nji surat. Hlodwig “Sali hakykatyny” okap berýär.

Iri ýer eýeçiligi obşinanyň ýerleriniň hasabyna hem köpeliýär. Tebigy apatlaryň, gurakçylygyň, hasylsyzlygyň tiz gaýtalanmagy daýhanlary öz ýerlerinden aýrylmagyna, soň feodal-dan kärendesine ýer alyp işlemäge mejbur edýär. Salgyt tölemekden daşary, iri ýer eýesiniň ekin meýdanlarynda işlemäge mejbur daýhan ýuwaş-ýuwaşdan garaşly bolýar.

“**Sali hakykaty**”. Hlodwigiň buýrugyna görä ýazylan franklaryň buýrugyna görä ýazylan franklaryň döp-dessurlar toplumu Ýewropadaky in meşhur adat hukuklarynyň ýadygärligine öwrüliýär. Ol “Sali hakykaty” diýip atlandyrylýan, toplumyň ady oňa diňe franklaryň sali taýpasynyň kanunlarynyň girizilendigini aňladýar.

Korolyň maksady ähli franklar korol tarapyndan goldanylan “Sali hakykaty” boýunça sudlanmalydy. Şu kadalarda käbir zatlar düşündiriş talap edýän bolsa, onuň üçin korola ýüzlenmelidi, ol bolsa öz bähbidine görä jogap bererdi. Olardan daşary korol “Sali hakykatyna” gadymky adatlardan özüne peýda getirýänlerini girizipdir. Netijede gadymky adatlardan koroly kanagatlandyрмаýanlary unudylyp, peýdalylary toplumda jikme-jik açyp görkeziliýär. “Sali hakykaty” german korolynyň häkimiýetiniň güýçlenendigini görkezýär.

Sorag we ýumuşlar.

1. Frank korollygynyň nähili dörändigini aýdyp beriň.
2. Emläk taýdan gatlaklara bölünmegiň güýçlenmegiň sebäplerini görkeziň.
3. Franklarda hristiançylygyň kabul edimegine nähili baha bermek mümkin?
4. Ýeriň hususy eýeçilige öwrülişine degişli maglumatlary getiriň.
5. “Sali hakykaty” hakynda nähili düşünelere eýe bolduňyz?

3-§. FRANK IMPERIÝASY

Beýik Karl (742–814). Karl dinastiýa esaslandyryjysy **Pipin Pakananyň** (714–768) ogly bolup, Frank korollygyny (800-nji ýyl-dan imperiýasyny) 46 ýyl (768–844) dolan-dyrypdyr. “Beýik” ady oňa taryhçylar tara-pyndan 53 harby ýörişe baştutanlyk edip, iri soltanlyk düzeni, bu döwletde täze ka-nunlary, magaryfy we medeniýeti esaslandyran-dygy üçin berlen. Karl hakynda köp taryhy eserler, rowaýatlar we aýdymlar döredilen. Onuň adyndan “**korol**”, derejesi gelip çykypdyr.

9-njy surat.

Imperator
Beýik Karl.

Italiýa we Ispaniýa uruşlary. Karl tagta gelmegi bilen basybalyjylykly uruşlary alyp barypdyr. Onuň ilkinji harby ýörişleri germanlaryň **langobard** taýpasynyň Italiýada düzen döwletine garşy 773-nji ýylda başlanýar. Langobardlaryň koroly **Dezideriý** ýeňlenden soň, saçy syrylyp Korweý monastyryna iberilýär. Italiýanyň ýerleri bolsa graflyklara bölünip, Frank korollygyna goşulyp alynýar.

Arap halyfatlygy basyp alan Ispaniýa garşy 778-nji ýylda Karl ilkinji gezek şowsuz ýöriş edýär. Karlyň ýegeni, graf **Roland** söweşde heläk bolýar. Asyrlar geçip **Roland** fransuz halk agzeki döredijiliginiň söýgüli gahrymanyna

10-njy surat. Markgraf Rolandyň heläk bolmagy.

öwrülip, “Roland hakynda aýdym” dessany döredilýär. Soňky ýörişleriň dowamynda Pireneý ýarymadasy-nyň araplardan çekilip alnan çäklerinde düzülen **Ispan markasy** frank döwletiniň serhet welaýatyna öwrülýär.

Sakslara garşy uruşlar. Reýniň sag kenarynda ýaşayan saks taýpalaryna garşy uruşlar 30 ýyldan gowrak (772–804) dowam etdi.

Bu uruş Karl üçin ep-esli kyn bolýar. Sakslar germanlaryň Karla boýun egmedik soňky iri taýpasydy. Karl sakslary islendik ýol bilen hristian dinine geçirmäge çalyşýar. Bu uzak göreşden soň oňa başardýar. Şeýdip Saksoniýa hem Beýik Karlyň döwletine goşulyp alynýar.

11-nji surat. Beýik Karlyň Ahendäki köşgi.

Frank imperiýasy. Beýik Karlyň döwleti Ýewropanyň uly bölegini eýeleýär. Onuň çäginde Günbatar Rim imperiýasy bilen arkazýyn deňeşdirmek bolýardy. Ýöne Karlyň häkimiýeti soňky rim imperatorlarynyňkydan ep-esli ýokarydygy şübhesiz. Şol bir wagtda ýykylan imperiýa hakyndaky hatyralar VIII asyrda hem Günbatar Ýewropanyň dürli halklarynyň we taýpalarynyň hatyrasynda saklanyp galypdy. Karlyň maslahatçylarynda ony gadymky rimlilere

ökünip imperator diýip yglan etmek pikiri döreýär. Şeýle mümkinçilik 800-nji ýylda Rimiň ýerli aristokratlarynyň papa **Lew III** -e garşy gozgalaňy arkaly emele gelýär. Karl goşun iberip gozgalaňy basyp ýatyrýar.

Şu kömek üçin Rim papasy 800-nji ýylyň dekabrynda Karla imperatorlyk täjini geýdirýär. Şeýdip Günbatarda täzedan imperiýa peýda bolýar.

Beýik Karl frank imperiýasynyň çäklendirilmedik hökümdaryna öwrülip, onuň permanlary diňe iri aristokratlaryň, ýer eýeleriniň ýylda iki gezek çagyrylýan ýygnagynda kabul edilipdir.

Beýik Karlyň hemişelik paýtagty-da ýokdy. Ol öz emeldarlary bilen ýurt boýunça gezip, dürli şäherlerdäki köşklerinde ýaşapdyr, ýerli ilata agramy düşmez ýaly uzak wagt geçmän ýene başga şähre ugrapdyr.

Beýik Karl döwründe franklarda adaty halk leşgeriniň ýerinde atly rysarlar goşuny emele gelýär. **Rysarlar** (nemesçe ritter – atly) bölümlerinde – diňe baý ýer eýeleri, ýagny söwe-

12-nji surat. Rysar.

şiji at we gural-ýaraglary satyn almaga mümkinçiligi bolan adamlar gulluk edipdir. Birnäçe maşgala birleşip, bir rysary goşuna iberýan ýagdaýlary-da bolupdyr. Hökümdarlar rysarlara: at, gural-ýaragyny tertipli saklamagy, uruşlar bolanda maşgalasyny üpjün etmek üçin emläk beripdirler. Bu emläk – **feod** (nem. gala, mülk) harby gulluk üçin berlip, soňluk bilen mirasa öwrülipdir. Feodyň eýesine **feodal** diýlipdir. Wagtyň geçmegi bilen harby iş diňe feodallaryň işine öwrülipdir. Iri feodallar welaýatlara eýelik etseler, ownuk feodala belli bir oba ýa-da onuň bir bölegi berilmegi-de mümkindi.

Döwlet dolandyryşy. Beýik Karlyň köşk hyzmatkärleri şol bir wagtda ministrleriň wezipesini hem ýerine ýetiripdirler. Maliýe, salgyt, harby welmožalary, desserhançy, athana baş-lygy we başgalar Franklaryň döwletindäki möhüm wezipe-ler bolupdyr. Iri taýpalary **gersoglar** (nem. saýlanan harby ýolbaşçy, soňçalik mirasy taýpa başlygy) dolandyrypdyr. Wagtyň geçmegi bilen gersog iň ýokary derejelerden birine öwrüldi. Uly bolmadyk çäkleri imperator tarapyndan bellenen **graflar** (nem. korolyň bellän emeldary) dolandyrýar. Gersog derejesi öňden miras bolan bolsa, graflary im-

perator belläpdir. Beýik Karl döwlet serhetlerini berkitmek üçin **markalar** (nem. araçäk harby welaýat) düzüp olary **markgraflar** (nem. araçäk welaýat häkimi) dolandyrypdyr.

Ýepiskoplar, iri monastyrlaryň abbatlary imperatoryň ýerlerdäki wekilleri hökmünde onuň buýruklaryny ýerine ýetiripdir. Sapar çagynda Beýik Karl ýepiskoplaryň we graf-laryň işleriniň gidişini barlapdyr. Eger berlen ygtyýardan kanunsyz peýdalanmalar anyklansa jogapkär derrew wezipe-sinden boşadylypdyr. Imperatoryň özi ähli graflyklary we ýepiskoplyklary aýlanyp çykmak kyndygy üçin ol özüniň ynamly döwlet wekillerini ýurt boýunça ibererdi. Olara ýerli häkimleri jezalandyrmak, çalşyrmak hukuklary berlipdir. Franklar ýurdunyň çäginin çendenaşa uly bolmagy oňa gözegçiligi kynlaşdyrýardy. Ähli graflyklary gözegçilik astynda saklamak aňsat däldi. Onuň üstesine graflar bar güýji bilen graflykda ornaşmaga, ony öz nesillerine miras galdyrmaga çalyşypdyrlar. Bu bolsa frank imperiýasyny geljekde güýçden gaçyp dargamagyna getirýär.

Ýewropa hökümdarlarynyň arasynda uly hormata eýe bolan Karlyň köşgüne köp elçiler gelipdir. Ýyl ýazgylarynda ýazylyşyna görä, arap halyfy **Harun ar-Raşid** öz elçileri arkaly Karla gymmatbaha sowgatlar bilen bile Iýerusalim-däki Isa pygamberiň gubury ýerleşýän ýeri hem beripdir.

Frank imperiýasynyň krizisi. Ýyllar geçip ýurtda graf-lar döwlet emeldarlaryndan – iri ýer eýesine, öz welaýatynyň hojaýyna öwrüldi.

Graflykdaky erkin daýhanlar tabyn boldular. Korolyň sud işlerini dolandyrmagy grafa tabşyrylmagy-da olaryň häkimi-ýetini güýçlendirýär.

Beýik Karl aradan çykandan köp geçmän, onuň düzen imperiýasy krizise duçar bolýar. Onuň agtyklary döwründe ýurt dargaýar. **Werden** şäherinde 843-nji ýylda düzülen şert-nama görä emele gelen korollyklaryň ýerinde, soňluk bilen – **Fransiýa, Germaniýa we Italiýa** döwletleri döreýär.

Bu korollyklaryň her biri gersoglyk we graflyklara, olar bolsa iri we orta feodal mülklerine bölünipdir. Şeýdip Ýe-wropada feodal dagynyklyk döwri başlanýar.

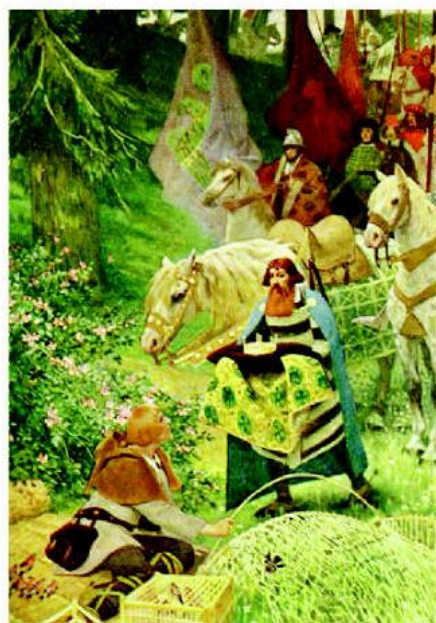

Sorag we ýumuşlar.

1. Frank korollygy haçan döredi?
2. Beýik Karlyň basyp alan çäklerini sudury karta geçiriň.
3. Ispaniýa haýsy ýarymadada ýerleşýär? Beýik Karl döwründe ol kime degişlidi?
4. Franklar imperiýasy nähili döredi?
5. Saks taýpalary hakynda nämeler ýadyňyzda galdy?
6. Franklar döwletinde dolandyrys nähili bolupdyr?
7. V–IX asyryň dowamynda Ýewropa halklarynyň durmuşynda nähili özgerişler bolupdyr?

4-Ş. MUKADDES RIM IMPERIÝASY

Täze korollyk. Frank imperiýasy 843-nji ýylda üçe bölünende, ilki olaryň hemmesini Beýik Karlyň nesilleri dolandyrypdyr. Ýöne 919-njy ýylda Gündogar Frank korollygynda (geljekki Germaniýa) ýerli aristokratlar knýazlardan iň güýçlüsi bolan Saksoniýa gersogy **Genrihi** korollyga saýlaýarlar. Netijede franklaryň karolingler dinastiýasynyň ýerine, ýerli saksoniýalylar dinastiýasy häkimiýet başyna gelýärler. Şeýdip täze döwlet – Germaniýa korollygy emele gelýär. **Genrih I** uzagy gözläp, akyl bilen iş başlap ýurdy güýçlendirmek ýoluny tutýar. Wengerler bilen 9 ýylluk parahatçylyk şertnamasyny düzen korol ýurduň goranyş kuwwatyny ýokarlandyrmak maksadynda ençeme çäreleri amala aşyrýar. Genrih obada ýaşaýan her 9 adamdan birini saýlap, ony **burga** göçürýär. Toplananlar burgda öz ýaranlary üçin hem ýaşaýyş jaýlaryny gurma-

13-nji surat. Aristokratlar gersog Genrihe korol edip saýlanandygyny mälim edýärler.

ga girişýärler. Obada galan sekiz adam özleriniň söweşijilige bellenen şarikleri üçin hem daýhançylyk edipdirler. Genrih ähli ýygnaklary, buthana soborlaryny **burgda** geçirmegi buýurýar. Gurluşyk gije-gündiz dowam edip, şertnamanyň möhleti gutarýança ilatyň esasy emlägi burglarda bolmalydy.

Wengerler bilen göreş. Genrih I -niň ogly Otton I (936–973) döwründe güýçli nemes atly goşuny emele geldi. Onuň esasy agyr ýaraglanan rysarlar atly goşuny düzýär.

Burglara daýanan we täze atly goşunyň kömeginde **Otton I** wengerler bilen aýgytly söweşe taýýarlanýar. 955-nji ýylda Bawariýanyň Leh derýasynyň boýunda bolup geçen agyr söweşde wengerler ýeňilýär. Şondan soň olaryň Ýewropa çozuşy togtaýar.

14-nji surat. Mukaddes Rim imperiýasynyň imperatorlarynyň täji.

Täze imperiýa. Özünden öň hiç kimden ýeňilmedik duşmany ýeňen Otton I özüni Ýewropadaky iň güýçli korol diýip hasaplap başlaýar. Bu onda Beýik Karl ýaly Rimde imperatorlyk täjini geýmek hem-de imperator derejesini almak islegini oýarýar.

962-nji ýylda öz goşuny bilen Rime gelen Otton I -e papa **Ioann XII** imperatorlyk täjini geýdirýär. Şeýdip täze **Mukaddes Rim imperiýasy** emele gelýär. Onuň düzümine German ýerlerinden daşary Italiýanyň demirgazyk çäkleri hem giripdir, ýöne bu ýerdäki şäherler german imperatorlaryna hiç haçan doly boýun egmändirler. Şuňa garamazdan her bir german koroly tagta geçensoň öz goşuny bilen Alp daglary arkaly Italiýa ýöriş edip, Rimde imperatorlyk täjini geýýärdi.

German imperatorlary öz döwletlerini gadymky Rimiň dowamçysy diýip hasaplapdyrlar. Döwürdeşleri “dünýä täsinligi” diýlip atlandyrylýan Otton I-niň agtygy **Otton III** Rimi uly döwletiň paýtagtyna öwürmegi arzuw edipdir. Ol tutuş hristian dünýäsy Rim imperatorynyň gol astyna birleş-

melidir diýip hasaplapdyr. Bütindünýä hristian imperiýasy hakyndaky arzuwlaryň amala aşmagy kyndygy aýandyr. Muňa garamazdan german monarhlary öz döwletlerini **Rim imperiýasy**, soňrak **Mukaddes Rim imperiýasy** diýip atlandyrmagy dowam etdirýärler. Bu döwlet uzak asyrlaryň dowamynda höküm sürüpdir.

Ýatda saklaň!

Mukaddes Rim imperiýasy 962-nji ýyldan 1806-njy ýyla çenli höküm sürüpdir.

German imperatorlary we buthana. Uly ýurdy dolandyrmak üçin ýerlerde korolyň buýruklaryny ýerine ýetirýän emeldarlar bolmalydy. Irki orta asyrlarda bolsa diňe ösen we baý jemgyýet münlerçe emeldarlary üpjün etmegi mümkindi. X asyrda Germaniýanyň ilaty imperatora garanda öz gersoglarynyň aýdanyna köpräk gulak asypdyr. Şu ýagdaýda Otton I we onuň mirasdüşerleri özboluşly usuly ulanýarlar. Olar buthana guramalaryndan öz maksatlarynda peýdalanýar. Taryhdan mälim bolşy ýaly, baryp frank korollary döwründe ýepiskoplar olaryň ynamly gullukçysy hasaplanypdyr. Otton I bu babatda has ilerleýär. Ol Germaniýadaky ýepiskoplara we abbatlara emläk baýlyklaryndan daşary ençeme hukuklary we ýeňillikleri berýär. Netijede buthana aristokratlary öz mümkinçilikleri, häkimiýetleri boýunça gersoglardan we graflardan kem bolmandyr. Olar islen-dik adamy monarha boýun egdirmegi başarypdyrlar. Imperatoryň özi bolsa gerekli adamy buthana wezipesine belläpdir, zerur bolsa ýepiskoplary we hatda Rim papalaryny hiç bir kynçylyksyz çalşyrypdyr. Hususan-da, Otton I Rimde köp ýepiskoplaryň gatnaşma-

15-nji surat. Otton I aýaly bilen.

gynda özüne ýaramadyk papalaryndan biriniň üstünden sud işini gurap, ony masgara edip wezipesinden boşadypdyr. Onuň mirasdüşeri **Otton III** bolsa özüniň halypasy **Gerberti Silwester III** (999–1003) ady bilen Rim papalygyna saýlanmagyny gazanypdyr.

Sorag we ýumuşlar.

1. Germaniýa döwleti nädip döredi?
2. Sudury karta Otton I döwletiniň çäklerini geçiriň.
3. Otton I -niň wengerler bilen alyp baran göreşiniň soňy näme bilen tamamlandy?
4. German imperatorlary bilen buthananyň arasyndaky gatnaşyklar hakynda näme diýip bilersiňiz?

5-§. ANGLIÝA V – XI ASYRLARDA

Rim legionlary 407-nji ýylda Britaniýany taşlap Italiýa gaýdýar. Olaryň yzyndan rimliler hem Ýewropa gidip başlaýar. Şeýdip adanyň **kelt** ilaty öz ygtyýaryna galdyrylýar. Keltleriň taýpa başlyklary bolsa özara uruşlara başlaýar. Şol wagt demirgazykdan **pikt** we **skott** taýpalary hüjüme geçýär.

16-njy surat. Britt söweşijileri.

Howply goragçylar. Piktlerden goranmak üçin ýerli brittler ilkinji gezek germanlaryň **ýut**, **angl** we **saks** taýpalaryndan hakyna tutma družinalary çagyrypdyr. Bu taýpalar Germa-niýanyň demirgazygynda we Ýutlandiýa ýarymadasynda ýaşaýardy. Ilki germanlar üç gämide gelýärlär. Emma köp wagt geçmän olaryň

zyzyndan onlarça, ýüzlerçe we münlerçe taýpadaşlary ýola çykýar. Germanlaryň keltlerden barha ýokary töleg talap etmegi, hemişelik gozgalaňlary, ýurdy talamak we beýleki howplar gitdigiçe güýçlenýär. Ýutlar V asyryň ortalarynda **Kent** welaýatyny basyp alýar. Olaryň yzyndan anglo-sakslar

hem keltlere hüjüm başlap, berk garşylyk bolmanlygy üçin ýurdy basyp almaga girişýärler. Anglo-sakslar ýerli ilatyň bir bölegini gyryp, käbirlerini gula öwürýärler. Şäherler uly ýitgi çekip, butparaz germanlar ybadathanalary we monastýrlary talap, ýakyp goýberýärler. Basybalyjylykdan gorkan köp keltler **Armorika** welaýatyna göçýärler. Fransiýanyň demirgazyk-günbataryndaky bu çäk brittleriň köpçülikleýin göçüşinden soň **Bretan** adyny alyp, häzire çenli saklanypdyr.

Ýatda saklaň!

Brittler – kelt taýpalaryndan bolup, Britaniýanyň esasy ilaty hasaplanypdyr.

Družina – meýletinçilerden ybarat harby bölüm. Ol birnäçe ondan birnäçe ýüze çenli söweşijini jemleýär.

Korol Artur. Britaniýa adasyna çozup gelyän germanlara gaýtawul bermek **Amwrosiý Awrelianyň** ady bilen bagly. Ol adadaky soňky rimlilerdendi. Amwrosiý Awrelian VI asyryň başlarynda brittleri birleşdir, ençeme ýeňişleri gazanyp, anglo-sakslaryň täsirini ýarym asyra diýen ýaly togtadýar. Kelt taýpalarynyň ýadynda bu ýeňişler hakyndaky maglumatlar asyrlaryň dowamynda saklanýar. Ýöne rowaýatlarda basybalyjlara zarba beren gahrymanyň ady üýtgäpdir. Dessançylar oňa **Artorius** ýa-da **Artur** diýip başlapdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen Artur keşbiniň daşynda VI asyra dahyly bolmadyk ençeme taryhy rowaýatlar toplanýar. Aradan baş asyr geçip hem Ýewropanyň dürli ýurtlarynyň ýazyjylary korol Artur we onuň rysarlary **Lanselot**, şazada **Jinewra**, jadygöý **Merlinler** hakynda eserler döretmegi dowam etdirýärler. Bu eserler kitapsöýüjileriň arasynda giň ýaýraýar.

Göreşiň soňy. Amwrosiý Awreliandan soň brittlerde mynasyp ýolbaşçy bolmanlygy anglo-sakslar tarapyndan adanyň

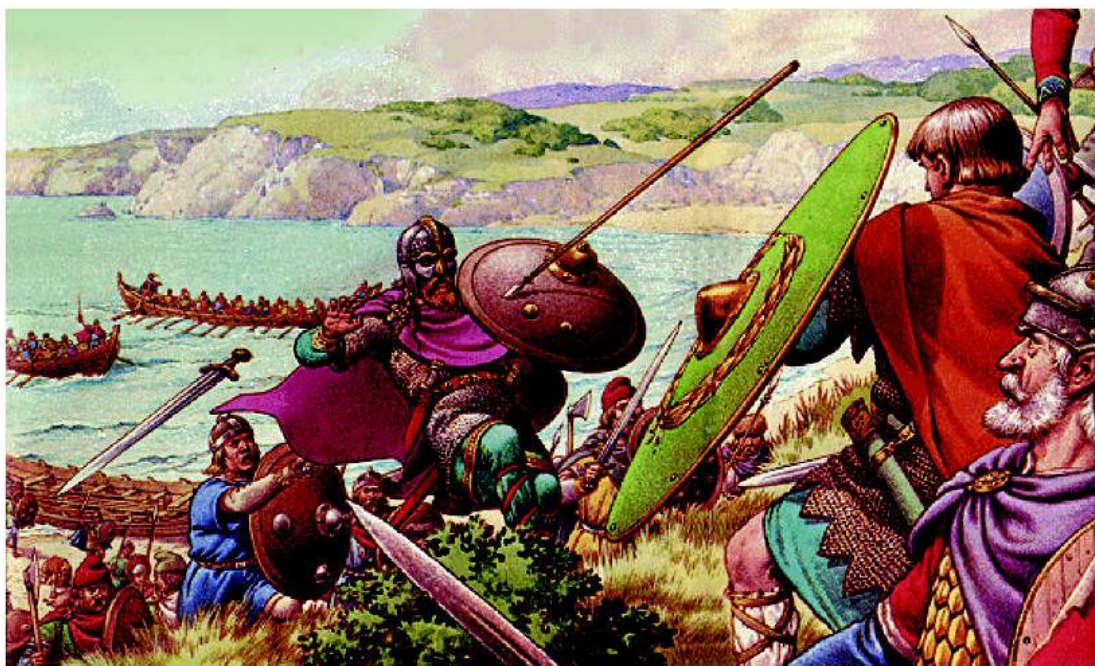

17-nji surat.
Korol Artur

uly bölegini basyp almaga mümkinçilik berdi. Basybalyşa duçar bolmadyk kelt taýpalary Irlandiýa we Şotlandiýada, bölekleýin Britaniýanyň günbatar çetinde saklanyp galýar.

Basybalyjylar Britaniýa ýerlerinde ýedi sany korollyk düzýärler. Olar dürli şiwelerde gepleşipdirler, ýöne ýyllar geçip angllar ýaşan Mersiýa şiwesi barha giňelýär. Şu sebäpli soňluk bilen basybalyjylaryň gepleşi-gindäki dil inlis, ýurt bolsa Angliýa adyny alýar. Basybalyjylaryň köp taýpalary we boýun egdirilen ilatyň galan bölegi ýeke-täk halka birleşip başlaýar. Taryhda olar **anglo-saks** adyny alýar.

Täze çozuş. Norwegiýa ýa-da Daniýa kenaryndan Britaniýa adalaryna birnäçe günde ýüzüp barypdyrlar. Döwür-

18-nji surat. Normannlaryň çozuşy.

deşleriniň ýazmagyna görä, şu sebäpli daniýalyklar her ýyl hüjüm edip Angliýanyň halkyny talapdyr.

Monahlary öz bilimleri bilen tanalan, latyn we grek dillerinde eserler ýazan, ajaýyp hatdatlyk sungat merkezleri bolan meşhur irland monastyrlary normannlar tarapyndan ýandyrylypdyr.

Anglo-saks korollyklaryndaky içki gapma-garşylyklar, olar basybalyjlara gaýtawul berip bilmändir. Şonuň netije-

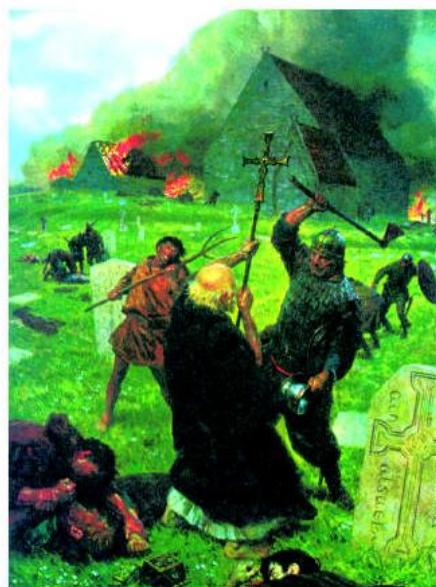
sinde Normannlar 842-nji ýylda **Londony** alyp, talaýarlar we ýandyryp goýberýärler. Soňluk bilen daniýalylaryň talançylykly hüjümlerinden soň öýlerine dolanman Angliýada ba-syp alan ýerlerinde gyşlaýarlar.

Ähli diýen ýaly anglo-saks korollyklary daniýalylar tarapyndan boýun egdirilýär. Garşylygy diňe adanyň günortagünbataryndaky **Uesseks korollygy** dowam etdirýär.

Korol Beýik Alfred. Beýik Alfred (871—900) Uesseksde tagta geçýänçe daniýalylary hiç kim togtadyp bilmändir. Beýik Alfred basybalyjylary jezalandyrmagy arzuw edýän söweşijileri tutuş Angliýadan ýygýar. Ol şu goşun bilen daniýalylary birnäçe gezek ýeňýär.

Beýik Alfred 879-njy ýylda daniýalylar bilen parahatçylyk şertnamasyny düzýär. Oňa görä tutuş ada ikä bölünip: günorta-günbatar çäkler Alfrede, demirgazyk-gündogar çäkler bolsa – daniýalylara berilýär. Araçäk London bilen Çeçter arasyndaky gadymky rimlileriň gurduran daş ýol boýunça geçýär. Skandinawlarda galdyrylan ýerler Daniýa kanunlary we laýaty ýa-da iňlisçe **Denlo** adyny alýar.

Beýik Alfred parahatçylyk şertnamasyndan täze güýçli goşun düzmek üçin peýdalanýar. Mälim bolşy ýaly, öňler duşman howpy döwründe halk leşgeri toplanýardy. Indi her baş sany anglo-saks altynjyny bakmagy we ýaraglandyrmagy mejbur edilýär. Netijede dyngysyz uruşlar döwründe obanyň köpçülik ilaty öz işinden aýrylmandyr. Täze düzgüne görä baş adam altynjysyny: de-mir papak, gylyç we söweş paltasy bilen üpjün edip **wiking**-den kem ýaraglandyrmandyr. Galyberse-de, bu altynjy adam: hemişe maşk etmeli, söweşe taýýarlanmalydy. Onuň üçin galan baş goňsusynyň işlemegi maşgalasy hakynda alada etmezligi üçin hem mümkinçilik berýär.

19-njy surat. Wikingleriň irland monastyryna hüjümi.

Şeýdip san taýdan gysgalan Beýik Alferd goşuny hili boýunça öňkä garanda ep-esli güýçlendi. Täze goşunyň döremegi bilen jemgyýetde-de möhüm özgerişler bolýar. Jemgyýet professional söweşijilere we ekerançylara bölünýär.

Beýik Alfred daniýalylaryň galalaryny gabamagy onçakly islemeýändigini aňyp, öz mülkleriniň çäklerinde ençeme galalar – **burglar** gurdurýar. Korol gämi gurýan ussalary tapyp, daniýalylaryňkydan galmaýan gaýyklary gurdurýar.

Alfred diňe bir goşun hakda alada etmän, öz döwri üçin örän bilimli adam bolupdyr. Uesseksde bolsa daniýalylaryň hüjümlerinden soň latyn dilini bilýänler gaty azalypdy.

Ol köne anglo-saks kanunlaryny ýazmagy we Angliýanyň taryhyna degişli maglumatlary toplamagy buýurýar. Beýik Alfred döwründe “*Anglosakson ýyl ýazgysynda*” möhüm wakalar ýylma-ýyl bellik edilip başlanýar.

Denlonyň gaýtarylmagy. Korol Beýik Alfred aradan çykandan soň onuň mirasdüşerleri Denlo hüjüm başlaýar. Täze goşun üstünlikli hereket edip, X asyryň soňky çärýegine gelende Angliýa korollygy (şol wagt öňki Britaniýa ady täze Angliýa adalgasy tarapyndan üzül-kesil gysyp çykarylypdy) Daniýa kanunlarynyň welaýatyny goşup alýar. Şu döwre gelip, Denlo ornaşan daniýalylar ýerli ilat bilen ep-esli ýakynlaşyp, garyşyp başlapdy.

Soňluk bilen Angliýada ýene içki gapma-garşylyklar başlanyp, döwlet güýçden gaçýar. Şol bir wagtda Daniýa çalt ösüp başlaýar. Ýeke Daniýa korollygy VIII asyryň ahyrynda Angliýa hüjüm eden daniýaly wikinglere garanda howplurakdy. Angliýa korollygy içki gapma-garşylyklardan doly çagşapdy. Daniýa koroly 1013-nji ýylda öz goşunyny inlis kenaryna düşürýär. Uruş uzaga çekmeýär. Diňe London säheri daniýalylara belli bir wagt garşylyk görkezýär.

Sorag we ýumuşlar.

1. Britaniýa haýsy german taýpalary gelip ornaşýar?
2. Amwrosiý Awrelian hakynda nämeleri bildiňiz?

3. Germanlar tarapyndan Britaniýada döredilen korol-lyklary sanap beriň.
4. Korol Beýik Alfred Angliýany birleşdirmäge nähili goşant goşdy?

6-§. WIZANTIÝA IMPERIÝASY

20-nji surat. Konstantinopol şäheri.

Imperiýanyň döremegi. Imperator Feodosiniň ogullary 395-nji ýylda Rim imperiýasyny iki özbaşdak döwlete: **Günbatar Rim imperiýasyna** paýtagty **Rim** we **Gündogar Rim** (Wizantiýa) paýtagty **Konstantinopola** bölýärler. Konstantinopol şäheriniň ýerindäki **Wizantiý** adyndan Gündogar Rime köplenç **Wizantiýa** hem diýýärler.

IV asyrdan Wizantiýanyň düzümine Balkan ýarymadasy, Kiçi Aziýa, Kawkaz, Siriýa, Palestina, Müsür, şeýle hem, Krit we Kipr adalary giripdir.

Gündogar Rim imperiýasynda grekler san taýdan köp bolany üçin

21-nji surat. Wizantiýa altyn puly.

döwürler geçip, grek dili latyn dilini gysyp çykaryp döwlet diline öwrülýär.

Gündogar Rim imperiýasynyň ilatyna ýewropalylar – **grekler** diýipdirler. Ýöne imperiýanyň raýatlary özlerini **rimliler** (ýunança romeýler), döwletlerini bolsa Rim (Rom-eý) imperiýasy diýip hasaplaýar. Olary Gündogar halklary hem rimliler diýip hasaplapdyrlar.

Wizantiýada gulçulyk saklanyp galsa-da, ilatyň uly böleginiň erkin daýhanlar bolmagy, emeli suwaryşa esaslanan hasyldar ekerançylygyň bolmagy onuň ykdysady durnuklylygyny üpjün edýär. Şonuň üçin imperiýada VI asyrda hem **Konstantinopol, Aleksandriýa, Antiohiýa, Edessa** şäherleri iri söwda we hünärmentçilik merkezleri hökmünde ösüpdür.

Dünýäniň dürli ýurtlarynyň söwdagärleri romeýleriň bazaryna howlугypdyrlar. Konstantinopol Aziýa bilen Ýewropany baglaýan “**Altyn köprü**” öwrülýär. Wizantiýa söwdagärleri Günbatar Ýewropanyň bazarlaryna owadan geýimleridir şaý-sepler, nahara atylýan zatlar we gymmatbaha winolar, gural-ýaraglardyr gap-çanaklar, buthana enjamlaryny we beýleki zatlary eltipdirler. Wizantiýa altyn puly (**nomisma**) köp asyrlar iň ynamly halkara pul bolupdyr.

Wasilews häkimiýeti. Wizantiýa imperiýasyyny **wasilews** (grekçe patyşa) dolandyrypdyr. Wasilewse ençeme sud, harby we salgyt edaralary, döwlet işgärleri, şeýle hem, maslahat organyna öwürülen sinklit(latynça, senat) boýun egipdir. Wizantiýada emeldarlar we senatorlar diňe aristokratlardan bolmandyr. Zehinli we ýönekeý halk perzentleri-de ýokary wezipelere galmagy mümkindi. Hatda olardan imperatorlar hem ýetişip çykypdyr. Bu ýagdaý romeýleri geň galdyrmandyr. Sebäbi olar gadymy rimliler ýaly imperiýanyň başga raýatlaryny doglanyndan deňhukukly hasaplapdyrlar.

Wizantiýanyň durmuşynda ellinizm. Günbatar Rim imperiýasynyň takdyryny gaýtalamadyk Wizantiýanyň durmuşynda köp zatlar adatydy. Wizantiýalylaryň durmuşynda ellinlik berk orun tutupdyr. Aýlawlarda halk öňküsi ýaly çapyksuwarlaryň, pälwanlaryň, gimnastlaryň ýaryşlaryny, mimleriň (aktýorlar) çykyşlaryna tomaşa edipdirler. Şäheriň

ilaty öňküsi ýaly edaradan aýlyk al-
ýan tebiplerde özlerini bejerdipdirler,
jemgyýetçilik hammamlaryna baryp-
dyrlar. In möhümi Wizantiýa – an-
tik döwrüň grek ylmyny saklapdyr.

Başlangyç we orta mekdepleriň
aglabasy Günbatar Ýewropadaky
buthana we monastyr okuw edarala-
ryndan tapawutlylykda, hususy ýa-
da döwletiňki bolupdyr.

Wizantiýaly alymlar öz nutkla-
rynda we eserlerinde, ellin şygryýetinden, rowaýatlaryndan
hem-de ylmyndan habarlydygyny görkezmek maksadynda
gadymky awtorlaryň eserlerinden köp mysallar getiripdirler.

Wizantiýanyň altyn asyry. Wizantiýa imperiýasy öz
güýjüniň ýokary derejesine **Ýustinian I** (527–565) impera-
torlygy döwründe ýetdi. Ol garyp daýhan maşgalasynda
doglan. Agasy **Ýustin** ýönekeý esgerden serkerde derejesine
çenli göterlip, imperatorlyk tagtyny eýeleýär. Ýustin ýegenini
köşge ýakynlaşdyryp, oňa gowy bilim berdirýär. Agasy ara-
dan çykandan soň Ýustinian tagta geçýär.

Täze imperator syýasy taýdan akylyly we batyrgaýdy. Ol
imperiýanyň durmuşyny özgertmeler arkaly ep-esli täzeleýär,
diňe bir halkara söwdany rowaçlandyryp, döwlet hazynasy-
ny doldurmak bilen çäklenmän, halkyň abadançylygy çeş-
mesine öwürýär. Ýustinian I keşbinde hereketjeňlik, berk
durmak, uzagy görmegi başarmak bilen bir hatarda beýik
syýasatçylara mahsus bolan iki ýüzlülük, mekirlik, zalymlyk
aýratynlyklary hem jemlenipdi.

Ýustinianyň aýaly melike **Feodora** hem meşhur bolup-
dyr. Ýaşlygynda Feodora aktrisa bolupdyr. Şol döwürde ak-
týorlyk gowy kär hasaplanmasa-da, Feodoranyň owadanlyg-
yna aşyk bolan Ýustinian I köpçüligiň erbet pikirine seret-
mez-den oňa öýlenýär (Feodora akyly, şöhratparazlygy,
batyrgaýlygy bilen tapawutlanýardy).

Ýustinianyň ýörişleri. Ýustinian I-niň maksady Rim
imperiýasynyň öňki çäklerini dikeltmekdi. Ol 534-nji ýylda

22-nji surat. Imperator
Ýustinian.

23-nji surat. Wizantiýa goşuny.

serkerde **Welisarini** Demirgazyk Afrikada ýerleşip döwlet düzen we Orta deňizde söwda gämilerini talamak bilen meşgullanan wandallara garşy iberýär. Gowy ýaraglanan wizantiýalylaryň goşuny wandallar kontrollygyny boýun egdirip, Demirgazyk Afrikany Wizantiýanyň welaýatyna öwürýärler.

Şonra Welisariý Italiýa ugraýar. Wizantiýalylar Sisiliýa adasyny kynçylyksyz ele alýarlar. Ýöne Italiýada olar ostgotlaryň berk garşylygyna duçar bolýar. Welisariýe garşy ostgotlar gaçak gullara azatlyk berip olardan peýdalanyypdyrlar. Wizantiýalylar bolsa tersine, gulçulygy saklap galyp, islendik aýby üçin guly berk jezalandyrypdyrlar. Şoňa garamazdan wizantiýalylar Italiýanyň uly bölegini boýun egdirip, paýtagty **Rawenna** bolan aýratyn naýyplyk (ekzarhat) düzýärler.

Italiýadaky urşuň soňunda Ýustinian I Ispaniýa hem goşun iberýär. Ispaniýada westgotlar agalyk edýärdi. Westgotlaryň goşunyny kynçylyksyz ýeňen Wizantiýa günorta welaýatlary eýeläp, Gibraltar bogazynyň üstünden gözegçiligi ýola goýýar.

Wizantiýada feodal gatnaşyklarynyň şekillenmegi. Wizantiýanyň gowşamagy VI asyryň ortalaryndan slawýan taýpalarynyň basybalyşlaryna ýol açýar. VII asyrdan Araplaryň hüjümleri netijesinde Siriýa we Müsür hem elden gidýär.

Wizantiýanyň oba hojalygynda erkin daýhanlar garyp-laşyp, tabynlyga düşmek dowam edýär. Obada emläk taýdan gatlaqlara bölüniş güýçlenip, iri ýer eýeleri – feodallar hemde ýersiz daýhanlar taýpalary peýda bolýar.

X–XI asyrlarda imperatorlar emeldarlara, ybadathanalara we monastyrlara köp ýer berýär. Belli bir wagt geçip Wizantiýada hem feodallar galalar gurup, harby bölünmeleri düzýärler. Feodallar häkimiýetiniň güýçlenmegi we merkezi häkimiýetiň gowşamagy IX–XI asyrlarda feodal gatnaşyklaryny üzül-kesil ornaşdyrylmagyna getirdi.

Sorag we ýumuşlar:

1. Wizantiýa imperiýasy nähili emele gelipdir?
2. Wizantiýanyň haýsy şäherleri iri söwda we hünärmentçilik merkezleridi?
3. Imperator häkimiýeti nähili amala aşyrylýar?
4. Ýustinian I imperatorlygy döwri barada aýdyň.
5. Wizantiýa feodal jemgyýeti haýsy asyrlarda şekillenýär?

7-§. SLAWÝAN DÖWLETLERINIŇ DÖREMEGI

Slawýanlar. Ýazuw çeşmelerinde wizantiýaly taryhçylar tarapyndan “slawýanlar” adalgasy VI asyrdan başlap ulanylypdyr. Ýöne slawýan taýpalary hakynda ilkinji maglumatlar grek-rim taryhçylarynyň eserlerinde, germanlar bilen bir wagtda, mil.öňki II–I asyrlardan dile alynýar.

Slawýan taýpalary VI–VII asyrlardan günbatarda Elba derýasyndan, gündogarda Wisla derýasyna çenli, demirgazykda Baltik deňzinden, günortada Dunaý derýasyna çenli bolan çäklerde ýaşaýdyrlar. Soňky asyrlarda olar üç topara: **günbatar, günorta we gündogar slawýanlara** bölünipdir.

Günbatar slawýanlar – çehler, polýaklar, lujiçanlar we slowaklar.

Günorta slawýanlar – bolgarlar, serbler, horwatlar, slowenler, çernogorlar, makedonlar we bosniýalylylar.

Gündogar slawýanlar – ruslar, ukrainler, beloruslardan ybaratdy.

Slawýanlaryň käri. Slawýanlar gadymdan daýhançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Wizantiýa taryhçysy **Mawrikin**niň ýazmagyna görä, daýhanlar sümmülli ekinlerden köpräk arpa we dary ekipdirler. Milady asyryň başlaryndan slawýanlar öý çarwaçylygy we hünärmentçilik bilen hem meşgullanyp başlapdyrlar. Wisla,

24-nji surat. Gündogar slawýanlaryň durmuşyndan.

25-nji surat.

Bolgar hany
Asparuh.

Dnepr, Dunaý, Elba derýalarynyň boýlarynda ýaşaýan ilatyň hojalygynda balykçylyk hem möhüm orun tutupdyr.

Jemgyýetçilik gurluşy we din. Slawýanlaryň jemgyýetçilik gurluşy germanlaryňka meňzeş. Olar taýpa we uruglara bölünip ýaşaýdylar. Ýazuw çeşmelerinde halk ýygnaclary (slawýanlar “weçesi”), knýazlar, harby družinalar, slawýanlaryň uruşlary barada maglumatlar duşýar.

Wizantiýa taryhçylarynyň ýazmagyna görä, slawýanlar azatlyk söýüji, batyr, söweşiji bolmak bilen birlikde, parahatçylyk söýüji, goňsularyna görä dostlukly gatnaşyga taýýar taýpalar bolupdyr. Beden taýdan güýçli, gaýduwsyz hasaplanýan slawýanlar, söweşlerde duşmana bukuda goşun goýmak, tötänden hüjüm etmek usullaryny hem ulanypdylar.

Slawýanlaryň dini düşüňjeleri tebigatyň güýçlerine we öz eždatlarynyň tuhuna sygynmak görnüşinde bolupdyr. Ilatyň arasynda jynlar, suw perileri we başga mifik keşplere uýmak hem saklanyp galypdyr.

Slawýan döwletleriniň döremegi. Ilkinji slawýan döwleti Balkan ýarymadasynyň demirgazyk böleginde VII asyryň ahyrlarynda düzülen – **Bolgariýa patyşalygy** bolupdyr. IX asyryň başlaryna gelip Bolgariýa iri döwlete öwrülýär. **Simeon** döwründe (893–927) ol öz güýjüniň ýokary derejesine ýetýär. Şondan soň Bolgariýa güýçden gaçyp, X asyryň ahyrynda goňşy Wizantiýa tarapyndan basylyp alynýar.

Ýatda saklaň!

Bolgariýa patyşalygy — Balkan ýarymadasyna türki dilli bulgarlar hany Asparuh (643–701) esaslandyryar.

Çehiýa döwleti. Beýik Morawiýa ýykylandan soň ýerli slawýan taýpalary Wltawa derýasynyň basseýninde ýaşaýan

çeh taýpalaryna boýun egipdir (rowaýata görä, olaryň gadymky ýolbaşçysyna **Çeh** diýipdirler). Taýpa raýanlygynyň başynda **Pržemislo-wiçler** maşgalasyndan bolan knýazlar durup, ellerine gural alyp öz ýerlerini gorapdyrlar.

Knýaz **Waslaw** (920–935) ýaşlygyndan hristian dini ruhunda terbiýelenen, soňluk bilen bar güýji bilen dini Çehiýada ýaýratmaga hereket edýär. Ýöne knýazyň hristianlyga görä şeýle hormaty köp çehlere ýakmandyr. Käbir knýazlaryň pitnesi sebäpli süýtdeş dogany ony haýynlyk edip öldürýär. Tizara **Waslawy** çehleriň esasy milli keramatlysy, çeh döwletiniň howandary hökmünde hormatlap başlaýarlar.

26-njy surat.
Knýaz Waslaw.

Ýatda saklaň!

Beýik Morawiýa – häzirki Çehiýanyň gündogarynda IX asyryň ahyry – X asyryň başlarynda emele gelen döwlet. X asyryň başynda bu döwlet göçme wengerler tarapyndan dargadylansoň, onuň çäkleri Çehiýa döwletiniň düzümine giripdir.

Çehiýa döwleti X asyryň başlarynda döredi.

German imperatory 1085-nji ýylda Rim papasyna garşy agyr göreşinde oňa kömek eden çeh knýazyna korol derejesini berýär. Çeh korollary german imperatorlarynyň häkimiýetini ykrar etse-de, öz ýurtlarynda doly diýen ýaly garaşsyzdy.

Polşa döwleti. Geljekki Polşany Gneznoda ýaşan polýan slawýan taýpalary esaslandyrýar. Soňluk bilen şu taýpalar raýanlygy ady bilen emele gelen knýazlyk Polşa diýlip atlandyrylypdyr. Polýan knýazlyk dinastiýasynyň mifik esaslandyryjysy, ýyl ýazgyçynyň ýazmagyna

27-nji surat.
Meško I.

görä “**Piast** garyp adam” bolan, ýöne resminamalarda ady tutulýan birinji Piastlar dinastiýasynyň knýazy **Meško I**-dir. Ol X asyryň ortalarynda Wisla derýasynyň basseýninde polýak taýpalaryny birleşdirip, Polşa döwletini esaslandyrýar. Ol öz goşuny bilen hristianlygy kabul edipdir.

Ýatda saklaň!

Meško I Polşa döwletini X asyryň ortasynda esaslandyrypdyr.

Knýaz **Meško I**-iň ogly **Boleslaw Batyr** döwründe polýak taýpalaryny birleşdirmek işi tamamlanýar. Ol güýçli goşun bilen Morawiýany we Çehiýany basyp alýar. 1018-nji ýylda bolsa Kiyewi eýeleýär. Boleslawyň goşunlary Polşanyň özbaşdaklygyny saklap galmak üçin german imperatorlaryna garşy göreş alyp barýar. Uzaga çeken bu uruşda Polşa ýeňiş gazanýar we öz araçägini giňeldýär. Boleslaw Batyr korola öwrülýär.

Sorag we ýumuşlar.

1. Kartadan üç topar slawýan taýpalarynyň ýaşan ýerleri tapyp görkeziň.
2. Slawýanlaryň hojalyk işlerini sanap beriň.
3. Slawýanlaryň jemgyýetçilik gurluşy we dini barada aýdyp beriň.
4. Bolgariýa kimiň döwründe öz ösüşi ýokary derejesine ýetýär?
5. Knýaz Waslaw Çehiýa döwletiniň taryhynda nähili orun tutupdyr?
6. Polşa döwletini kim esaslandyrypdyr?

8-§. KIÝEW RUSY

Döwletiň döremegi. Ýyl ýazgylarynda ýazylmagyna görä, Gündogar slawýan taýpalary warýaglara (skandinawiýaly normannlara) ilçilik iberip, özlerine knýaz ibermegi soraýar. Şu teklibe görä üç aga-ini: **Rýurik**, **Sineus** we **Tru-**

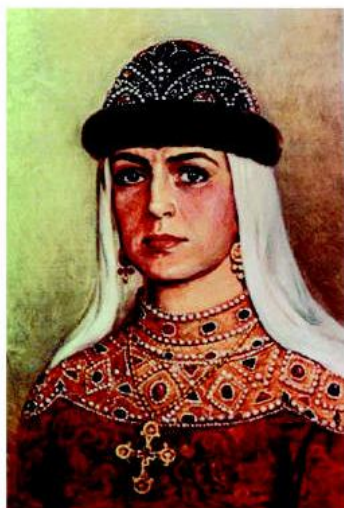
28-nji surat. Aga-iniler Rýurik, Sineus we Truworlaryň Rusa gelmegi.

worlar Rusa gelip, Rýurik Nowgorodda, Sineus Beloozero-da, Truwor Izborskda knýazlyk edýärler. Köp geçmän inileri aradan çykyp, Rýurik ýeke hökümdarlyk edip başlaýar.

Ýyl ýazgylaryna görä, Rýurik 879-njy ýylda aradan çykyp, ogly **Igor** ýaş bolany üçin häkimiýet onuň garyndaşy **Olege** geçýär. Onuň dolandyran wagtynda Kiyew Rusy taryhynda möhüm wakalar bolýar. **Oleg** 882-nji ýylda öz leşgeri bilen Kiyewi eýeläp, **Kiyew Rusy** atly döwleti döredýär.

Oleg we soňky knýazlaryň esasy wezipeleri: Hazar hakanlygy zulmundan azat bolmak, gündogar slawýan taýpalaryny birleşdirmegi dowam etdirmek, daşky duşmanlardan döwlet serhetlerini goramak, Wizantiýa bilen bähbitli söwda gatnaşyklaryny ýola goýmakdy. Slawýan taýpalaryny birleşdirmek syýasaty Olegiň elinde demirgazykda Ladoga kölünden, günortada Dnepriň guýýan ýerlerine çenli toplanmaga mümkinçilik berýär. Oleg Wizantiýa bilen şertnama düzýär. Oňa görä, Rus söwdagärlerine Wizantiýada tölegsiz söwda etmäge rugsat berilýär.

Igor knýazlygyny (912–945-nji ýyllar) göçme bijanak taýpalaryna garşy uruşdan başlaýar. Konstantinopol düzülen

29-njy surat. Kiyew
Rusunyň knýazy Olga.

şertnamany ýerine ýetirmänligi üçin Igor Wizantiýa garşy iki gezek ýöriş guraýar. Netijede Wizantiýa söweşsiz parahatçylyk şertnamasyny düzüp uly salgyt töleýär.

Igor 945-nji ýylda drewlýan taýpalary bilen çaknyşanda heläk bolansoň, onuň aýaly **Olga** ogly **Swýatoslaw** kämillik ýaşyna ýetýänçe Kiyew knýazlygyny dolandyrypdyr. Ol Rusuň ornuny harby ýörişler, basybalyşlar bilen däl, eýsem ussat diplomatiýa arkaly ýokarlandyrmaga ymtylypdyr. Olga X asyryň 50-nji ýyllarynyň ortalarynda Konstantinopola sapara baryp, hristianlygy kabul edýär. Ýöne, Olganyň ogly Swýatoslaw täze dini kabul etmekden boýun towlaýar. Ol: “*Eger men ýeke özüm başga dine geçsem, družinam üstümden güler*” – diýipdi.

Hazarlara garşy göreş. Ýyl ýazgylaryna görä, **Swýatoslaw** 964-nji ýylda 22 ýaşynda knýazlyk tagtyna geçensoň, Gündogara ýörişe başlapdyr. Swýatoslaw Itil (Wolga) we Don derýalarynyň aralygynda dörän Hazar hakanlygyny ýeňip, onuň paýtagty **Itil** şäherini eýeleýär. Soňluk bilen Swýatoslaw Bolgariýa, göçme bijanaklara, Wizantiýa garşy uruşlar alyp barýar. Uzak dowam eden ýörişlerde şowsuzlyga duçar bolan knýaz Swýatoslaw Kiyewe gaýdyşyn Dnepriň boýundaky göçme bijanaklar bilen bolan söweşde heläk bolýar.

30-njy surat. Beýik
knýaz Wladimir.

Hristianlygyň kabul edilmegi. Swýatoslawyň mirasdüşerleriniň arasyndaky göreş 972–980-nji ýyllarda bolup, onuň soňunda **Wladimir** tagty eýeleýär. Indi ýaş knýazyň önünde ýurtdaky eden-etdiligi ýok etmek wezipesi durýardy. Ilki ol slawýan taýpalarynyň gozgalaňyny basyp ýatyryp, Kiyew Rusunyň serhetlerinde täze goranyş galalaryny gurdurýar. Şondan soň knýaz Dunaýyň boýlarynda ýaşaýan

bulgarlara garşy harby ýöriş guraýar. Emma rus taryhynda Wladimir basybalyjy däl, eýsem 988-nji ýylda ruslary hristian dinini kabul etdiren hökümdar hökmünde hormatlanýar. Galyberse-de, onuň dolandyran döwründe ýerli knýazlaryň dinastiýalary ýatyrlyp, olaryň ýerine Wladimiriň ogullary naýyplyga belleniýär. Ýöne dolandyryşyň bu görnüşi-de aňsat bolmaýar. Knýazyň uly ogly Nowgorodyň naýyby **Ýaroslav** Kiyewe paç tölemekden boýun gaçyrýar. Wladimir oňa garşy ýörişe taýýarlanýan wagtynda 1015-nji ýylda aradan çykýar.

Onuň mirasdüşerleriniň arasyndaky tagt üçin göreşlerde ýeňiji bolan Ýaroslav (1019–1054) dolandyran döwri Kiyew Rusunyň gülläp-ösen döwri hasaplanýar. Täze knýaz döwründe 1036-njy ýylda Kiyewiň eteginde peýda bolan bi-janak taýpalary üzül-kesil ýeňilýär. Ýeňşiň şanyna Kiyewde keramatly Sofiýa ybadathanasy gurulýar. Ýaroslav döwründe Kiyew hristian dünýäsiniň iň iri şäherine öwrülýär.

Medeniýet. Ýaroslav döwründe Rusda magaryf ösýär. Eger Wladimir döwründe hristian ruhanylaryny taýýarlaýan okuw jaýy Kiyewde döredilen bolsa, Ýaroslav Nowgorodda hem üç yüz ruhany taýýarlaýan okuw edarasy-ny açýar. Knýaz döwründe ilki Kiyewde soň, Nowgorodda ýyl ýazgylary düzülip başlanýar. Paýtagt Kiyewde Wizantiýadan getirilen grek dilindäki kitaplary rusça terjime etmek ýola goýulýar.

Ýaroslav döwründe Rusuň Ýewropa ýurtlary bilen gatnaşyklary üstünlikli ösüpdir.

31-nji surat. Kiyew.
Keramatly Sofiýa
ybadathanasy. XI asyr.

Pikirlenip netije çykaryň.

Ýewropa döwletleriniň hökümdarlaryndan ýene haýsysy ýyl ýazgylaryny ýöretmegi buýrupdy? Ýyl ýazgylaryny ýazmak näme üçin gerekdi?

32-nji surat. Beýik knýaz Ýaroslavyň önünde ilata “Rus hakykaty” okalýar.

Kanunçylyk. Parasatly adyny alan **Ýaroslav** döwründe rus ýerleriniň ilkinji ýazuw kanunlary top-lumy (“**Rus hakykaty**”) düzülip, onuň mirasdüşerleri wagtynda ol täze maddalar bilen doldurylýar.

“Rus hakykatyna” raýatlyk we jenaýat işleri boýunça kanunlar girizilipdir. Ondan diňe jenaýat we jeza hakynda däl, eýsem şol döwrüň rus jemgyýeti sosial gatnaşyklary, adat, döp-dessurlar boýunça maglumatlary hem almak mümkin. Iň agyr jenaýatlar üçin

ölüm jezasy bellenen bolsa-da, “Rus hakykatyndaky” köp maddalarda jerime tölemek nazarda tutulan.

33-nji surat. Kiyew Rusunyň atly söweşijileri.

Kiyew Rusy we gypjaklar. Göçme gypjak taýpalary XI asyryň ortalarynda Ýaýyk derýasyndan Dunaýa çenli çäkleri eýeleýär. Gypjak hanlary zerur bolanda on münlerçe söweşijilerini hatara düzüp Rus knýazlarynyň ýerlerine talaňçylyk gurapdyrlar. Rus knýazy **Wladimir Monomah** (1113-1125) 1095-nji ýylda ilkinji gezek gypjak hanlarynyň goşunyny ýeňýär. Onuň döwründe uruş-

lar gypjaklar ýaşaýan çäklere göçýär. Ýöne Monomah aradan çykansoň gypjaklaryň hüjümi gaýtadan başlanýar. Kiyew Rusy bolsa syýasy dagynyklyk basgançagyna girýär.

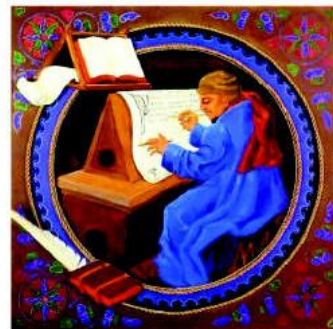
Sorag we ýumuşlar.

1. Kiyew Rusy nädip döreýär?
2. Kiyew Rusunyň knýazlarynyň esasy wezipeleri nämelerden ybarat bolupdyr?
3. Kiyew Rusy sudury karta geçiriň.
4. “Rus hakykaty” hakynda aýdyp beriň.

9-§. VI–XI ASYRLARDA ÝEWROPA MEDENIÝETI

Frank imperiýasynda medeniýet.

Beýik Karl täze magaryf ulgamyny döredýär. Korol tarapyndan 789-njy ýylda halk mekdepleri girizilýär. Kanuna görä, mekdepler ybadathanalaryň ýanynda döredilip, ruhanylara ýönekeý halkyň perzentlerini mugt okatmak buýrulypdyr. Köşkde-de mekdep açylyp, onda Karlyň ýakyn alymlary – köşk akademiýasynyň agzalary ders beripdirler. **Köşk akademiýasy** antik döwür awtorlarynyň eserlerini öwrenmek, goşgular ýazmak bilen meşgullanypdyrlar. Olardan biri taryhçy-monah **Eýngardyň** eserinde Beýik Karlyň durmuşy we işi baradaky maglumatlar bar. Eýngarda ylma teşneligi we yhlaslylygy üçin döwürdeşleri “*zähmetsöýer garynja*” diýipdirler. Köşk akademiýasynyň ýene bir agzasy **Alkuin** we onuň şägirtleri magaryfy ýaýratmakda uly hyzmat edipdirler. Karlyň özi-de latyn we grek dillerini kämil bilipdir.

34-nji surat. Alkuin.

Köşk akademiýasy antik döwür awtorlarynyň eserlerini öwrenmek, goşgular ýazmak bilen meşgullanypdyrlar. Olardan biri taryhçy-monah **Eýngardyň** eserinde Beýik Karlyň durmuşy we işi baradaky maglumatlar bar. Eýngarda ylma teşneligi we yhlaslylygy üçin döwürdeşleri “*zähmetsöýer garynja*” diýipdirler. Köşk akademiýasynyň ýene bir agzasy **Alkuin** we onuň şägirtleri magaryfy ýaýratmakda uly hyzmat edipdirler. Karlyň özi-de latyn we grek dillerini kämil bilipdir.

Wizantiýa medeniýeti. Orta asyrlarda Wizantiýa özboşlygy ýokary medeniýeti bilen Ýewropanyň iň öndebaryjy ýurduna öwrülýär. Sebäbi german taýpalarynyň basybalyslary netijesinde pese gaçan Günbatar Rimden tapawutlylykda, Wizantiýada antik medeniýet däpleri saklanyp, wizantiýalylaryň durmuşynda, grek hem-de Gündogar medeniýetleri goşulyşyp — **ellinizm** uly orun tutdy.

Ylym-bilimiň iň ösen şäheri «ylymlar enesi» – **Afinady**. **Platon** (mil. ön. IV asyrdan) **Afina akademiýasyny** esaslandyryr. “... Platon esaslandyran bu ylmy ojak mün ýyllaryň dowamynda diňe bir grek däl, eýsem tutuş Gündogardyr Günbatar äleminiň ösüşine güýçli täsir edýär, adamzat ösüşiniň geljegini kesgitlep berýär. Şu sebäpli-de Platon Gündogar ylym-biliminde “ustady owwal”, ýagny birinji mugallym diýen hormatly at bilen şöhrat gazanýar”²

² Islam Karimow. Belent ruh – ýeňilmez güýç. D.; “Ma’naviyat”, 2008, 161-nji s.

Wizantiýanyň ykdysady ösüş zerurlygy täze okuw we ylmy merkezleri emele getirýär. Konstantinopolda IX asyrda **Magnawr ýokary mekdebi**, 1045-nji ýylda hukukşynaslyk we filosofiýa fakultetlerinden ybarat uniwersitet açylýar. Paýtagtda ýokary medisina mekdebi hem iş alyp barýardy.

35-nji surat. «Grek ýalny».

Wizantiýada tebigy, taryh we geografiýa ylmlary hem ösüpdür. Orta asyrda Wizantiýa şöhrat getiren çüýşe taýýarlamak, küýzegärçilik, boýaglary taýýarlamagyň sylary antik döwürden saklanypdyr. VII asyrda

oýlap tapylan “*grek ýalny*” Wizantiýanyň deňiz söweşlerindäki üstünligini üpjün edipdir.

Taryhçylar özleri gatnaşan wakalary jikme-jik beýan edýärdiler. Geograflar bolsa karta we şäheriň çyzgysyny çyzýardylar. Şol wagtlarda Ýewropanyň başga böleginde beýle işler edilmändi.

Ýatda saklaň!

“**Grek ýalny**” zyňylýan ýanyjy madda bolup, ony nebit, kükürt, selitra, dürli garaýag garyndysyndan taýýarlapdyrlar. Harby gämilerinde ulanylypdyr.

Şekillendiriş sungaty we binagärçilik. Wizantiýa medeniýetiniň iň meşhur pudagy şekillendiriş sungaty: **mozaika, freska we ikonalar** ýasamak bolupdyr.

Ýatda saklaň!

Mozaika (frans. **mosaique** – muzalara bagyşlanan) – birmeňzeş ýa-da dürli çig mal (mozaika, daş, agaç, mermer we metal) böleklerinden işlenen şekil, nagysly özüne çekiji (monumental) bezeg sungatynyň esasy görnüşlerinden.

Teswiriň wizantiýa usuly: suratlaryň uýgunlygy, boýaglaryň öwürşginligi bilen tapawutlanýar. Suratçylar buthana ka-

nunlaryndan we talaplaryndan gelip çykyp, hyýaly däl-de, janly adamlary şekillendirmäge synanyşypdyrlar. Mozaika we freskalary bilen **Hori monastery** (häzirki Stanbuldaky Kahriýa metjidi) öz döwrüniň ajaýyp binagärlik ýadygärliklerindendir.

Ýustinian I döwründe (532–537) Konstantinopolda gurlan Keramatly Sofiýa ybadathanasyny hiç şübhesiz irki orta asyrlaryň iň özüne çekiji binagärlik desgasy diýmek bolar. Onuň ullakan gümmezi bolup, 40 sany äpişge çemeni bilen gurşalan. Dürli hilli daşlar we aýna böjiklerinden ýasalan örän ajaýyp mozaikalar ybadathananyň diwarlaryny bezeýär.

X–XI asyrlarda gönüburçly ybadathanalaryň ýerine haçşekilli, ortasy haç gümmezli ybadathanalar gurlupdyr.

Ybadathanalar şol bir wagtda asudalyk we hudaýyň dergähi hasaplanypdyr. Olary bezemekde pugta buthana kanunlaryna – Isa pygamber, Bibi Merýem, keramatlylar we “Bibliýa” görnüşlerini şekillendirmek kanunlary berjaý edilipdir. Hristian dinine degişli sungatyň maksady ölenden soň jennetiň rahatyny nähili gazanmagyň ýollaryny dindarlara wagyz etmekden ybaratdy.

Orta asyr Ýewropasyna Wizantiýa esasy medeniýet ýaýradyjydy: onuň ussalary, suratkeşleri, binagärleri başga ýurtlara çagyrylypdyr, şeýle hem, ussalaryň we alymlaryň elinde Ýewropa ýaşlary bilim alypdyrlar. Günorta we Gündogar slawýanlaryň medeniýetine Wizantiýa güýçli täsir edýär. Wizantiýadan Kiyew Rusy hristianlyk dinini kabul edýär. Rusdaky ilkinji ybadathanalar hem Wizantiýaly ussalar tarapyndan gurlup enjamlaşdyrylypdyr.

Günbatar Ýewropada hem irki orta asyrlarda ybadathanalar, monastyrlar gurluşygyna aýratyn üns berlipdir. Bi-

36-njy surat. Keramatly Sofiýa ybadathanasy.

37-nji surat. Fransiýadaky Puente ybadathanasy.

nagärçilikde **roman usuly** aýratyn ösüp, onda ybadathanalar uly, görnükli diwarlary, gümmezleri, galyň sütünleri, onçakly uly bolmadyk äpişgeleri, derwezeleri we gapylary arkalylygy bilen tapawutlanýar.

Şu usulda gurlan iň meşhur binalar: Fransiýada **Puate, Klýuni, Arl**; Germaniýada **Şpeýer, Worms, Maýns, Ahen** buthanalarydyr.

Buthana we magaryf. Günbatar Ýewropada irki orta asyrlar medeniýeti hristian buthanasy bilen aýrylmaz bagly bolupdyr. Buthana ylym, magaryf, edebiýat we sungata gösgöni täsir edipdir. Şonuň üçin adamlaryň dünýä hakyndaky düşüňjeleri buthana hem-de dini taglymata esaslanypdy.

38-nji surat. Orta mekdebiň okuwçylary.

Başga ýurtlar baradaky maglumatlar ýeterli bolmanlygy üçin, ilat arasynda dürli toslamalar köp bolýardy. Ylym-tehnikanyň ösüşiniň pes bolmagy, adamlaryň gurakçylyk, suw daşgynlary we ýokançly kesellerden jebir çekmegine getiripdir. Zerurlyk bolmanlygy üçin diňe daýhanlar däl, hatda feodallaryň arasynda hem sowatly adamlar az bolupdyr. Rysarlar gol çekmegiň ýerine köplenç iki

çyzyk çyzypdyrlar.

Ybadathanalaryň we monastyrlaryň ýanyndaky başlangyç mekdepler aşaky mertebeli ruhanylary taýýarlapdyr. Şular ýaly mekdeplerde latyn dilinden daşary, ybadat etmek we dogalar okamagyň kadalary hem öwredilipdir.

Uly ybadathanalaryň ýanynda döredilen orta mekdeplerde bolsa dünýewi ylymlar hem okadylypdyr. Beýik Karlyň döwletinde giň ýaýran şeýle mekdepler, asyrlar geçip universitetler üçin esas bolupdyr.

Ybadathana mekdeplerinde dürli ýaşdaky çagalar ýaşyna garap synplara bölünmän okadylypdyr. Mekdepleriň aglabasynda ýekeje kitap bolup, mugallym ony nobat bilen çagalara okap berip, bölekler okatdyrypdyr. Dersler latyn dilinde alnyp barylypdyr. Okuwçylaryň gyzyklanmasy hasaba alynmandyr diýen ýaly. Tertipsiz okuwçylara temmi berlipdir.

Mekdeplerde antik döwürden gelýän “**ýedi erkin sungat**” diýilýän ylymlar öwredilipdir. Okuwçylar ilki **triwium** – grammatikany, dialektikany we ritorikany özleşdiripdirler.

Ýatda saklaň!

Grammatika – dilşynaslyk ylmy, çagalara okamagy öwredipdir.

Dialektika – häzirki mantyga meňzeş ylym bolup, onda okuwçylara bäsleşmek, öz pikirini subut etmek öwredilipdir.

Ritorika – goşgy, çeper eserleri ýazmagy, oratorlyk sungatyny, hukuk esaslaryny öwredipdirler.

Beýlekilere garanda çylşyrymly bolan ylymlar – **kwadriumda** okuwçylar: arifmetika, geometriýa, aýdym-saz we astronomiýa esaslaryny özleşdiripdirler. Astronomiýa orta asyrlarda meşhur bolan astrologiýa – münejjimlige degişli maglumatlar grizilipdir. Münejjimler planetalara we ýyldyzlara garap adamlaryň geljegini aýdyp bermäge synanyşypdyrlar.

Sorag we ýumuşlar.

1. Platonyň akademiýasy barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Wizantiýada şekillendiriş sungatynyň haýsy ugurlary gowy ösüpdir?
3. Ýewropa we Wizantiýa binagärçiliginiň dürdäneleri hakynda nämeler ýadyňyzda galdy?
4. Orta asyr mekdepleri hakynda aýdyp beriň?
5. Okuwçylar triwiumda we kwadriumda nämeleri öwrenipdirler?

II BAP. AZIÝA HALKLARY IRKI ORTA ASYRLARDA

10-§. TÄZE DIN MESGENI

Arabystan. Arap taýpalary Arabystan ýarymadasy we oňa sepleşýän ýerlerde ýaşapdyrlar. Olar **semit** halklaryndan bolup, semitlere araplardan daşary: musaýylar, assiriýler, finikiýalylyar we aramylar hem degişli bolupdyr. Bu halklar Ga-dymky Gündogaryň meşhur döwletleri: Akkad, Wawilon, Ysraýyl patyşalyklaryny düzüpdirler.

Göçme araplar – badawiýler (sähralylyar) düýedarçylyk, goýundarçylyk we ýylkyçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Olar çöl-sähralarda mallaryny bakyp, göçüp gezipdirler.

Arabystanyň günortasyndaky we günbataryndaky oturymly ekerançylyk ilaty dereleriň we bulaklaryň, guýylaryň boýlarynda hurma baglaryny we üzüm atyzlary döredipdirler. Hut şu ýerlerden Wizantiýadan günorta, Afrika we Hindistana barýan kerwen ýoly geçýärdi. Beýik Ýüpek ýoly geçen ýurtlarda uruş hereketleri bolanda kerwen ýollary Arabystana tarap süýşýärdi. Zamanlar geçip şu kerwen ýollarynyň boýunda ilatly galalar we şäherler emele gelýär. Olarda ýaşayan ilat bolsa kerwen ýollaryndaky söwdagärlere, syýahatçylara hyzmat etmek bilen meşgullanypdyr.

Bu galalardan iň irisi **Mekge** şäheri bolupdyr. Göçme taýpalar harytlaryny şäherlere getirip, ýerli ilatdan däne, mata, gurallara alyş-çalyş edipdirler.

Arabystanyň iň ösen welaýatlary – **Ýemen** we **Hijazdy**. Ýemeniň ýerleri hasyllylygy bilen meşhurlyk gazanypdy, onda suw ýeterli bolany üçin miweli agaçlar, hurma baglary döredilipdi. “Ýemen” arapça “hak”, “bagtly” manysyny beripdir. Araplara ökünip rim taryhçylary Ýemeni “Bagtly Arabystan” (Arabia felih) diýip atlandyrypdyrlar.

Sosial deňsizligiň döremegi. VI–VII asyrlarda ilat sany köpelip taýpalaryň arasynda suw çeşmeleri we ýaylalar üçin

göreş güýçlenýär. Olarda dürli ylahlara uýulmagy taýpalaryň arasyndaky gapmagaşylyklary has ýitileşdiripdir. Uruşlarda alnan harby oljalar taýpa serdarlarynyň, harby ýolbaşçylaryň baýamagyna getiripdir. Şonuň netijesinde urug-taýpa aristokratlary şekillenipdir. Bu proses, VII asyryň başlarynda urugçylyk düzüminiň çağsamagyny çaltlandyrýar.

39-njy surat. Arap söweşijileri.

Eýran şasy **Hysraw I** 570-nji ýylda Ýemeni basyp almagy bilen kerwen ýoly eýranlylara garaşly Iki derýa aralygyna süýşýär. Söwdanyň pese gaçmagy ähli arap ilatynyň durmuşyny kynlaşdyrypdyr. Bu ýagdaý, merkezi Mekge şäheri bolan, esasan kuraýyş taýpasy ýaşaýan Hijazda aýdyňdy.

Yslam dini we araplaryň birleşmegi. Ykdysady krizis göçme taýpalary täze ýerleri basyp almaga, ýaýlalary giňeltmäge ündeýär. Şeýle pursatda araplara goňşy bolan Wizan-tiýa, Eýran ýaly döwletlerde ykdysady kynçylyk, güýçli go-şunyň bolmazlygy araplara amatlyk döretdi. Emele gelen ýagdaýda araplaryň birleşmegine täze – yslam dini hyzmat edýär.

Ýatda saklaň!

Yslam (arap dilinde “uýmak”, “tabynlyk”) – dünýäde giň ýaýran dinlerden biridir. Oňa uýýanlara musulmanlar diýýärler.

Yslam taryhçylary onuň esaslandyryjysy geljekki pygamber **Muhammet** (s.a.w.) 570-nji ýylda Mekgede doglandygy barada ýazýarlar. Ol kuraýyş taýpasynyň hoşimiler urugyna degişli, onçakly baý bolmadyk, ýöne Mekge aristokratlaryna ýakyn maşgalada doglan. Muhammet bäbekliginde ýetim galypdyr. Entek dogulmanka atasy Abdullah, 6 ýaşynda bolsa – enesi Emine aradan çykýar. Onuň soňky durmuşy babasy **Abdulmutalibiň** howandarlygy astynda geçip başlaýar. Babasy aradan çykandan soň Muhammet (s.a.w.) agasy **Abu Talibiň** terbiýesinde galýar.

Yslam dini çeşmelerinde ýazylmagyna görä, Muhammet alayhissalama 610-njy ýyldan başlap Allatagaladan ylahy aýatlar aýan bolup başlaýar. Ol gudratly ýeke-täk hudaýdan, ýagny Allatagaladan özge hiç hili hudaý ýok diýip, özüni resulullah – hudaýyň ilçisi, pygamberi diýip yglan edýär.

Ýatda saklaň!

Gurhan (arap dilinden “sokdurmak”, “okamak”) – yslam dinine uýýanlaryň mukaddes kitaby bolup, Allatagala tarapyndan Muhammet (s.a.w.)-e buýrulmagy bilen ýazylan. Gurhan ýigirmi üç ýylyň dowamynda ýazylan bolup, 114 süreden düzülendir.

ILki Mekge kuraýyşlary tarapyndan täze din gowy garşylanmaýar. Netijede 622-nji ýylda Muhammet (s.a.w.) öz tarapdarlary bilen **Ýasribe** (Medinä) gelýär. Bu waka **hijre** (göçüş) adyny alyp, musulman ýyl hasabynyň başlanýan senesi hasaplanýar.

40-njy surat. Mekge. Käbe.

Ýasrib Muhammet (s.a.w.)-y gowy garşylaýar. Musulman bolan medineliler we olara goşulan ençeme arap taýpalary-

nyň Mekge üçin göreşi üstünlikli tamamlanýar. Şäher söweşsiz alnyp, mukaddes dergähler taýpa dini senemlerinden, aýal hudaýlardan arassalanýar. Mekgedäki **Käbe** musulmanlaryň esasy zyýaratgähine öwrülýär. Muhammet (s.a.w.) arap taýpalarynyň özara uruşlaryny bes edip, yslam dinini kabul etmäge çagyryýar. Soňky 10–12 ýylyň dowamynda Arabystanyň şäherleri we göçme taýpalar yzly-yzyna Muhammet pygambere boýun egýärler.

630-njy ýyla gelip araplaryň uly bölegi musulman bolýar. Mekge yslam dininiň merkezine, ähli musulmanlar üçin mukaddes şähere öwrülýär. Yslam dini esasynda Arabystan ýarymadasynda göçme we oturymly taýpalary birleşdirýän ýeke-täk döwlet emele gelýär.

Sorag we ýumuşlar:

1. Arap taýpalarynyň hojalyk işleri barada aýdyp beriň.
2. Näme üçin araplarda sosial deňsizlik döräpdir?
3. Muhammet pygamberiň durmuşy hakynda nämeler ýadyňyzda galdy, şolary aýdyp beriň.
4. Arap taýpalarynyň birleşmeginiň sebäplerini düşündirip beriň.

Pikirlenip netije çykaryň.

Araplarda döwlet emele gelýänçe bar bolan düzüm Ýewropa halklaryndan haýsysyna meňzeş bolupdyr?

11-§. ARAP HALYFATY. ONUŇ IÇERI WE DAŞARY SYÝASATY

Halyfatyň emele gelmegi. Muhammet (s.a.w.) aradan çykandan soň onuň ýakyn egindeşi **Abu Bekr** (632–634) halyflyga (“orunbasar”) saýlanýar. Onuň dolandyran döwründe Arabystan ýarymadasynyň ilaty yslamy doly kabul edýär. Soňky halyf **Omar** (634–644) yslam dünýäsinde

41-nji surat. Arap halyfaty söweşijisi.

özünüň sahylygy, adalatperwerligi we dini meselelerde tutanýerliligi bilen şöhrat gazanypdyr. Onuň döwründe araplar Palestinany, Siriýany, Müsüri we Liwiýany, Eýranyň uly bölegini basyp alýarlar.

Osman halyfalygynda (644–656) Eýran doly basylyp alnypdyr. Arap goşunlary Dagystany eýeläp Amyderýanyň kenaryna çykýar. Osman döwründe Gurhanyň aýatlary toplanyp bitewi kitaba jemlenýär. Soňky halyf **Alynyň** (656–661) hökümdarlygy öz garşydaşlary bilen bolan dyngysyz uruşlarda geçýär.

Halyfatyň goşunlary VIII asyryň başlarynda Demirgazyk Afrikany doly boýun egdirýär. **Taryk ibn Said** baştutanlygynda araplaryň goşuny 711-nji ýylda, soňluk bilen onuň ady bilen tutulýan Gibraltar (Jabal at Taryk – “Taryk dagy” sözünden) bogazyndan geçip Ispaniýany basyp alýar. Ýewropa ýörişler **Bordo** şäheriniň golaýyna çenli dowam edýär. **Puate söweşinde** 732-nji ýylda frank hökümdary **Karl Martell** araplary ýeňip olaryň Fransiýa ýörişlerini togtadýar.

42-nji surat. Daşkentde saklanýan halyf Osmanyň Gurhany.

Gündogarda araplar Kawkaz aňyrsyny we Orta Aziýany basyp alyp, ilaty yslam dinine geçirýär. Halyfatyň Gündogara ýörişleri Orta Aziýada Talas, Hindistanda Moltona çenli dowam edýär. Netijede VII-VIII asyryň birinji ýarymynda uly çäkleri eýelän döwlet – **Arap halyfaty** döreýär.

Halyfatdaky emläk gatnaşyklary. Araplaryň basyp alan ähli ýurtlardaky ýerler döwletiňki diýlip yglan edilse-de, amalda öňki eýeleriniň elinde galýar.

Siriýa we Eýran eýelenden soň, arap aristokratlary basyp alnan ýerleri paýlamagy teklipe edip halyfa ýüzlenýärler. Ýöne halyf **Omar** ýeri eýelerinde galdyrmagy buýurýar.

Basylyp alnan ýurtlaryň hökümdarlary, söweşde heläk bolan emeldarlaryň, häkimiýet wekilleriniň ýerleri halyfatyň hazynasyna geçýär. Şeýle ýerler uly meýdanlary eýeleýärdi.

Araplaryň girizen ýer salgydy – **hyraç** hasylyň 1/3-ni tutýar. Yslamy kabul etmedik baýlardan 48, orta hallardan 24, garyp daýhan we hünärmentlerden 12 dirhemden **jizýa** salgydy alnypdyr. Çarwa mallardan we söwdadan alnan **zekat** 1/40 ülüşden bolupdyr. Halyfatda gul zähmetinden peýdalanylýpdyr.

Araplara garşy halk gozgalaňlary. VIII–IX asyrlarda köp halk gozgalaňlary bolup geçipdir. Yragyň **Kufa** şäherinde 685–687-nji ýyllarda bolup geçen gozgalaňda araplar we parslar – şäher garyplary we hünärmentler gatnaşypdyr.

Orta Aziýanyň günortasynda Merw oazisinde 747-nji ýylda **Abu Muslimiň** baştutanlygyndaky gozgalaňda ilatyň ähli taýpalary gatnaşýar. Gozgalaň Mawerannahry we Horasany gurşap alýar. Abu Muslimiň baştutanlygyndaky gozgalaň netijesinde Umawileriň hökümdarlygy ýatyrylyp, halyfatda dolandyryş täze dinastiýa **Apbasylara** geçýär.

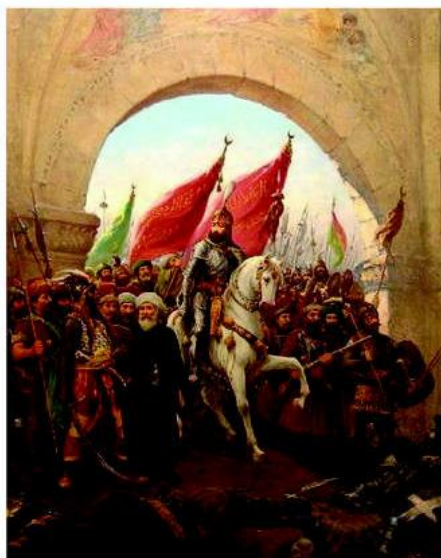
43-nji surat. 732-nji ýyl, Puate söweşi.

Ýatda saklaň!

Arap halyfaty 632–1258-nji ýyllarda höküm sürüpdir. Onda **Umawiler** (661–750) we **Apbasylar dinastiýalary** (750–1258) hökümdarlyk edipdirler.

Sogdianada 769–783-nji ýyllarda **Mukanna** baştutanlygynda iri halk gozgalaňy bolup, gozgalaňçylar uzak ýyllar araplara garşy üstünlikli göreş alyp barýarlar. Azerbaýjanda 815-nji ýylda **Babegiň** baştutanlygyndaky gozgalaň hem 20 ýyldan gowrak dowam edýär. Taryhda “**gyzyl köýnekliler**” adyny alan bu gozgalaňa gatnaşyjylaryň şygary: “*Kyrk ýyl gul bolandan bir gün azat bolup ýaşan makul!*” – bolupdyr.

44-nji surat. Babegin baştutanlygyndaky gozgalaň.

Halk gozgalaňlary, uruşlar, häkimiýet üçin göreşler halyfatyň syýasy taýdan pese gaçmagyna sebäp boldy. Halyfatdan birinji özbaşdak emirlik 756-njy ýylda Ispaniýada döredi. Ol X asyrdan **Kurdoba** (Kordowa) **emirligi** adyny aldy. IX asyrdan Müsür, Eýran, Mawerannahr we Horasan garaşsyzlygyny gazandy. Apbasylaryň elinde diňe Ýakyn Gündogar we Arabystan ýarymadasy galýar, Mongol hany **Huloku** 1258-nji ýylda Bagdady eýeländen soň, Arap halyfatyny ýok edýär.

Sorag we ýumuşlar:

1. Halyfatyň döreýiş taryhyny aýdyp beriň.
2. Kartadan araplaryň basyp alan ýurtlaryny görkeziň.
3. Halyfatyň krizise sebäp bolan faktorlary sanaň.
4. Halyfatda nähili salgytlar bolupdyr?
5. Araplaryň basyp alan ýurtlaryndaky halk gozgalaňlary hakynda gürrüň ediň.

45-nji surat.
“Baýt ul-hikme”.

12-§. HALYFAT ÝURTLARYNYŇ MEDENIÝETI

Yslam medeniýeti we Orta Aziýa. Arap halyfaty tarapyndan basylyp alnan ýurtlarda täze – arap siwilizasiýasy emele geldi. Onuň peýda bolmagynda yslam dininiň ähmiýeti biçak uludyr.

Günbatar Aziýanyň gadymky ýokary medeniýetli ölkelerine gelen araplar ilki greklere, musaýylara, siriýalylara, parslara,

sogdlara garanda yzagalakdylar. Emma şu halklaryň medeniýetini özlerine siňdirip, has-da ýokaryrak medeniýetiň döredilmegi üçin şert dörettiler. Hususan-da, halyf **Harun ar-Raşid** köşgünde, IX asyryň başlarynda “**Baýt ul hikme**” – “danyşmentlik öýi” döredilýär.

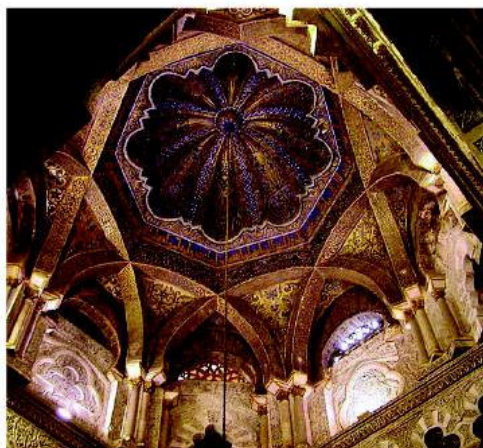
Şu döwürde takyk ylymlar – matematikanyň, astronomiýanyň, geografiýanyň ösmegi hünärmentçiligiň we söwdanyň ösmegine getirýär. Zamanlar geçip halyfatda oýlanyp tapylan globusdan we usturlabdan (astrolýabiýa) ähli ýurtlarda peýdalanylyp başlanýar. Ýewropa medisinasy bolsa XVII asyryň ortalaryna çenli bilim we amaly maslahatlary Orta Aziýada ýetişip çykan alymlar: **Abu Ali ibn Sina** we **Abu Bekr ar-Rozileriň** eserlerinden alypdylar.

Watandaşymyz **Muhammet Horezmi** (IX asyr) matematikanyň taryhynda birinji bolup algebra ylmyny esaslandyrýar. Matematikada peýdalanylyp başlanan hindi sifrleri, soňra Ýewropa hem, ýöne arap sifrleri ady bilen ýaýraýar.

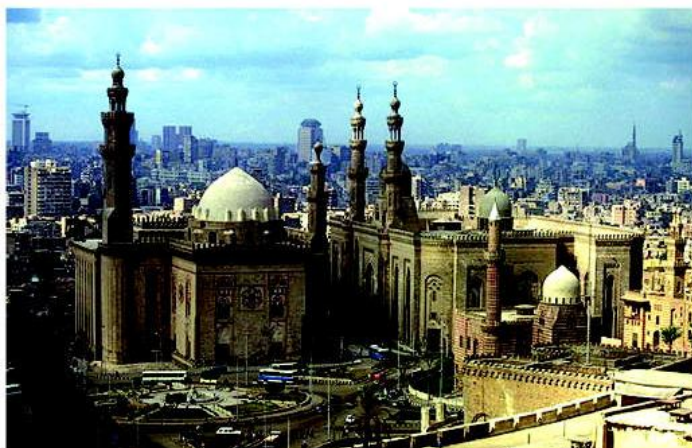
Bagdatda we Damaskda obserwatoriýalar gurlup, çylşyrymly ölçeglerden peýdalanan astronomlar ýer şarynyň meridianyny hasaplaýarlar. Arap syýahatçylary ýewropalylardan birnäçe asyr öň Hindistanda we Hytaýda, Afrikanyň we Gündogar Ýewropanyň in çet raýonlaryna baryp gaýdýarlar. **Al Masudiý, Ibn Dast, Ibn Fadlan, Ibn Battuta** şu ülkeler barada eserler ýazyp, olaryň kartalaryny düzüpdiler.

Edebiýat. Musulman edebiýaty ilki arap dilinde döredilipdir. Soňluk bilen X asyrdan ol pars diline terjime edilip başlaýar. Musulman şygryýeti ýokary derejesine ýetip, onuň ençeme görnüşleri şekillenýär.

Söwdagärler we syýahatçylar uzak ülkelerden diňe bir täsin zatlary däl, eýsem ajaýyp başdan geçirmeler hakynda hekaýalar, keseki halklaryň rowaýatlaryny, ertekilerini hem getiripdirler. Olar bu hakda halyfyň köşgünde, aristokratlaryň oturlyşyklarynda, bazarda we köçede aýdyp beripdirler. Şu wakalar, rowaýatlar we ertekiler esasynda arap edebiýatynyň dürdänesi bolan “**Müň bir gije**” döredilýär.

46-njy surat. Kordowa metjidi.
Mährebiň önündäki
nagyşly gümmez.

47-nji surat. Kair. Hasan metjidi.

Binagärçilik. Halyfatda sungatyň ähli ugurlaryna garanda binagärçilik ýokary derjede ösüpdir. Halyfatyň düzümindäki ýurtlarda kaşan köşkler, metjitdir medreseler, galalar gurlupdyr. Granadadaky (Ispaniýa) **Al-Hamro köşgi**, Kordowadaky (Ispaniýa) metjit, Kairdäki **Hasan metjidi**, Buharadaky **Ysmaýyl Samany mawzoleýi** – araplar döwri binagärçiliginiň dürdäneleri hasaplanýar.

Halyfat medeniýetiniň esasy ugurlaryndan ýene biri hatdatlyk sungaty bolupdyr. Hatdatlar ýazmak üçin zerur bolan tekstiň mazmunyna laýyk ýazuwyň dürli usullaryny oýlap tapypdyrlar. “Gurhandan” alnan aýatlar, yslam binagärçiliginiň dürdäneleri bolan binalaryň içki we daşary taraplaryny bezemekde giň ulanylypdyr.

Gündogar medeniýeti Ýewropa medeniýetiniň soňky ösüşine oňyn täsir edýär. Soňky asyrlarda ýewropaly alymlar Aziýa ýurtlarynyň matematika, medisina, astronomiýa, kartografiýa ugurlaryndaky gazananlaryny özleşdirýärler.

Sungat. Mälim bolşy ýaly, yslam dininde janly jandarlary şekillendirmek gadagan edilendigi hakyndaky düşünje giň ýaýrapdyr. (Aslynda bolsa hudaýy şekillendirmegi, şeýle hem şekillendirilen zatlar sygynmak gadagan edilipdir). Musulman şekillendiriş sungaty kitaplary bezemek boýunça özüniň ýokary derejesine ýetýär. Kitaplara köp sanly adamlary we haýwanlary suratlandyrýan bezegler taýýarlanypdyr.

Tekst çylşyrymly nagyşlar bilen gurşalypdyr. Ýöne musulmanlar sungatynyň esasy teswir däl-de, hatdatlyk, ýagny owadan ýazmak sungaty bolupdyr. Eger hristianlar üçin iň mukaddes teswir haçdaky hudaýyň keşbi bolsa, musulmanlar ony hudaýyň sözünde şekillendiripdirler. Sözi mukaddes hasaplapdyrlar. Musulmanlaryň hatdatlykdaky gazananlary haýran galdyryjydyr. Hatdatlar ýazmagyň ençeme usullaryny oýlap tapyp, olardan ýazylýan tekstiň mazmunyna garap peýdalanypdyrlar. Hatdatlyk sungatynyň ösmegine, Eýran, Horasan, Mawerannahr çäklerinde ýaşap geçen ilat wekilleriniň goşan goşandy çäksiz bolupdyr. Çünki olaryň ählisi haýsy dilde gepleşseler-de, arap ýazuwyndan peýdalanypdyrlar. Arap ýazuwy Siriýada VI asyrda aramylar ýa-da arap hristianlarynyň oýlap tapan aramy elipbiýi esasynda döredilipdir. Ol 28 harpdan ybarat, arap ýazuwy çapdan saga däl-de, sagdan çepe tarap ýazylýar.

Durmuş ýörelgeleri. Musulmanlaryň ýaşayyş medeniýeti özüniň nepisligi, ýokary datlylygy bilen tapawutlanypdyr. Olaryň käbir taraplaryny soňluk bilen ýewropalylar kabul edipdirler. Meselem, dürli pasyllarda möwsüme garap geýinmek, oturlyşykda ilki suwuk, soň etli tagamlar, ondan soň towugyň eti we ahyrynda – süýjüleri çekmek girizilýär.

Rim we Wizantiýa döwründen Ýakyn Gündogarda ilatyň hammamlarda ýuwunmaga bolan höwesini uly bolupdyr. Musulmanlar bu adaty özleşdirmek bilen, öz hökümdarlygy ornaşdyrylan ähli ölkelere ýaýradypdyrlar. Iri şäherlerde ýüzlerçe hammamlar gurlupdyr. Olar mermerden işlenipdir, diwarlary mozaika we nagyşlar bilen bezelipdir, arassaçylyga uly üns beripdirler.

Sorag we ýumuşlar:

1. Arap-yslam medeniýetiniň ösmegine uly goşant goşan Orta Aziýaly alymlar hakynda aýdyp beriň?
2. Arap syýahatçylaryndan kimleri bilýärsiňiz?
3. “Baýt ul hikme” nähili edarady?

4. Arap halyfatynda gurlan binagärlik ýadygärlikleri depderiňize bellik ediň.
5. Halyfat ýurtlarynyň medeniýetiniň Ýewropa täsiri hakynda aýdyp beriň.

13-§. HINDISTAN IRKI ORTA ASYRLARDA

Ýurtdaky içerki ýagdaý. Kuşanlar imperiýasy çagşandan soň Hindistanda häkimiýeti eýelän **Çandragupta I** (320–340) guptalar dinastiýasyny esaslandyrýar. Guptalar döwletiniň paýtagty **Pataliputra** şäheri bolupdyr. IV asyryň ahyrynda – V asyryň başlarynda guptalar imperiýasy gülläp ösýär. Hut şol döwürden Hindistanda feodalçylyk gatnaşyklary emele gelýär.

48-nji surat. Guptalar döwründäki demir sütün. V–VI asyrlar.

Hökümdarlar öz ýakynlaryna – emeldarlaryna, harby başlyklaryna ýer-mülkler beripdirler. Netijede, IV–V asyrlaryň dowamynda iri ýer eýeleri gatlagy şekillenýär. Olar daýhanlaryň salgyt tölemeginden daşary, zähmet borçnamalaryny hem ýerine ýetirmegi girizipdirler. Irki orta asyrlarda ýurduň ilatynyň kasta-warnalara (taýpalara) bölünişi: brahmanlar, kşatriýler, waýşiler we şudralar saklanyp galýar.

Irki orta asyrlarda Hindistanda şekillenen jemgyýetçilik gatnaşyklary sap feodal görnüşde bolman, gulçulyk däplerinde belli bir derejede saklanyp galypdyr. Emma gullaryň zähmetinden önümçilikde däl-de, köplenç öý işlerinde peýdalanyldyrlar. Hojaýyn guly iýmit bilen üpjün etmekden daşary oňa ýylda bir gezek geýim hem alyp beripdir.

Ýurtdaky syýasy dagynyklyk. Hindistanyň demirgazyk-günbataryndan VI asyrda çozup giren eftallaryň hüjümleri astynda guptalar imperiýasy dargap, ýurduň uly bölegi basybalyjylaryň eline geçýär.

VII asyrda Hindistanda bolan Hytaý taryhçysy **Sýuan Szýanyň** ýazmagyna görä, onda 70-e golaý uly-kiçi knýazlyklar bolupdyr. Knýazlar bilen rajalaryň arasynda dyngysyz uruşlar bolup durupdyr. Ele alnan oljalar, ýerler ýeňijileriň arasynda paýlanypdyr. Sylag berlen ýer meýdany **grass** (“bölek” ýa-da “ýuwдум”) diýip atlandyrylyp, ony alan şahs harby gullugy geçmeli bolupdyr. Öz maşgalasyna degişli bolmadyk emeldarlara rajalar ýeri belli bir hyzmat möhletine beripdirler. Şeýle ýerler **patta** (“ýarlyk” ýa-da “ýarlyga alnan ýer”) diýlipdir. Pattadan aýratyn at gazanan adamlary sylaglamak üçin hem peýdalanypdyrlar. Eýeçilik gatnaşyklarynyň barha pugtalanmagy bilen patta ýerleri hem nesilden-nesle geçýän miras emläge öwrülip başlaýar.

Özara uruşlardan güýçden gaçan Hindistany daşary ýurt basybalyjylary hem talapdyrlar. Hususan-da, Arap halyfatynyň dargamagyndan emele gelen musulman döwletleriniň hökümdarlary XI asyrdan Hindistana hüjüm edip başlaýarlar. Gaznanyň hökümdary **Mahmyt Gaznawynynyň** goşunlary XI asyryň başlarynda ýurduň demirgazygyna 17 gezek basybalyjylykly ýörişleri gurapdyr. Belli bir wagt geçensoň Hindistanyň demirgazyk bölegi musulman hökümdarlar tarapyndan doly basylyp alynýar.

Ilatyň käri. Gündogar halklarynyň ertekilerinde Hindistan rowaýata baý ýurt hökmünde suratlandyrylýar. Ýewropada hindi rajalarynyň baýlyklary barada rowaýatlar ýaýran.

Aslynda şu baýlyklar halkyň agyr zähmetiniň hasabyna döredilendir. Daýhanlar derýalardan kanal we ýaplar çekip, täze ýerleri özleşdiripdirler we ondan ýylyna 2–3 gezek hasyl alypdyrlar. Hasyly meýdanlarda şaly, pagta, şekerçiňrik, nahara atylýan zatlar we çay ýetişdirilipdir. Asyrlar geçip bu ekinler goňşy ýurtlara-da ýaýrapdyr.

Hindi hünärmentleri öz ussatlyklary bilen şöhrat gazanypdyrlar. Olaryň taýýarlan zergärlik enjamlary, altyndan we kümüşden ýasalan gap-çanaklar, Hindistandan daşarda hem ýokary bahalanypdyr. Piliň süňkünden, agajyň gaty sort-

laryndan ýasalan adamyň we haýwanlaryň heýkeljikleri, diňe bir hindi rajalarynyň däl, eýsem daşary döwletleriň hökümdarlarynyň köşklerini hem bezäpdir. Agaçdan ýasalan ýönekeý stanoklarda dokmaçylar nepis matalary taýýarlapdyrlar.

Söwda-satyk aragatnaşyklary. Hindistanyň günbatarynda ençeme deňiz porty şäherleri bolup, olara çet ülkelerden dürli zatlar getirilýär we öz gezeginde hindi hünärmentleriniň taýýarlan dürli-dürli zatlary dünýäniň dürli künjeklerine äkidilýär. Iň iri port-şäher **Kalkutta** häkimini “*deňiz hojalygyny*” diýýärdiler. Şäherlerdäki şagalaňly bazarlarda ýerli we başga ýurtlardan getirilen harytlar satylýardy. Hytaýdan, Afrikadan, Arabystandan, Orta Aziýadan köp söwdagärler mata, zergärlik enjamlaryny, atyrlary, nahara atylýan zatlary almak maksadynda hindi şäherlerine gelyärdiler. Hindistan bilen söwdada öňdebaryjy orny eýeleýän arap söwdagärleriniň port-şäherlerde hatda öz kwartallary hem bardy.

49-njy surat. Ajanta ybadathanasyna oýup işlenen surat.

Hindi medeniýeti. Hindi alymlary matematika, astronomiýa, medisina ugurlarynda uly üstünlikleri gazanypdyrlar. Käbir hindi şäherlerinde asman jisimlerine syn etmek üçin obserwatoriýalar gurlan. Hindi astronomlarynyň barlaglary olara Ýeriň töwerek şeklindedigini we öz okunyň daşynda aýlandygyny çak etmäge mümkinçilik berýär. Tebipler çylşyrymly hirurgiýa esbaplary we agyryny alýan dəridermanlaryň kömeginde bejeriş işlerini geçiripdirler. Kesel bejermekde ýörite taýýarlanan suwuk we goýy dərileri ulanypdyrlar.

Hindi binagärçiligi özüniň reňbe-reňligi bilen tapawutlanypdyr. Orta asyrlarda gurlan köp ybadathanalar, köşkler häzire çenli saklanyp galypdyr. Hindistanda uly gaýadaşlara ýa-da gowaklaryň içinde oýulyp ýasalan ybadathanalar hem bolupdyr. Olardan iň meşhury miladydan öňki II asyrdan – milady VII asyra çenli gowagyň içinde oýulyp ýasalan

Ajanta (Merkezi Hindistan) ybadathanalary toplumydyr. Gadymy binagärler gaýalara oýulyp işlenen 29 otagdan ybarat ybadathanalary dürli heýkeller, oýma nagyşlar bilen bezäpdirlir. Ybadathanalarda hudaýlaryň, adamlaryň we haýwanlaryň daşdan we latundan ýasalan ajaýyp heýkelleri bar.

Sorag we ýumuşlar:

1. Hindilerdäki haýsy warna-kastalary bilýärsiňiz?
2. Iri ýer eýeçiliginiň görnüşlerini aýdyp beriň.
3. Siziň pikirinizçe, Hindistany meşhur eden baýlygyň esasy nämeden ybaratdy?
4. Hindistany şäherleri bilen sudury karta geçiriň.
5. Hindistan halklarynyň medeniýetiniň haýsy aýratynlyklary üns bererlikdir?

14-§. HYTAÝ V – XI ASYRLARDA

Hytaýyň birleşmegi. Han gulçulyk imperiýasy III asyrdan krizise duçar bolup, onuň ýerinde 3 sany özbaşdak: **Weý**, **Şu** we **U** döwletleri emele gelýär. Şol döwürden başlap Hytaýda ýer eýeçiligi gatnaşyklary şekillenip başlaýar.

Hytaýyň birleşmegine VI asyryň ikinji ýarymynda Türk hakanlygynyň hüjümleri itergi bolýar. Ýurdy çäklendirilmedik häkimiýete eýe bolan imperator, **Suý dinastiýasynyň** (589–618) wekili dolandyrypdyr. Onuň ygtyýarynda güýçli goşundan daşary, köp sanly sadyk emeldarlary hem bardy. Ýurduň merkezleşmegi dört asyr dowam eden özara uruşlary togtadyp, ykdysadyýetiň we medeniýetiň ösmegine getirýär. Ekin meýdanlary giňelip, ilat sany köpeldi, söwda-satyk janlanyp, şäherler ösüp başlaýar. Täze häkimiýet salgytlary tertibe salyp, pul özgertmesini geçirýär.

Ýatda saklaň!

III asyrdan Hytaýda ýer eýeçiligi gatnaşyklary şekillenip başlaýar. Suý dinastiýasy (589–618) döwründe Hytaý merkezleşen döwlete öwrüldi.

Ýurduň welaýatlarynyň arasyndaky ykdysady aragatnaşyklary berkitmek, Huanhe we Ýanszy derýalarynyň aralygyndaky çäkleri söwda-satyk gatnaşyklaryna çekmek maksadynda – **Beýik kanal** gurulýar. Bu çäre ýurt möçberindäki ýeke-täk suw ýolunyň gurulmagyndan daşary, gündogar welaýatlary deňze çykmagyna şert döredýär. Ýöne Suý dinastiýasynyň dolandyryşy uzak dowam etmýär.

50-nji surat. Imperator Li Ýuan.

Hytaýyň demirgazyk-günbataryndaky ýerli häkimlerden biri **Li Ýuan** 618-nji ýylda tagta geçip **Tan dinastiýasyny** (618–907) esaslandyrýar.

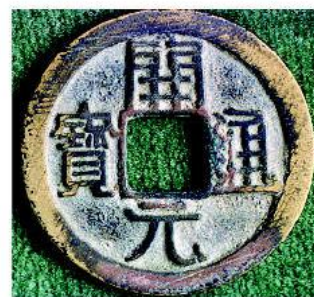
Ýer eýeçiligi gatnaşyklary. Tan imperiýasy döwründe Hytaýdaky ähli ýerler döwletiňki diýlip yglan edilýär. Ýurduň ähli çäklerinde daýhanlara kiçi-kiçi ýer meýdanlary kärendesine berilýär. 624-nji ýylda kabul edilen kanuna görä, her bir hojalyk öý-howlusynyň ornundan daşary 80 mu çenli (**1 mu – 6 sotka**) sürülýän ýeri kärendesine almak hukugyna eýe bolýar. Olar öz bagynda miweli agaçlardan daşary, ýene tut daragtyny ösdürmek mejbury edilýär. Täze kanuna görä daýhan öz howlusyny we mellegini satmagy, girewe goýmagy mümkindi. Emma döwlet tarapyndan berlen ýeri satmak gadagandy. Döwletden alnan ýer üçin daýhan dürli salgytlary tölemekden daşary, zähmet borçnamalaryny hem ýerine ýetirýärdi. Çeşmelerde Loýan Beýik kanalynyň gurluşygyna 2 mln, Beýik Hytaý diwaryny gurmaga we abatlamaga 1 mln-dan gowrak adam çekilendigi ýazylypdyr.

Imperator özüniň görnükli adamlaryna, leşgerbaşylaryna, emeldarlaryna we feodal-aristokratlara iri ýer meýdanlaryny berýär. Şol sanda, käbir feodallary: derejesine we wezipelerine garap 500-den 10 müňe çenli mu ýer bilen sylaglapdyr. Çeşmelerde aýratyn hyzmatlary üçin harbylara ýa-da emeldara 300-den 6 müňe çenli mu ýer berlendigi aýdylýar. Imperatoryň beren ýerleri salgytlardan azat edilipdir.

Şäherler, hünärmentçilik we söwda. Hytaýda baryp VI asyrdan şäherler ep-esli ösüpdür. Serhet çäklerde täze şäher-galalar gurlup başlaýar. Deňiz we derýa portlarynda, çig malyň bol ýerlerinde, söwda-hünärmentçilik ösüp, täze şäherler emele gelyär. Beýik kanal hem-de deňiz kenarlary boýunça, VII asyrdan **Hançžou, Kaýfin, Ýançžou** şäherleriniň ösmegi-de söwda-satygyň we hünärmentçiligiň ösmegi bilen baglydy. Bu proses kanunlary güýçlendirmegi talap edip, Tan imperatorlary şäherlerde gijesine köçä çykmagy gadagan edýärler. Şäheriň derwezeleri gijesine ýapylyp goýlupdyr. Kimde-kim şäheriň diwaryndan gijesine aşyp geçse, 70 gezek gamçylamak girizilipdir. Bu çäreler şäherlerde asudalygy, emläk el degrilmesizligini saklamaga gönükdirilipdi.

VII-VIII asyrlarda Hytaýda dag-magdançylyk ugry, keramika we toýun enjamlary öndürmek hem ösýär. Şol wagtdan şäher hünärmentleriniň kesp bileleşiklerini (sehlerini) düzüp, belli bir kârdäki hünärmentler aýry-aýry köçelere we kwartallarda ýerleşip başlaýarlar.

Hytaýyň merkezleşmegi we ykdysady ösüş söwda-satygyň hem ösüşini üpjün edýär. In iri bazar **Ýançžouda** bolup, bu şäher suw we gury ýerdäki söwda ýollarynyň kesişýän ýerinde ýerleşýärdi. Şu döwürde emele gelen ýarmarkalar hem içerki söwdanyň giňelmegine hyzmat edipdir. Hytaýda VII asyrdan ýeke-täk pul – **sýanyň** girizilmegi-de ykdysady ösüşe hyzmat edýär. Zikgelenen teňňeleriň ortasynda dörtburçluk deşiği bolup, ol puly ýüpe düzmäge niýetlenipdi.

51-nji surat. Tan dinastiýasy döwründäki teňňe.

Daşary syýasat. Tan dinastiýasynyň hökümdarlygy döwründe Hytaý Türk hakanlygyna garşy uly uruşlary alyp barýar. Imperatoryň goşunlary 640-njy ýylda Beýik Ýüpek ýolunyň üstünde ýerleşýän **Gaoçan** döwletini ýeňýär. Şondan soň uýgurlara garşy uzak ýyllar dowam eden uruşlar başlanýar. Günbatar Türk hakanlygyna garşy 657–679-njy

ýyllardaky uruşlar hem Hytaý goşunlarynyň ýeňşi bilen tamamlanýar. Koreýa garşy 668-nji ýylda başlanan uruş, onuň paýtagty **Phenýanyň** alynmagy bilen tamamlanýar.

Hytaý VII–VIII asyrlarda işjeň daşary syýasat ýöredip, Türk hakanlygy, Arap halyfaty, Wizantiýa, Ýaponiýa we Hindistan bilen diplomatik aragatnaşyklary ýola goýupdyr.

Täze **Sun dinastiýasy** döwründe (960–1279) Hytaýyň halkara gatnaşyklary has-da giňeýär. Şol wagt Orta Aziýa, Hindistan, Hindihytaý, deňiz arkaly Ýaponiýa we Indoneziýalar bilen söwda alnyp barylýar.

Ýatda saklaň!

Irki orta asyrlarda Hytaýda Suý (589–618), Tan (618–907), U Daý (907–960) we Sun (960–1279) dinastiýalary hökümdarlyk edipdir.

Hytaý medeniýeti. Iň gadymky ýazgylardan birini oýlap tapan hytaýlylar, ondan häzire çenli peýdalanýarlar. Hytaýda matematikadan, astronomiýadan daşary, geografiýa, taryh ugurlary gowy ösüpdir. Hytaýda VIII asyrda döredilen iň gadymy ylmy edaralardan biri **Hanlin akademiýasy**dyr.

Hytaýlylar X asyrda selitradan **poroh** almagy açyş edipdirler. Ilki feýerwerkde ulanylan porohdan, soňluk bilen (XI asyryň başyndan) harby maksatlarda peýdalanyp başlanýar.

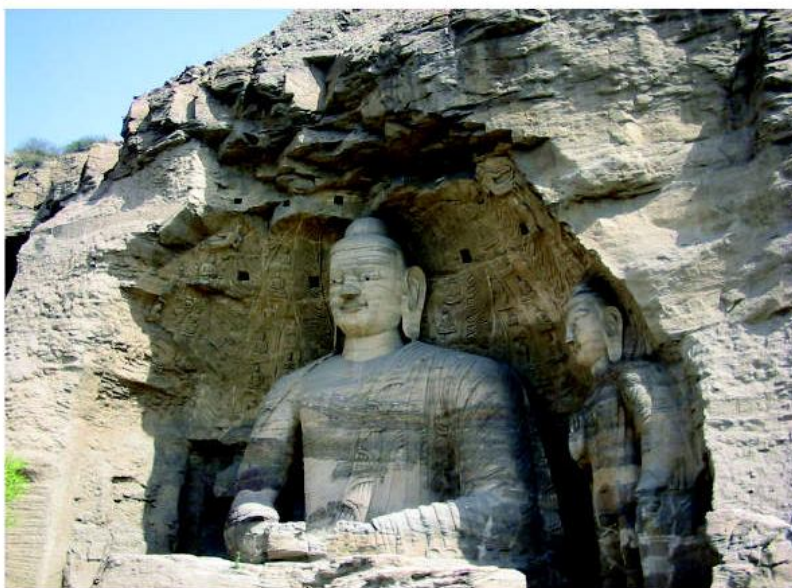
Hytaýda taryhy ýyl ýazgylaryny düzmäge aýratyn üns berlipdir. Hususan-da **Sun dinastiýasy** döwrüne degişli 500 jiltlik ýyl ýazgylary bize çenli saklanyp galypdyr.

Iri şäherlerde mekdepler açylyp, olarda geljekki emeldarlary taýýarlapdyrlar. Okuwçylardan matematika, grammatikadan daşary, filosofiýany we edebiýaty bilmek talap edilipdir.

Hytaýyň binagärleri daşdan, agaçdan, mermerden we demirden peýdalanyp ajaýyp köşkler, ybadathanalar, minaralar we köprüler gurupdyrlar. Hytaýyň suratkeşleri ýüpekde, kagyzda, agaçda we daşda özleriniň ajaýyp sungat eserlerini döredipdirler. Diwara surat çekmek ugry aýratyn ösüpdir.

Pekinde VIII asyrdan başlap “**Paýtagt habarlary**” atly gazet çykarylýar. Onda imperatoryň permanlary we iň möhüm wakalar hakynda habarlar berlip barlypdyr. Gazeti agaja oýulyp ýazylan tekstden köpeldipdirler.

Hytaý tebipleri çylşyrymly hururgiýa bejergilerini geçirip, dürli ösümlikleriň şypa beriji aýratynlyklaryny anyklap, olardan däri-dermanlary taýýarlapdyrlar. Hytaýda ilkinji **pantomima** – el hereketi teatry döredilipdir. Buddizmiň ýaýramagy diňe bir hytaýlylaryň durmuşyna däl, eýsem olaryň binagärçiligine hem uly täsir edýär.

52-nji surat. Tan dinastiýasy döwründe buddizmiň ýaýraýar. Daga oýulyp işlenen Buddanyň heýkeli.

Sorag we ýumuşlar:

1. Hytaýda ýer eýeçiligi gatnaşyklary haçandan emele gelipdir?
2. Ýurtda daýhanlaryň ýagdaýynyň nähili bolandygyny aýdyp beriň.
3. Hytaýda şäherleriň, hünärmentçiligiň we söwdanyň ösüşini mysallar bilen görkeziň.
4. Ýurduň daşary syýasatyndaky haýsy möhüm wakalary ýadyňyzda sakladyňyz?
5. Hytaý medeniýetindäki haýsy ugurlar başga ýurtlaryň halklarynyň medeniýetinden tapawutlanýar? Olary düşündirip beriň.

II BÖLÜM. DÜNYÄ HALKLARY ORTA ASYRLARYŇ ÖSEN DÖWRÜNDE (XI–XV asyrlar)

III BAP. HÜNÄRMENTÇILIGIŇ WE SÖWDA-SATYGYNŇ ÖSMEGI. ŞÄHERLERIŇ ÖSMEGI

15-ş. ÝEWROPADA ORTA ASYR ŞÄHERLERINIŇ EMELE GELMEGI

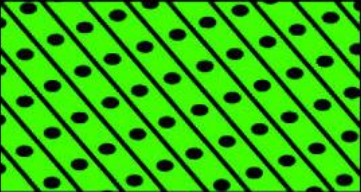
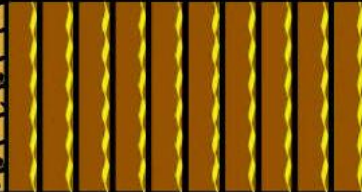
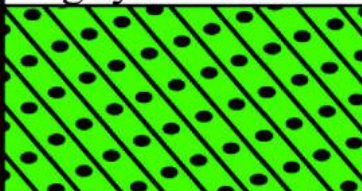
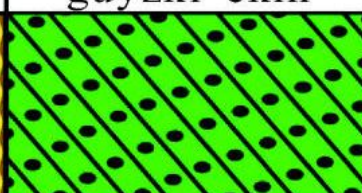

53-nji surat. Plug
bilen ýer sürmek.

Hojalygynň ösüşi. Ýewropada X–XI asyrlarda önümçilik ösüp, ol ilki bilen hünärmentçilikde aýdyň görünýärdi. Zähmet gurallarynyň kämilleşmegi, ussalaryň ussatlygynyň ýokarlanmagy hünärmentçiligi daýhançylykdan aýry ugra öwürýär.

Daýhançylykda iki meýdanly çalşyryp ekmegiň ýerini üç meýdanly çalşyryp ekmek eýeleýär. Onda ekin meýdany üçe bölünip, birinji bölegine güýzlük, ikinjisine ýazlyk galla ekilse, üçünji meýdan şüdügärülenip galdyrylyp, dynjyny alýar. Bu usulda ýeriň ýarysy däl-de, üçden iki bölegi ekilen bolmagy, önüm ýetişdirmegi köpeltmäge mümkinçilik döredýär.

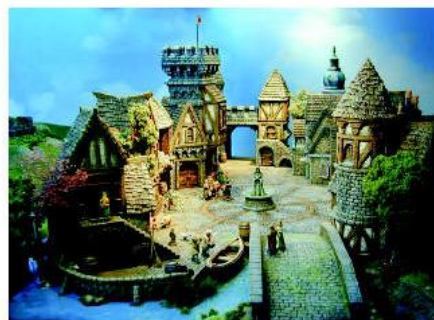
Agyr tigirli pluguň ýaýramagy gallany ekmezden öň, ýeri 2–3 gezek sürmäge mümkinçilik berýär. Boýuntyrygyn oýlanyp tapylmagy bolsa plugy ata goşup ýer sürmegi çaltlandyrýar. Hasyllýlygyn ýokarlanmagy daýhan hojalygynda artykmaç önümiň köpelmegine we ony hünärmentçilik enjamlaryna alyş-çalyş etmäge ýol açýar.

			birinji ýyl
baharky ekin	güýzki ekin	şüdügär	
			ikinji ýyl
şüdügär	baharky ekin	güýzki ekin	
			üçünji ýyl
güýzki ekin	şüdügär	baharky ekin	

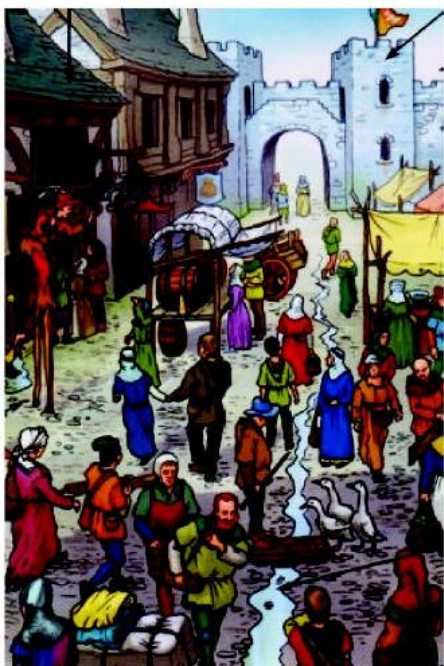
54-nji surat. Üç meýdanly çalşyryp ekmek.

Hünärmentleriň taýýarlaýan zatlarynyň görnüşi, sany, hili barha ýokarlanypdyr. Ýöne obada feodal hökümdarlygynyň täsirinde hünärmentleriň erkinligini çäklendiripdir. Netijede olar obalardan göçüp, öz zatlaryny taýýarlamak we satmak mümkinçiligi bolan ýerlere gidip başlaýarlar.

Orta asyr şäherleri. Ýewropada şäherleriň döreýşi we ösüşi dürlüçe bolýar. Ilki Italiýanyň we Fransiýanyň günortasyndaky: **Wenesiýa, Genuýa, Florensiýa, Marsel, Narbonn, Tuluzalar** baryp IX–X asyrlarda ösüp başlaýar. Bu şäherleriň deňiz arkaly söwda ýolunda ýerleşenligi olaryň ösmeginde uly ähmiýete eýe bolýar. Fransiýa-nyň demirgazygynda, Niderlandiýa, Angliýa we Germaniýa-da täze şäherler X–XI asyrlardan emele gelýär. Wengriýa, Baltykboýy, Rus ýerlerinde bolsa şäherler XII–XIII asyrlardan köpeliýär. Ýewropa şäherleriniň dürli asyrlarda emele gelmeginiň sebäbi sosial-ykdysady ösüşdäki tapawutlardy.

55-nji surat. Orta asyr şäheri.

56-njy surat. Orta asyrdaky şäher durmuşy.

Şäherler ilki bilen howpsuz, duşmanyň hüjüminden goranmaga oňaýly, galyberse-de hünärmentler özleriniň ýasan zatlaryny satmaga mümkinçiligi bolan ýerlerde gurulýar.

Şäherleriň durmuşy. Şäherler köplenç feodallaryň ýerinde emele gelipdir. Ilki feodallar öz ýerlerindäki şäherlere howandarlyk edip, göçüp gelen hünärmentleri salgytlardan azat edipdirler. Emma şäherleriň ösüp barmagy bilen hojaýynlar olardan köpräk girdeji almaga ymtylýarlar. Feodallaryň sütemi hünärmentçiligiň we söwdanyň ösmegine päsgel berip

başlaýar. Netijede şäherliler senoryň agalygyndan azatlyga çykmaga ymtylypdyrlar. Köplenç şäherler öz erkinligini tölegiň, puluň hasabyna ele alypdyrlar. Şeýle mümkinçiligiň bolmadyk ýagdaýynda azatlyk üçin gozgalaň ýoly tutulypdyr. Fransiýanyň ençeme şäherlerinde XII–XIII asyrlarda senorlara garşy göreş bolup geçýär.

Monastyrlarda we galalarda ýaşaýanlar hünärmentlere buýurmalar bermäge, duşman howpy abananda gizlenmek mümkinçiliginiň bolmagy, olaryň daşynda şäherleriň peýda bolmagyna sebäp bolupdyr. Ýewropadaky **Mýunster**, **Sen-Gallen**, **Sen-Dene**, şäherleri monastyrlaryň, **Strasburg**, **Gamburg**, **Augsburg**lar feodallaryň galalarynyň töwereginde, **Padeborn**, **Bremen**, **Sweýbrýukken**, **Brýuggeler** derýanyň boýlarynda, köprüleriň ýanynda gurlupdyr.

Şäherleriň görnüşi. Ilki şäherler obalardan diňe ilatynyň köplügi bilen tapawutlanypdyr. Şäherleriň töweregi minaraly goranyş diwary, suw doldurylan hendekler bilen gurşalypdyr. Garawul-sakçylar minarlarda gije-gündiziň dowamynda çalyşyp durupdyrlar. Duşmandan goranmak maksadynda şäheriň derwezeleri we köprüleri berk demirden ýasalypdyr.

Derwezeler içinden pugta gulplanypdyr. Gijesine hendekleriň üstündäki körüler galdyrylyp, şäheriň derwezesi ýapylypdyr.

Şäheriň merkezinde bazar meýdany, onuň gapdalynda ybadathana ýerleşipdir. Şäher maslahatynyň jaýy – **ratuşa** hem şu ýerde gurlupdyr. Şäher aýry-aýry kwartallara bölünipdir. Kwartallaryň her birinde belli bir kârdäki hünärmentler ýaşapdyrlar.

Şäherdäki öýleriň köp bölegi agaçdan gurlupdyr. Öýler ýanaşyk gurlup köplenç bir-birine ugtaşyp gidýärdiler. Köçeler dar bolup, käbirleriniň ini iki metrden geçmändir. Uzak asyrlaryň dowamynda gijesine köçeler yşyklandyrylmandyr, suw turbalary we kanalizasiýa bolmandyr. Zibiller hem gönüden-göni köçä taşlanypdyr. Ilatyň gür ýerleşmegi, arassaçylygyň bolmazlygy Ýewropanyň şäherlerinde köp adamlaryň biwagt ölmegine sebäp bolupdyr. Ýokançly keselleriň tiz-tiz gaýtalanmagyna getiripdir. Ýangynlar hem ýüze çykyp, agaçdan gür gurlan öýlerden ybarat köçeler, kwartallar doly ýanyp gidipdir.

Şäher ilaty. Şäherleriň ilatynyň köp bölegini hünärmentler, söwdagärler tutupdyr. Iri şäherlerde baý aristokratlar, feodallar, emeldarlar, tebipler, ruhanylar hem ep-esli bolupdyrlar.

Şäher ilatynyň aglabasy daýhançylyk bilen meşgullanmagyny dowam etdiripdirler. Galanyň diwarynyň arkasynda ekin meýdanlary, baglar, bakja hem-de goýun, iri şahly mallar, atlar otlaýan ýaýlalar ýerleşipdir.

Ýewropanyň orta asyr şäherleriniň ilaty köp bolmandyr. Köp şäherleriň ilaty 3–5 müňden geçmändir, XIV–XV asyrlarda hem 20–30 müň adam ýaşaýan şäherler iri şäherler hasaplanypdyr. Iň iri şäherler: **Parižde**, **Konstantinopolda**, **Milanda**, **Florensiýada**, **Kordowada** we **Sewiliýalarda** 80–100 müň ilat ýaşapdyr.

57-nji surat. Orta asyrdaky şäher köçesi.

Hünärmentçilik we sehler. Şäher hojalygynyň esasyny hünärmentçilik tutupdyr. Hünärment öndürýän iş gurallarynyň eýesi bolup, hojalygyny özbaşdak ýöredipdir. Olar bazarlary öz enjamlary bilen üpjün edipdirler. Ussanyň zähmeti ähli işleriň elde ýerine ýetirilýändigini üçin gaty kyndy. Demirçi omajyň dişini taýýarlamak üçin gyp-gyzyl çog bolup duran demri sandalyň üstüne goýup, gerekli şekle gelýänçe ony çekiçläpdir. Belli bir käriň ussalary öz birleşmelerine – sehlerine birleşipdirler.

Ýatda saklaň!

Seh – nemesçe söz bolup, kömekçiniň ussaçylyga bagyşlaýan zyýapatynyň ady, soňluk bilen kär ussalarynyň bileleşigi adyna öwrülýär.

Ussalaryň umumy ýygnağynda hemmeler tarapyndan ýerine ýetirilmegi mejburi bolan sehiň düzgünnamasy kabul edilipdir. Düzgünnamanyň talabyna görä enjamlar diňe belli bir nusga boýunça ýasalypdyr. Sehi dolandyrmak üçin saýlanan aksakgal hünärmentleriň düzgünnama boýun egişine, taýýarlanan enjamlaryň hiline we sanyna gözegçilik edipdir. Düzgünnamada ussanyň gurallarynyň, okuwçy-şägirtleriniň, kömekçileriniň sany bellenipdir. Şeýle çäreler ussalar üçin birmeňzeş şert döretmek, bäsdeşlige ýol bermezlik maksadynda ulanylypdyr. Taýýar enjamlaryň nyrhy-da sehiň aksakgaly tarapyndan bellenipdir.

Köp halatlarda ussanyň 1–2 sany kömekçisi, birnäçe şägirt-okuwçysy bolupdyr. Olaryň özara gatnaşyklary hem seh tarapyndan gözegçilik astynda bolupdyr. Kömekçilik möhleti käriň çylşyrymlylygyna garap 2–7 ýyl bolup, seýrek enjam (şedewr) ýasamak we ony sehiň aksakgalynyň synagyndan geçirmek bilen tamamlanypdyr. Germaniýada kömekçi sehe zyýapat berip, soň ussaçylyga rugsat alypdyr.

Şäherleriň durmuşynda sehleriň orny. Seh öz agzalarynyň baýramlaryny gurapdyr. Aradan çykan ussanyň

maşgalasyna kömek beripdir. Sehler şäheri gora-makda, uruşlar bolanda ony goran-masynda aýratyn bölünme bolup gatnaşypdyrlar. Sehleriň öz gerbi, baýdagy, ybadathanasy we käte aýratyn gonamçylygy hem bolupdyr. Ilki önümçiligiň ösmegine hyzmat eden sehler, XIV–XV asyrlardan oňa päsgel berip başlaýar. Şäherlerde ussalaryň köpelmegi olaryň arasynda bäsdeşligi güýçlendirýär. Hünärmentler bilen söwdagärleriň arasyndan baý seh başlyklary tapawutlanyp başlaýar. Ýewropada sehleriň hem gatlaqlara bölünişigi ýüze çykyp: zergärlik, mawutçylyk we başga baý sehler emele gelýär. Bu proses **Florensiýa, London, Bris-tol, Pariž, Bazel** ýaly iri şäherlerde başlanýar.

Hünärmentler kömekçileriň ösüp ussaçylyga geçmegine päsgel berip başlaýarlar. Netijede 10–12 ýyllap ussaçylyga geçip bilmedik kömekçiler gatlagy emele gelýär. Bu ýagdaý kömekçileriň “**ýaranlyk**” jemgyýetlerini düzüp, öz hak-hukuklaryny, 14–16 sagat dowam edýän iş wagtyny gysgal-dyp, zähmet şertlerini gowulandyrmak üçin göreşini güýçlendirýär. Çeşmelerde ýazylyşyna görä, XIV–XV asyrlarda **Florensiýada, Perudjada, Sienada, Kýolnda** şäher garyplarynyň gozgalaňlary bolup geçýär.

58-nji surat. Orta asyr hünärmendi.

Sorag we ýumuşlar:

1. Ýewropada hünärmentçiligiň oba hojalygyndan bölünip çykmagynyň sebäplerini görkeziň.
2. Siziň pikiriňizçe, şäherleriň emele geliş sebäpleri nämededi?
3. Iki we üç meýdanly çalşyryp ekmegiň arasyndaky tapawudy nähili düşündirýärsiňiz?
4. Ýewropada täze şäherler nädip döräpdir?
5. Hünärmentçilik sehleri nähili wezipeleri ýerine ýetiripdir?
6. Şäherleriň durmuşynda sehler nähili orun tutupdyr?

16-Ş. ORTA ASYRLARDA HARYT ÖNÜMÇİLIGINİŇ ÖSMEGI. BAZARLAR WE ÝARMARKALAR

Haryt hojalygynyň emele gelmegi. Sehler gözegçilik astynda bolsalar-da hünärmentleriň söwda üçin taýýarlan enjamlarynyň sany köpeliş, çig mala we oba hojalyk önümlerine bolan talap hem artýar. Öz gezeginde iri ýer eýeleriniň we daýhanlaryň ýetişdirýän önümleriniň köpelmeginden bähbidi artýar. Öz önümlerini satyp, hünärmentçilik enjamlaryny satyn alýanlar köpeliş başlaýar. Iri şäherler diňe bir goňşy welaýatlar däl, eýsem daşary ýurtlar bilen hem söwda aragatnaşyklaryny ýola goýýar. Irki orta asyrlarda natural hojalykdan haryt hojalygyna geçip başlaýar.

Ýatda saklaň!

Haryt hojalygy – önümleri bazarda satmak ýa-da çalyşmak üçin önümçilik hojalygydyr.

Söwdanyň janlanmagy ýollary gowulandyrmagy talap edýär. Fransiýada korolyň permanyna görä esasy ýollara daş düşelip başlanýar. Derýalaryň üstüne agaçdan we daşdan köprüler gurmak işleri ýola goýulýar.

Gündogar ýurtlary bilen söwda. Siriýa, Müsür, Eýran we Orta Aziýa çenli baran ýewropaly söwdagärler gündogar bazarlaryndan ýüpek matalary, şaý-sepleri, nahara atylýan zatlary satyn alýarlar. Günbatar we Gündogar ýurtlarynyň arasyndaky gatnaşyklaryň ösmeginde Hytaýdan başlanyp Orta Aziýadan geçýän Beýik Ýüpek ýolunyň ähmiýeti uludy. Bu ýol Orta deňziň gündogar kenaryna çenli barypdyr.

Günbatar Ýewropada XIII–XV asyrlarda: Ispaniýany, Italiýany, Günorta Fransiýany deňiz arkaly Wizantiýa hem-de Aziýa ýurtlary bilen baglaýan **Lewant**, demirgazykda Baltik deňzi arkaly London, Brýugge, Lýubek, Nowgorod şäherlerini baglaýan **Demirgazyk** söwda ýollary hyzmat edipdir.

Demirgazyk söwda ýolunda ýerleşýän Germaniýanyň 70-den gowrak şäherleri **Ganza şäherler raýanlygyna** giripdir.

Lewant ýolunda ýerleşýän **Wenesiýa** we **Genuýalar** güýçli deňiz flotuny düzüp, olaryň söwdadaky bäsdeşligi käte uruşlarada öwrülipdir.

Söwdagärler we bazarlar. Şäherliler öz peýdasyna haryt satmagy, kime karzyna pul bermegi, akyl bilen nämä pul sarplamagy gowy bilipdirler. Dynuw bilmeýän söwdagärler baýamak üçin uzak we howply syýahatlara çykypdyrlar.

Orta deňziň kenary boýunça italiýan söwdagärler özlerniň söwda menzilleri – **faktoriýalar** ulgamyny döredipdirler. Olaryň köpüsi genuýaly we wenesiýalydylar. Bu deňiz respublikalary ajaýyp söwda we harby flotlaryna eýe bolupdyrlar. Olaryň gämileri Ýakyn Gündogardan Ýewropa gymmatbaha ýüpek matalary, keramika önümleri, dürli nahara atlyan zatlary we başgalary alyp geçýärdiler.

Wenesiýaly söwdagärler Pololar maşgallasynyň wekilleri XIII asyrda mongollar hanynyň Aziýanyň içersindäki karargähine ýetip barýar. **Marko Polo** 25 ýyl dowam eden syýahatynyň 17 ýylyny Hytaýy eýelän mongol hany **Hubilaýyň** köşgünde gulluk edip, ýewropalylardan birinji bolup bu syrly ülkeleri öz kitabynda beýan ed-ýär. Ýewropalylar diňe XIX asyrda deňiz arkaly geçip, XIII asyrda Marko Polonyň syýahat eden ýerlerini öz gözleri bilen görýärler.

Marko Polonyň kitabyndaky Gündogar ýurtlarynyň mifiki baýlyklary 200 ýyldan soň genuýaly deňizçi **Hristofor Kolumbda** uly täsir galdyrýar, ýagny ol nämä bolanda-da Hindistanyň baý kenarlaryna ýetip barmagy karar edýär.

Ýewropada ilki başda, bazarlar hepdeäniň 1–2-nji gününde bolupdyr. Hemişelik bazarlar diňe iri şäherlerde bolýardy.

Haryt çalyşygynyň we söwdanyň ösmegi şäherlerde bazarlaryň gurulmagyna zerurlyk döredýär. Şol sanda, London-

59-njy surat.
Marko Polo.

daky birinji ýapyk bazar **Blekuelholl** 1397-nji ýylda gurlup tamamlanypdyr. Bazarlar barha belli bir enjamlary ýa-da önümleri satmaga ýöriteleşipdirler.

Banklar, ýarmarkalar we biržalar. Ilkinji banklar XIV–XV asyrlarda Italiýanyň iri şäherlerinde peýda bolýar.

Ýatda saklaň!

Bank – italýan dilinde banko – kürsi, pul maýdalaýjynyň dükanyndaky otugyç adyndan alnan.

Ýarmarkalar haryt çalyşygynyň giňelmegine hyzmat edipdir. Olary rowaçlandyrmak maksadynda hökümdarlar dürli ýeňillikleri (hususan-da ýol salgydyny wagtlaýyn ýatyrmak) beripdirler. Ýarmarkalar söwdadan daşary, halk seýil-leri, baýramlary merkezine hem öwrülipdir. Onda göçme artistler tarapyndan aýdym-saz, sahna tomaşalary görkezilipdir. Golaý obalardan gelen ilat üçin bu tomaşalar, feýerwerkler ýylda bir gezek bolýan şadyýanlyk çäreleridi.

Ýatda saklaň!

Ýarmarka – lomaý söwda bolýan, dürli ýurt söwdagärleri gatnaşýan, haryt satylýan we çalyşylýan ýer.

Orta asyr Ýewropasynyň iň meşhur ýarmarkasy Fransiýanyň demirgazyk-gündogaryndaky **Şampan graflygynda** (merkezi Reýms şäheri) bolupdyr.

Söwdanyň barha rowaçlanmagy netijesinde Ýewropada dürli ýurtlaryň söwdagärleri toplanyp pullaryny çalyşýan ýerler – **biržalar** emele gelýär.

Ýatda saklaň!

Birža adalgasy Brýugge şäherindäki “**Burse**” myhmanhanasynyň golaýynda söwdagärleriň toplanýan ýeriniň adyndan alnan.

Biržalar Brýuggede – 1409, Antwerpende – 1460, Lionda – 1462-nji ýylda döräpdir.

Şeýdip XI–XV asyrlarda Ýewropada hünärmentçiligiň we söwdanyň rowaçlanmagy bazary, banklary we biržalary emele getirdi.

Sorag we ýumuşlar:

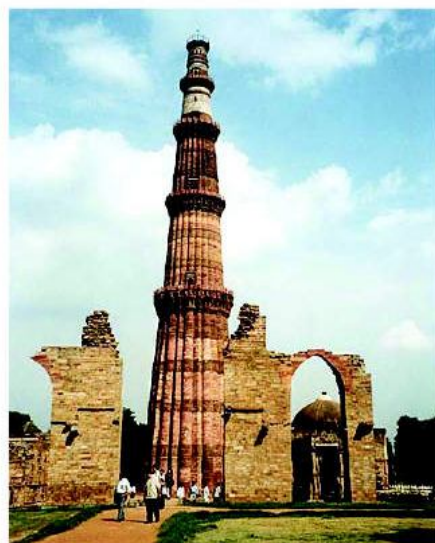
1. Natural we haryt hojalyklarynyň arasyndaky tapawutlary düşündirip beriň.
2. Ýewropadaky esasy söwda ýollary hakynda nämeleri ýatda sakladyňyz?
3. Bazar we ýarmarkalar orta asyr şäherleri üçin nähili ähmiýete eýe bolupdyr?
4. Biržalar näme, olar nähili emele gelipdir?

17-§. AZIÝA ÝURTLARYNYŇ ORTA ASYR ŞÄHERLERI. HÜNÄRMENTÇILIK WE SÖWDA

Orta asyr şäherleri. Gündogar ýurtlarynda orta asyrlaryň ösen döwrine dürli wagtda geçipdirler. Bu ýagdaý her bir ýurtda önümçiligiň ösüşiniň dürli derejede bolandygy bilen düşündirilýär.

Ilki dolandyryş merkezi ýa-da harby galalar hökmünde dörän orta asyr şäherleri, hünärmentçiligiň we söwdanyň rowaçlanmagy bilen gaty çalt ösükdir.

Aziýanyň iň iri şäherleri: **Çan-ýan, Loýan, Hançžou, Kamakura, Kioto, Osaka, Deli, Bagdat, Buhara** we **Samarkantdy**. Olarda mekdepler, kitaphanalar açylyp, alymlar, şahyrlar, suratçylar, sazandalar ýaşap döredijilik edipdirler. Aziýa şäherleriniň döwlet ýerlerinde emele gelendigi üçin Ýewropa şäherlerinden tapawutlylykda iri ýer eýelerine garşy göreş alyp barmandyrlar.

60-njy surat. Deli.
Polýar Minara. XIII asyr.

Aziýanyň iri döwletlerinden biri Hytaýda orta asyr şäherleriniň emele gelmegi we ösüşi IX-XIII asyrlara gabat gelýär. Şäherler Hytaýda imperatora boýun egipdir.

Şäherleriň ösmegine uruşlar päsgel berýär. Şol sanda Hindistan we onuň şäherleri orta asyrlarda örän köp gezek daşary ýurtly basybalyjylaryň hüjümlerine duçar bolupdyr. Dyngysyz uruşlar Hindistanyň şäherleriniň ösüşini saklaýar.

Ýaponiýanyň orta asyr şäherleri budda ybadathanalarynyň töwereginde, aragatnaşyk uzeline we ýoluň üstünde, deňziň boýunda, galanyň daşynda emele gelýär. **Heýýan** şäheri 1177-nji ýylda ýangyn netijesinde weýran bolýar. Bu şäher täzeden dikeldilenden soň **Kioto** adyny alyp ýurduň paýtagtyna öwrülýär. **Kioto** köp asyrlaryň dowamynda Ýaponiýanyň ykdysady, dini we medeni merkezi bolýar.

Şäherleriň durmuşy. Aziýanyň şäherleri-de özboluşly ösüş ýoluny geçipdir. Şol sanda, Hytaýda XI asyrda şäher gurluşygy pajarlapdyr. Imperator we aristokratlar kaşan köşkler gurdurypdyr. Ýurtda agaç ýetmezçiligi zerarly gurluşykda kerpiçden, laýdan we daşdan giň peýdalanylypdyr.

Hytaýda Günbatar Ýewropadan tapawutlylykda, durmuş taýdan hyzmat etmek, ilaty toýun turbalar arkaly arassa suw bilen üpjün etmek, şäheri zibillerden we çykyndylardan arassalamak, ot söndüriş işleri ýola goýlupdyr.

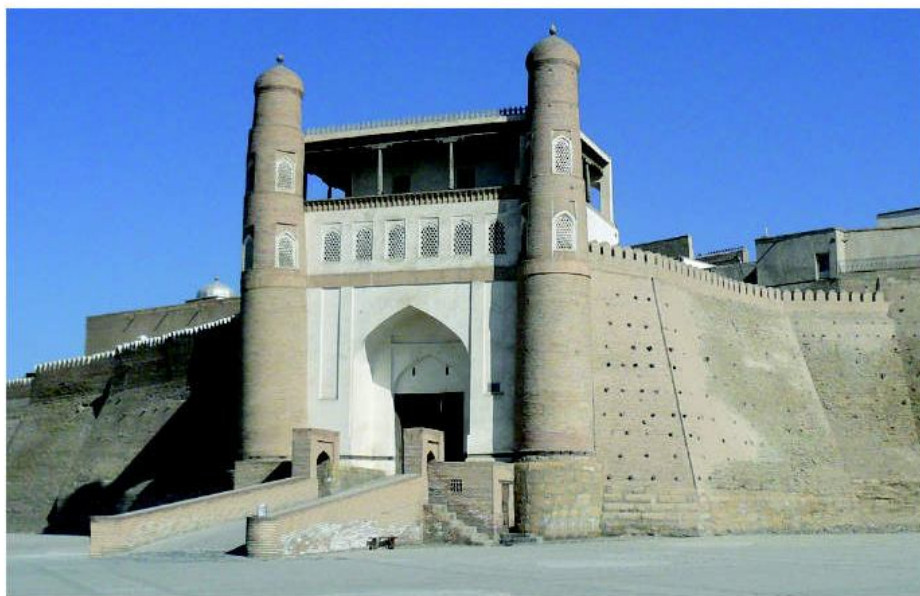
Aziýa şäherleriniň ilaty Ýewropanyňka garanda köpräk bolupdyr. Hususan-da, Hytaýda baryp orta asyrlarda ilat gür ýaşapdyr. XVI asyrda **Pekinde** 1 mln, **Nankinde** ondan hem köp ilat bolupdyr. Eýranyň **Yspyhan**, **Şeraz** şäherlerinde 200 müňden gowrak adam ýaşapdyr.

Emir Temur soltanlygynyň paýtagty **Samarkant** XIV asyryň ahyry – XV asyryň başlarynda rowaçlanyp dünýä tanalýar. Orta asyr şahyrlary we filosoflary Samarkandy “*timarlanan ýer*”, ýer ýüzüniň bezegi, husny diýip taryplapdyrlar. Gündogar dünýäsinde **Buhara** hem öz ornuna eýe bolup, ol yslam dini, medeniýet, söwda we hünärmentçilik merkezlerinden biri hökmünde şöhrat gazanypdyr.

61-nji surat.

Buhara. Ark.

XVI asyr.

Orta Aziýanyň musulman döwletleriniň şäherleri umumy meýilnama boýunça: merkezde – **ark**, şäher häkiminiň galasy, onuň daşynda – **şähristan**, esasy ilat ýaşaýan güzerleri bilen gurlupdyr. Şäheriň töwereginde **rabat** bolup, onda hünärmentleriň güzeri we mähelleleri ýerleşipdir. Gündogarda ağaç ýetmezçiligi zerarly esasy gurluşyk materialy daş we kerpiçdi. Hökümdarlar, baýlar öz köşklerini, öýlerini bişen kerpiçden we mermerlerden, garyplar bolsa pagsa, laýdan gurup, olar pugta bolman tiz-tiz abatlamaly bolupdyr. Şeýle öýler miras galanda adatda bozulyp ýerine täzesi gurlupdyr.

Hünärmentçilik. Gündogaryň hünärmentleri ýüpek matalary, şaý-sepleriniň uly bölegini daşary ýurtlara satmaga niýetläpdirler. Aziýanyň we Demirgazyk Afrikanyň şäherlerinde-de hünärmentçilik sehleri şäherler bilen bir wagtda emele gelipdir. Gündogarda ilki başda şäher ilaty salgytlardan azat edilipdir. Wagtyň geçmegi bilen söw-dagärlerden we hünärmentlerden hem dürli salgytlar alnyp başlaýar. Arap halyfatynda, Ýaponiýada we Hytaýda ussalaran we söw-dagärlerden salgytlary seh aksakgallary ýygnapdyr.

Hytaýda ähli ussalar sehiň agzasy bolmagy mejbury edilipdir. Hünärmentçiligiň iň möhüm ugurlary ýokary ösüş gazanypdyr. Diňe hytaýlylar 600–700 adam we ýene ençeme ýük sygýan iri gämiler – **jonkalary** gurupdyrlar.

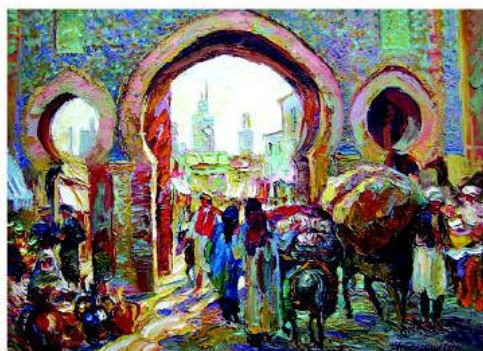

62-nji surat. Jonka.

Beýik Ýüpek ýolunyň çatrygynda ýerleşen Orta Aziýa şäherleri tranzit söwda merkezleridi. Daşary ýurtly söwdagärler Samarkant kagyzyny we matalaryny, Gižduwanyň küýzegärçilik enjamlarydyr, merwli ussalaryň matalaryny, geýimlerini ýokary bahalapdyrlar.

Orta asyrlarda eýranly ussalar parça we ýüpek matalary, ýünden dokalan halylary bilen şöhrat gazanypdyrlar. Söwdagärler Eýrandan polatdan ýasalan gural-ýaraglary, misden we kümüşden işlenen gap-çanaklary satyn alypdyrlar.

Söwda. Arap halyfaty, Tan imperiýasy we Deli soltanlygy ýaly iri merkezleşen döwletleriň döremegi söwdany ýokary girdeji çeşmesine öwürdi. Uzak Gündogardan Orta deňze çenli çäklerde diňe kerwen ýollary arkaly söwda alnyp barylmandyr. Pars aýlagy we Gyzył deňiz arkaly arap, hindi, hytaý söwdagärleriniň onlarça gämileri ýüzüpdür. Aziýadan tapawutlylykda, Afrikanyň ykdysady yzagalaklygy, ondaky üznüksiz uruşlar, onuň çig mal, duz, altyn, piliň süňki, nahara atylýan zatlar, bölekleýin gullar çeşmesine öwrülmegine sebäp bolýar.

63-nji surat. Aziýa bazary.

Aziýa bazarlary özüniň şagalaňlylygy bilen tapawutlanýar. Bazarlar köplenç şäheriň derwezeleriniň ýanynda ýerleşipdir. Şäheriň içinde kiçijik bazarlar bolup, olar belli bir önümleri satmaga ýöriteleşipdi. Orta Aziýadaky we Eýrandaky iri bazarlar birnäçe söwda hatarlaryna bölünipdir. Her bir hatar belli bir görnüşdäki haryt bilen meşgullanýan söwdagärleri ýa-da belli bir hünär bilen meşgullanýan hünärmentleri birleşdiripdir. Baryp irki orta asyrlarda Bagdatda, Işbiliýada (Sewilýa) we Garnatada (Granada, Ispaniýa) merdikärler bazarlary bolupdyr.

Gündogaryň bazarlarynda hünärmentçilik ussahanalary, dükanlary hem ýerleşipdir. Kä halatlarda göçme bazarlar hem döredilipdir. Oňa göçme söwdagärler we töwerekdäki oba önümlerini satmak serurlygy bolan ilat toplanypdyr.

Sorag we ýumuşlar:

1. Aziýa ýurtlarynda orta asyr şäherleriniň emele geliş aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
2. Hytaý şäherleri barada nämeleri bildiňiz?
3. Ýaponiýa we Eýran hakynda aýdyp beriň.
4. Şäherlerde hünärmentçiligiň haýsy görnüşleri gowy ösüpdir?
5. Aziýa ýurtlarynyň özboluşly aýratynlyklary nämeden ybarat?
6. Siz Gündogar ýurtlarynyň bazarlary we söwdasy hakynda nämeleri bildiňiz?

18-§. HRISTIAN BUTHANASY ORTA ASYRLARDA

Diniň Ýewropada ýaýraýşy. Gadymy dünýä taryhyndan mälim bolşy ýaly, hristianlyk dini Ýakyn Gündogarda I asyrdan emele gelýär. Hristianlygyň esasyňy halal durmuş geçirmek hem-de uýmak-ybadat arkaly adam bilen hudaýyň arasynda uýgunlygy, gepleşigi gazanmaga ynam tutýar.

Hristian dini IV asyrdan german taýpalarynyň arasynda hem ýaýrap başlaýar. Frank koroly Hlodwig hristianlygy V asyryň ahyrynda kabul edýär. Angliýanyň we Irlandiýanyň monastyrlaryndan ýetişip çykan gaýratly monahlar Ýewropa-nyň iň çet ýerlerine-de baryp ilaty hristianlyga geçiripdirler.

Kiýew Rusy we Bolgariýa X asyryň ahyrlarynda hristianlygyň prawoslaw mezhebini Wizantiýadan kabul edipdir.

Ýatda saklaň!

Hristian dini Ýewropada IV asyrdan başlap XIV asyra çenli ýaýrapdyr.

Buthananyň bölünmegi. Rim imperiýasynyň 395-nji ýylda Günbatar we Gündogar Rime bölünmegi buthanany hem bölünmegine getirdi. Frank korolynyň kömeginde 756-njy ýylda Italiýada **Papa welaýaty** döreýär. Wizantiýa buthanasy bolsa öňden döwlete boýun egýän, Konstantinopol patriarhy tarapyndan dolandyrylýan dini gurama öwrülýär.

Gündogar Ýewropada bolgarlary çokundymakdaky bäsdeşlik 1054-nji ýylda hristian buthanasyny resmi ýagdaýda: **günbatar katolik (“dünýä”) we Gündogar prawoslaw** (“sap din”, “çyn ynanç”) buthanalaryna bölünmegine getirdi. XI asyryň ortalarynda rim-katolik we grek-prawoslaw buthanalary özbaşdak iş alyp barýar. Günbatarda buthana wagyzlary latynça, Gündogarda bolsa grekçe alnyp barylýdyr. Katolik buthanasy ähli ruhanylara öýlenmegi gadagan etse (“selebat”) prawoslawlarda diňe monahlar öýlenmändirler.

Buthana we döwlet. Ýewropada V asyrdan başlanan feodalçylyk gatnaşyklaryndan buthana hem çetde galmaýar. Ekin meýdanlarynyň üçden biri ybadathananyň we monastýrlaryň elinde jemlenýär. Döwlet salgytlaryndan azat edilen bu ýerlerde buthanadan kärendesine ýer alan 100 münlerçe tabyn daýhanlar zähmet çekipdirler.

Ondan daşary hristian buthanasy ilatdan üşür (hasylyň 1/10) salgydyny alypdyr. Ilat, şeýle hem, çagany çokundy-randa, nikadan geçende, merhuma degişli çäreler geçirilende we başga döp-dessurlar üçin hem pul töläpdir. Buthana düşýän girdejiniň ep-esli bölegi Rim papasynyň hazynasyna iberilipdir. Katolik buthanasy, şeýle hem **indulgensiýa** (latynça “bagyşlama”) – günä geçme ýarlyklaryny satmagyň hasabyna hem baýapdyr. Buthananyň betnebisligi adamyň diňe eden günäleri däl, eýsem etmegi mümkin bolan günälerini hem önünden belli bir puluň hasabyna geçýändigindedi.

Buthana döwletiň möhüm guramasyna öwrülip, onuň syýasy we ykdysady işlerine gatyşyp, sud wezipesini ýerine ýetiripdir. Buthana ulanýan jezanyň in agyry **interdikt** – ýurtdaky ybadat we dabaralaryň wagtlaýyn gadagan edilmegidi.

Katolik buthanasy öz kuwwatynyň ýokary derejesine **In-nokentiý III** (1198–1216) papalygy döwründe ýetýär. Onuň “*Aý öz şöhesini Günden alşy ýaly, korol häkimiýeti öz jylawyny papalykdan alýar*” diýen sözleri amalda ulanylýar. Rim papasy german, fransuz we inlis hökümdarlaryny interdikt arkaly toba etdirýär. Papanyň hökümni ilata geçirmekdäki daýançlardan ýene biri monahlar bolupdyr.

Ilkinji monastyrlar IV asyrdan başlap döredilipdir. Monahlar ybadatdan boş wagtlarynda hatdatlyk bilen meşgullanypdyrlar. Käbirleri bolsa monastyryň ýanyndaky mekdeplerde çagalary okadypdyrlar.

Hudaýsyzlara garşy göreş. Buthana we onuň taglymatyna garşy adamlara **ýeretikler** (grekçe – “hudaýsyz”) diýlipdir. Olar buthananyň baýlyklaryna, dabaralaryna garşy çykyp, ýönekeý buthana taglymynyň tarapdarlary bolupdyrlar. Ýeretiklere garşy göreşmek üçin buthana sudy – **inkwizisiýa** (latynça – “yzarlama”) düzülýär. Hristian buthanasynyň duşmanlaryny yzarlap tapmak we jezalandyrmak bilen meşgullanan inkwizisiýa özüniň ýokary derejesine papa **Grigoriý IX** (1227–1241) döwründe ýetýär.

Inkwizisiýa işi Ispaniýada aýratynam giň ýaýbaňlanýar. Onda höküm edilenleri oda ýakmak “**autodafe**” (portugalça – “ynanç, ýa-da din işi”) hem ulanylýar. Öldürmek prosesi buthananyň baýram tomaşasyna öwürlip, onda korol we köşk emeldarlary, aristokratlar we münlerçe ýönekeý halkyň wekilleri gatnaşypdyr.

64-nji surat. Autodafe.

Sorag we ýumuşlar:

1. Ýewropada hristian dini haçandan resmi taýdan ykrar edilendigini ýadyňyza salyň.
2. Katolik buthanasynyň prawoslawiýeden nähili tapawutlarynyň bardygyny düşündiriň.

3. Orta asyrlarda buthana nähili orun tutupdyr?
4. Indulgensiýa söwdasyna nähili düşündiňiz?
5. Inkwizisiýa näme we ol kime hyzmat edipdir?

19-Ş. HAÇLY ÝÖRIŞLER WE ONUŇ MAKSATLARY

Haçly ýörişler. Haçly ýörişler – Günbatar Ýewropa feodallarynyň Ýakyn Gündogardaky basybalyjylykly we talaňçylykly uruşlarydy. Bu ýörişler **1096–1270-nji ýyllaryň** araly-gynda bolup geçipdir. Haçly ýörişler katolik buthanasy tara-pyndan **8 gezek** guralypdyr. Buthana Gündogardaky ýerleri eýelemek bilen öz täsirini güýçlendirmekçidi.

Gündogarda XI asyryň ahyrynda dörän şertler haçly ýörişler üçin amatly bolupdyr. Kiçi Aziýa ýarymadasyny seljuk türkler doly diýen ýaly eýeläpdiler. Bu ýerden, Günbatar ýurtlarynyň zyýaratçylary, Palestinanyň mukaddes ýerlerine, rowaýatlara görä, Isa pygamber jaýlanan Iýerusalime barýan ýollar geçýärdi. **Iýerusalim** bolsa baş asyrdan bäri diýen ýaly musulmanlaryň elindedi. Ýerli hökümdarlaryň we ilatyň zyýaratçylara bolan gatnaşygy ýaman bolmasa-da, XI asyryň ahyryndan başlanan özara uruşlar hristianlaryň zyýaratlaryny barha howply edýärdi.

65-nji surat. Papa Urban II-niň Klermon şäherinde haçly ýörişe çagyrmagy.

Wizantiýa imperatory Rim papasy bilen ylalaşmasa-da, hristianlar duşmanlary bilen göreşmek üçin söweşijileri iberme-gi sorap Günbatara ýüzlenýär. Papa **Urban II** 1095-nji ýylda Fransiýanyň gün-ortasyndaky **Klermon** şäherinde buthana ýyg-nagy sobora toplanan münlerçe ruha-nylar, rysarlar we ýönekeý halk wekille-riniň önünde söz sözleýär. Ol Iýerusa-limdäki “pygamberiň guburyny” musul-manlardan azat etmäge çagyryýar. Papa ýörişde gatnaşanlara, olaryň günälerin-

den geçilýändigini, heläk bolanlaryň ruhunyň jennete barjakdygyny wada berýär. **Urban II** “mukaddes ýeriň” baýlyklaryny we hasyllydygyny hem ýatladyp geçýär. Palestinada “*süýt we balyň derýa bolup akýandygyny, Iýerusalimiň ýeriň göbedi-gini, jennetmekan hasylly ýerli ülkedigini*” nygtaýar.

Bu sözleri köpçülik “Allanyň eradasy bu!”, “Allanyň halany şu!” ýaly ýiti sesler bilen garşylap matadan “but”, ýagny “haçyň” tersini gyrkyp öz geýimlerine tikip başlaýarlar. Hut şu sebäpli ýörişe gatnaşyjylara “haçparazlar”, ýörişleriň özi bolsa “haçly ýörişler” adyny alýar.

Ýatda saklaň!

Buthana ýygnagy – III asyrdan hristian buthanasynyň ýokary ruhanylarynyň ony nazary, amaly, dolandyryş meselelerini çözüň gurultaýy.

Katolik buthanasy ýörişe gatnaşanlara käbir ýeňillikleri, şol sanda daýhanlara karzlaryndan geçilişini, olaryň maşgallarynyň buthananyň goragyna geçýändigini ygylan edýär.

Haçly ýörişlere gatnaşyjylaryň maksat we wezipe-leri. Daýhanlar haçly ýörişlere gatnaşmak arkaly özleriniň agyr durmuşyndan gutulyp, Gündogarda emläge we bagtly

66-njy surat. Haçly ýörişiň gatnaşyjylary.

durmuşa ýetmegi umyt edipdirler. Haçparazlaryň aglabasy rysarlardy, olar köplenç baý bolmadyk maşgalalardandy. Maşgalanyň kiçi ogullary, maýorat düzümi bolanlygy üçin, ýagny miras uly ogluna galdyrylýandygy sebäpli, ata-eneleriniň mirasynyň uly bölegine umyt etmese-de bolardy.

Şeýle ýagdaýdaky rysarlar özlerine şan-şöhrat we baýlyk tama edip ýola çykypdyrlar. Gündogara gersoglar, graflar we hatda käbir korollar hem-de imperatorlar hem ugraýarlar. Olar özlerine täze ýerleri we raýatlary boýun egdirmegi maksat edinipdiler. Galyberse-de, haçly ýörişlere gatnaşmak olar üçin Ýewropada at-abraý hasaplanylýardy.

Goşun bilen söwdagärler hem ýola çykyp, olar Gündogaryň harytlary bilen söwda etmek arkaly çalt baýamagy arzuw edipdirler. Haçly ýöriş gatnaşyjylary diňe peýdasyny oýlapdyrlar diýse ýalňyş bolar. Maddy bähbit olarda “pygamberiň guburyny” musulmanlardan halas etmek mukaddes işdigine ynam bilen jemlenendi.

Sorag we ýumuşlar:

1. Haçly ýörişler näme? Olaryň bolmagynyň sebäplerini aýdyp beriň.
2. Haçly ýörişler üçin Ýakyn Gündogarda nähili amatly şertler emele gelipdir?
3. Näme üçin katolik buthanasy haçly ýörişleriň guraamaçysyna öwrüldi?
4. Rim papasy Urban II haçly ýörişlere gatnaşýanlara nähili ýeňillikleri wada edýär?

20-Ş. ILKINJI HAÇLY ÝÖRIŞLER

Birinji haçly ýöriş. Birinji haçly ýörişlere Fransiýanyň, Italiýanyň we Germaniýanyň dürli welaýatlaryndan rysarlar toplanýar. Olar gowy ýaraglanyp, zerur iýmit we pul bilen üpjün edilipdi. Wizantiýanyň paýtagty Konstantinopolda 1096-njy ýylyň güýzünden toplanyp başlan rysarlara imperator **Aleksey I** wassallyk kasamyny kabul etdirýär.

Onuň manysy Ýakyn Gündogarda düzüljek hristian döwletleri syýasy taýdan Wizantiýa tabyn bolmalydy.

Ýörişler Siriýada we Palestinada haçparazlaryň öz döwletini düzmegi bilen tamamlanýar. Olaryň içinde **Iýerusalim korollygy** haçparazlaryň esasy döwletidi. Haçparazlar Iýerusalimi eýelände ýekeje juma metjidinde 10 mün musulmany öldürýärler. Musaýylar öz sinagogasynda (ybadathana) ýandyrylyp goýberilýär. Gyrgynçylykda ençeme aýallar we çagalar hem heläk bolýar. Rysarlar şäherlileriň öýlerine kürsäp girip, gapysyna galkanyny asyp goýupdyrlar. Bu öýüň ähli enjamlary bilen bilelikde täze hojaýyna geçendigini aňladýardy.

Haçparazlar Ýakyn Gündogarda. Ýewropadan gelýän rysarlar akymy hristianlara basylyp alnan ýerleri 200 ýyla çenli elde saklamaga mümkinçilik berýär.

67-nji surat. Araplaryň rysarlar bilen söweşi.

68-nji surat. Haçparazlaryň Iýerusalimi gabamagy.

Ýakyn Gündogarda haçparazlar ýerli daýhanlary boýun egdirip, täze hojaýynlar hasylyň 1/3 bölegini salgyt alyp başlaýar. Oňa goşmaça ýagdaýda ilat korola, hristian buthanasyna hem salgyt tölemäge mejbur edilýär. Netijede ýerli ilatda haçparazlara ýigrenç güýçlenip, gozgalaňlar bolýar. Haçparazlaryň arasyndaky özara gapma-garşylyklar, töwerekdäki musulman hökümdarlaryň täsiri-de barha güýçlenýär. Günbatar feodallary keseki ýurtda özlerini birahat duýýarlar.

Dini-rysarlaryň ordenleri. Palestinada döredilen dini-rysarlyk ordenler adatdaky monahlaryň ordenlerinden düýpgöter tapawutlanypdyr. Günbatarda ýönekeý monahlaryň esasy işi ybadat we zähmet çekmek bolsa, dini-rysarlyk ordeniniň agzalarynyň esasy wezipesi uruşdy. Olar nikalaşmazlyga, garyplykda ýaşamaga, buthana sözsüz boýun egmäge we ömrüniň ahyryna çenli elinde ýaragy bilen hristian dininiň duşmanlaryna garşy göreşmäge kasam edipdirler.

Ilkinji dini-rysarlyk ordeni **gospitalýerler** ordeni bolupdyr. Iýerusalimde haçly ýörişler başlanmazýndan öň kermatly **Ioann Ierusalimskiý** atly gospital (“garyphana”) bolup, onda kesellere we garyp zyýaratçylara kömek edilipdir. Gospitalda hyzmat edýänlerden soňluk bilen orden düzülýär.

Oňa käte **ioannitler ordeni** hem diýipdirler. Musulmanlar Palestinany gaýtadan eýelänlerinden soň orden ilki Rodos adasyna, birnäçe asyr geçip Malta göçüp ýerleşýär.

Ikinji rysarlyk ordeni ilki Iýerusalime gelýän zyýaratçylary goramak üçin düzülen **tampliýerler** (hramownikler, “hram” ybadathana sözünden) diýip atlandyrylypdyr. Ol Iýerusalimdäki rysarlaryň ýerleşen depesiniň ady bilen atlandyrylypdyr.

Ordeniň agzalary harby edermenligi we işewürligi bilen tapawutlanypdyrlar. Tampliýerler kömek we sowgat almakdan daşary, süýthorluk bilen hem meşgullanypdyrlar. Ýewropada olaryň baýlyklary hakynda rowaýatlar dokalypdyr. Baýlyk ordeni XIV asyryň başlarynda gadagan edilmegine getirýär.

Üçünji iri dini-ryсарlyk ordeni Mukaddes Bibi Merýeme bagyşlanypdyr. Ondaky köp rysarlaryň Germaniýadan bolany üçin, ony **Nemes** (latynça **Tewton**) **ordeni** diýipdirler. Orden Palestinada uzak saklanmandyr.

Ikinji we üçünji haçly ýörişler. Musulman hökúmdarlar haçparazlary Gündogar we Günorta tarapdan gysaja alýarlar. Olara garşy göreşmek üçin Ýewropa feodallary ikinji haçly ýöriş guraýarlar. Ikinji haçly ýöriş 1147–1149-njy ýyllarda bolupdyr. Onda Fransiýa koroly öz goşuny bilen gatnaşypdyr. Ýöne bu ýörişler şowsuz tamamlanypdyr.

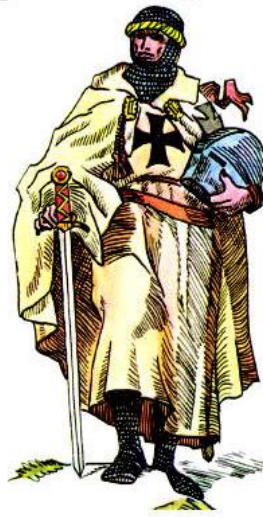
Musulmanlar tiz arada güýçli döwlet düzýärler. Müsür soltany **Salohiddin Aýubiy** 1187-nji ýylda haçparazlardan Iýerusalimi çekip alýar. Bu waka Ýewropada 3-nji haçly

69-nji surat.
Gospitalýer.

70-nji surat.
Tampliýer.

71-nji surat.
Tewton rysary.

ýörişleriň (1189–1192) guralmagyna getirýär. Ýöne german imperatory, Fransiýanyň koroly we Angliýanyň koroly gatnaşmagynda bu ýörişler hem şowsuz tamamlanýar.

Sorag we ýumuşlar:

1. Birinji haçly ýörişler we olaryň netijelerini aýdyp beriň.
2. Haçparazlaryň esaslandyran döwletlerini kartadan tapyp görkeziň.
3. Näme üçin Ýakyn Gündogaryň ilaty haçparazlara garşy gozgalaň turzupdyrlar?

4. Dini rysarlaryň ordenleri näme maksatda düzülipdir?
5. Ýewropada 3-nji haçly ýörişleriň guralmagyna näme itergi bolupdyr?

21-Ş. SOŇKY HAÇLY ÝÖRIŞLER: NETIJELERI WE JEMLERI

Dördünji haçly ýörişler (1202–1204). XII asyryň ahyryndan başlap papa **Innokentiý III** täze haçly ýörişlere taýýarlanyp başlaýar.

72-nji surat. Haçparazlaryň Wenesiýa söwdagärleri bilen duşuşygy.

Haçparazlar Wenesiýa bilen deňiz arkaly goşuny gämilerde Palestina alyp geçmegi ylalaşyp 85 mün kümüş marka pul tölejekdigini aýdýar. Ylalaşylan puluň 1/3 bölegini töläp bilmedik haçparazlar ýörişleriň başlanmagy bilen Wenesiýanyň söwdadaky esasy bäsdeşi Wizantiýa garşy uruş başlamaga mejbur bolýar. Urşa bahana inisi tarapyndan tagtdan düşürliپ jezalandyrylan **Isaak II Angele** tagty gaýtarmakdy.

Dördünji haçly ýöriş gatnaşyjylary bolan rysarlar goşuny Konstantinopolyň diwarynyň astyna gelýärler. 1204-nji ýylda şähre hüjüm edip başlaýar. Ýigrimi münlük goşun ýarym million ilaty bolan şähri eýeleýär. Esaslandyrylandan bäri ilkinji gezek Konstantin şähri duşmanyň oljasyna öwrülýär.

Latyn imperiýasy (1204–1261). Latynlar (wizantiýalyklar haçparazlary şeýle atlandyrypdyrlar) Wizantiýa harabalarynda, döwürdeşleri Günbatardaky Romaniýa, häzirki taryhçylaryň Latyn imperiýasy diýip atlandyran döwletini düzýärler.

Romaniýanyň birinji imperatory edilip haçparazlaryň ýolbaşçylaryndan biri – Flandriýa grafy **Bolduin** saýlanýar. Bol-duin özüni Wizantiýa imperatorlarynyň häkimiýetiniň kanuny dowamçysy, Romaniýany – Wizantiýanyň dowamy diýip hasaplaýandygyna geň galaýmaly.

Latynlar basyp alnan çäklerinde özleriniň düzgünlerini girizip başlaýarlar. Bu döwletde hem Günbatar Ýewropada-ky ýaly rysarlaryň galalary gurulýar. Konstantinopolyň patriarhy tagtyny katolik ruhanysy eýeleýär, daýhanlar rysarlara şahsy tabyn bolýarlar. Wi-zantiýany

73-nji surat. Haçparazlaryň Konstantinopola girip gelmegi.

zabt eden rysarlaryň köpüsi tizara watanyna dolanýarlar. Latyn imperiýasynda galan rysarlar häkimiýeti diňe özleriniň berk düzgüni we jebisliligi bilen saklap durýarlar. Konstantinopol köşgi tutuş Ýewropada rysarlaryň edermenligi bilen şöhrat gazanypdy. Olar, aýratynam, rysarlygyň abraýyny saklapdyrlar.

Emma ýerli grekleriň mertlerçe gaýtawul bermegi sebäpli latynlar Wizantiýanyň ýerlerini doly boýun egdirip bilmediler. Latyn imperiýasynyň özi-de tiz arada birnäçe maýda knýazlyklara bölünip gidýär.

Wizantiýanyň dikeldilmegi. Wizantiýalylaryň latynlary tiz kowmak umytlary boş gitmeýär. Boýun egdirilen ilat haçparazlary halamaýardy, latynlar bolsa özara ylalaşmandyrlar.

Günleriň birinde nikeýalylaryň harby bölünmesi latynlary, “gorkuzmak” maksadynda Konstantinopola gelýär. Hut şol wagtda latynlaryň goşuny nikeýalylara garşy deňizden hüjüm etmäge gidipdir we şäheri goragsyz galdyrypdyrlar. Konstantinopolyň grekleri nikeýalylaryň goşunynyň ýakynlaşandygyny eşidip, olara şäheriň derwezesini açyp berýärler. Olaryň kömegi bilen nikeýalylar şähere girip, paýtagty aňsatlyk bilen ele alýarlar. Tizara yzyna dolanan latynlar şäheri elden giderendiklerine düşünýärler. Nikeýalylar bilen söweşde ýeňlen latynlara gämilere münüp, Ýewropa gaýt-

makdan başga çäre galmaýar. Nikeýanyň imperatory **Mihail VIII Paleolog** 1261-nji ýylyň 15-nji awgustynda Konstantinopola dabaraly girip gelýär. Şeýdip Wizantiýa imperiýasy dikeldilýär. Indi Wizantiýa dünýäniň güýçli ýurdundan onçakly uly bolmadyk grek döwletine öwrülýär.

Haçly ýörişleriň tamamlanmagy we netijeleri. XIII asyrda guralan ençemeaçly ýörişler Ýakyn Gündogardaky ýagdaýy üýtgedip bilmeýär. Fransiýanyň koroly **Lýudowik IX**-yň 1269–1270-nji ýyllardaky sekizinji açly ýörişleri soňkusy bolýar. Köp wagat geçmän haçparazlaryň Gündogardaky emläkleri yzly-yzyna musulmanlaryň eline geçýär.

Haçly ýörişleriň tamamlanmagynyň esasy sebäbi XIII asyryň ahyryndan Günbatar Ýewropa ýurtlarynda başlanan özgerişler bolýar. Öndüriji güýçler ösýär. Tokaýlar kesilip ekin meýdanlaryna öwrülip başlanýar. Oba ilatynyň ýersiz bir bölegi barha rowaçlanýan şäherlere gidýär. Korol häkimiýetiniň güýjap başlamagy we ýurdy merkezleşdirmek syýasaty rysarlara korol goşunynda gulluk etmäge mümkinçilik berýär. Söwdagärler parahatçylykly söwda-satyk alyp barmagyň amatlydygyna ýene bir gezek göz ýetirýärler.

Haçly ýörişler özüniň esasy, ýagny Gündogarda güýçli hristian döwletlerini döretmek maksadyna ýetip bilmeýär. Oňa gatnaşan 100 münlerçe adamlar heläk bolup, maliýe taýdan uly zyýan çekilýär.

Ýöne Gündogaryň ýokary medeniýeti bilen tanyşmagy Ýewropa feodallarynyň durmuş ýörelgelerini ýiti üýtgedýär. Ýewropa ýurtlarynda salgytlary önüm bilen däl-de, pul bilen almak rowaçlanýar. Käbir feodallar tabyn daýhanlaryny tölegiň hasabyna azatlyga çykaryp başlaýarlar.

Sorag we ýumuşlar:

1. Dördünji açly ýörişleriň ähmiýeti nämede?
2. Latyn imperiýasy nädip döredi?
3. Soňky açly ýörişler haçan bolup geçdi?
4. Açly ýörişleriň netijelerini we ähmiýetini aýdyň.

IV BAP. GÜNBATAR ÝEWROPADA MERKEZLEŞEN DÖWLETLERİN DÖREMEĞI

22-Ş. FRANSIÝADA MERKEZLEŞEN DÖWLETİN DÖREMEĞI

Korol häkimiýeti. Haçparazlar Siriýa çölünde musulmanlar bilen söweşende Fransiýa agyr döwürleri başyndan geçirýärdi. Öňki Günbatar Frank korollygy bir-birinden özbaşdak uly-kiçi onlarça knýazlyklara bölünip gidýär. Bu knýazlyklar miras galdyrylanda ýene bölünýärdi, dinastiýa boýunça nikalar netijesinde elden-ele geçýärdi. Korolyň şahsy emlägi (domeni) demirgazykda Parižden – günortada Orleana çenli ýerleşýärdi. **Normandiýa, Burgundiýa, Bre-tan, Akwitaniýa** gersoglarynyň her biri korola garanda köp-räk ýere we ilata eýedi. Koroldan **Anju, Tuluza, Blua** graflary hem güýç-kuwwat babatda kem bolmandyrlar. Korolyň domeninde bolsa oňa boýun egmedik feodallar berk galalary gurup ýerleşipdiler.

74-nji surat. Normandiýa-daky d'E galasy.

Ýatda saklaň!

Domen (latynça *dominium* – mülk) – korolyň, gersogyň, grafyň we baronlaryň tabyn daýhanlaryň zähmeti bilen işlenýän ýer-mülkleri.

Korol **Lýudowik VI** (1108–1137) öz domeninde tertip ornaşdyrmaga çalyşýar. Ol Burj we Sans şäherlerini öz ýerlerine goşup alýar. Korol özdiýenli baronlaryň galalaryny bozup, olary boýun egdirýär. **Lýudowik VI**-nyň işi şowuna bolup ogluny Akwitaniýa gersogynyň ýeke-täk mirasdüşerine öýlendirýär.

Welaýatlaryň arasyndaky zähmet bölünişi. Fransiýada X–XI asyrlarda oba hojalygy, hünärmentçilik we söwda ösüp başlaýar. XII asyrdan başlap täze özleşdirilen ýerlerde daýhanlaryň tabynlygy ýatyrlyp, salgytlaryň bir bölegi pul bilen tölenýän bolýar. Netijede daýhanlar ýetişdiren önümleriniň belli bir bölegini bazara satmak üçin çykaryp başlaýar. Fransiýada feodallar öz ýerlerini daýhanlara miras hökmünde kärendesine berip başlaýarlar. Bu çäre daýhanyň ýere bolan gatnaşygyny gowulandyryr.

Welaýatlaryň arasynda zähmet bölünişi güýçlenip **Normandiýa** – demir, duz öndürmäge, at we iri şahly mal ýetişdirmäge; **Şampan** we **Burgundiýa** – winoçylyga, zygyr süýüminden we **Flandriýa** ýünden matalar dokamaga ýöriteleşýär. Söwdagärler bu önümleri Şampan ýarmarkasyna eltýärdi we şu önümler tutuş ýurda ýaýraýardy. **Pariž** bütinleý demirgazyk-gündogar Fransiýanyň in uly hünärmentçilik we söwda merkezine öwrülýär. Zähmet bölünişiginiň barha ösmegi sebäpli welaýatlaryň öz halyna ýaşamagynyň soňuna çykyldy. Söwda olary bir-birine baglapdy. Welaýatlaryň arasyndaky ykdysady aragatnaşyklary ösdürmek zerurlygy feodal dagynyklygynyň soňuna çykylmagyny talap edýär.

Ýatda saklaň!

Welaýatlaryň arasyndaky zähmet bölünişi her bir welaýatyň önümçiligiň ol ýa-da beýleki ugruna ýöriteleşmegidir.

Ýurdy birleşdirmek ugrunda göreş. Şäherleriň ösmegi bilen täze sosial gatlak – **şäherlileriň** sany barha köpeliýär. Şäherliler gatlagy bolsa feodallaryň özdiýenliligini çäklendirýän güýçli korol häkimiýetiniň tarapdarydy. Koroly maýda we orta feodallar hem goldapdyr. Olar güýçli korol häkimiýeti özlerini graflaryň, gersoglaryň täsirinden halas etmegine umyt baglaýarlar. Şu ýagdaýda merkezleşdirmek prosesine diňe iri dini we dünýewi feodallar garşydylar.

Fransiýanyň koroly **Filipp II** (1180–1223) Angliýanyň koroly **Ioann** bilen inlisleriň **Normandiýa** adaky mülkleri üçin göreşe başlaýar. “**Inlis täjiniň düri**” hasaplanýan Normandiýa XIII asyryň başlarynda çekip alynýar. Tizara korol mülklerine ýurduň günortasyndaky **Tuluza graflygy** hem gaýtarylýar. Netijede korol Fransiýadaky in güýçli feodala öwrülýär. Korolyň mülkleriniň giňelmegi umumydöwlet dolandyryş guramalary: Korol maslahatynyň, Ýokary sud we Maliýe müdirliginiň düzülmegi bilen tamamlanýar. **Lýudowik IX** korolyň ýerlerindäki feodal uruşlary gadagan edýär. Korolyň zikgeleden altyn we kümüş teňňeleri Fransiýanyň ähli welaýatlarynda geçiş hukugy bellenýär. Netijede ýurtda gersoglaryň we graflaryň zikgeleden 40 dürli pul ýuwaş-ýuwaşdan gysyp çykarylýar. Bu çäre söwdany ýeňilleşdirýär.

Şeýdip Fransiýa merkezleşen döwlete öwrülýär. Korol häkimiýeti ýurduň tutuş çäginde özüne boýun egdirýär.

Ýatda saklaň!

Merkezleşen korol häkimiýeti – ýurduň tutuş çäginde ýeke-täk korol häkimiýetine boýun egmegi.

Sorag we ýumuşlar:

1. Haýsy çäre daýhanyň ýere bolan gatnaşygyny go-wulandyrdy?
3. Fransiýadaky welaýatlaryň arasyndaky zähmet bö-lünişi hakynda aýdyp beriň.
3. Korol häkimiýetiniň güýçlenmegine sebäp bolýan faktorlary adyp beriň

23-Ş. GENERAL ŞATLAR. TAÝPA MONARHIÝASYNYŇ EMELE GELMEGI

Filipp IV we Papa. Fransiýany merkezleşdirmegi do-wam etdiren Filipp IV (1285–1314) öz korollygynyň başla-rynda Şampan graflygyny, Lion welaýatyny we şäherini öz domenine goşýar. Ol soňky hereketlerini ýurduň demirga-

75-nji surat. Papanyň
Awinondaky karargähi.

zyk-günbataryndaky iri söwda-hünärmentçilik şäherlerini birleşdirýän Flandriýany eýelemäge gönükdirýär.

Filipp IV uly ýer-emläge eýelik edýän buthanadan salgyt talap eden ilkinji Ýewropa hökümdarydy.

Rim papasy **Bonifasiý VIII** (1294–1303) ruhanylara Fransiýa korolyna salgyt tölemegi gadagan etmekden daşary, Filipp IV-den Flandriýa garşy urşy bes etmegi talap edýär. Fransiýa korolynyň Papa doly boýun egmeýändigine jogap edip Bonifasiý VIII Filipp IV-ni buthanadan boşadylandygyny dabaraly ýagdaýda yglan etmek üçin taýýarlanýar.

General şatlar. Muňa jogap edip Fransiýa koroly 1302-nji ýylda üç taýpa wekillerini: ruhanylary, dworýanlary we şäherlileri çagyryp, olara papa bilen dawany ara alyp maslahatlaşmagy teklipe edýär. General şatlar papany Fransiýanyň içkerki işlerine gatysmagynda garalaýar.

Ýatda saklaň!

General şatlar (“umumy taýpalar”) – Fransiýadaky ýokary gatlaklaýyn-wekilçilik edarasy (1302–1789).

Dworýanlar (görnükli aristokratlar) – feodallar taýpasynyň ýeňillikli bölegi. Ýeňillikler normatiw bolup, nesilden-nesle geçipdir.

Giň jemgyýetçiligiň kömegine daýanan Filipp IV papa garşy herekete başlaýar. Korola **anafema** (länet) yglan etmek bellenilen günün öňüsyрасында Italiýanyň demirgazygyndaky **Anani** şäherinde ýerleşýän papa köşgüne Filippiň bir topar esgerleri çozup girýär. Olar aljyraňny ýagdaýa düşen papa tussag edilendigini we suduň öňünde jogap bermek üçin Fransiýa iberilýändigini mälim edýärler. Ýöne, ananililer Bonifasiý VIII-i halas edýärler. Köp wagt geçmän papa yzarlama çydap bilmän, akyldan azyp aradan çykýar.

Tiz arada Filipp IV doly ýeňiş gazanýar. Fransiýanyň arhiýepiskopy papalyga saýlanýar. Onuň Italiýadan Fransiýanyň günortasyndaky **Awinon** şäherine göçmegi karar edilýär. Awinon fransuz korolynyň eýeçiliginde bolmasa-da, elbetde onuň bu ýerdäki täsiri uludy. Döwürdeşleri hristian dünýäsiniň başlygy fransuz korolynyň wepaly gullukçysyna öwürülendigini ýazyp galdyrypdyrlar. Papalaryň Rime gaýtmagy üçin 70 ýyla golaý wagt gerek bolupdyr. Bu ýyllar (1309–1377) Rim buthanasynyň taryhynda “**papalaryň Awinon ýesirligi**” adyny alýar.

Beýik magistriň gargyşy. Filipp IV-niň başlan “**tampliýerler işi**” hem Ýewropada uly şowhuna sebäp bolýar.

1307-nji ýylda ördeniň köp agzalary we beýik magistri tussag edilýär. Ordeniň san-sajaksyz baýlyklary hakyndaky myş-myşlar olaryň başyna bela bolýar. “Awinon papasyn-dan” razylyk alyp, tampliýerleriň emläkleri konfiskasiýa edilip başlanýar. Köpleri gynalyp, oda taşlanýar. Beýik magistr 1314-nji ýylda ölüme höküm edilýär. Onuň ölüminden bir aý geçende papa, on aýdan soň Filipp IV aradan çykýarlar. Ýurtda Filipp IV gargyşa galandygy, onuň mirasdüşerlerini ýene-de aýylganç pajygalaryň garaşýandygy hakynda myş-myşlar ýaýraýar.

Şeýdip XIV asyrda Fransiýada taýpalaýyn monarhiýa, ýagny taýpa wekilleriniň ýygnagyna daýanýan, merkezleşen döwlet şekillenip başlaýar.

Sorag we ýumuşlar:

1. Näme sebäpden Filipp IV Rim Papasy bilen agzalalyk edýär?
2. Fransiýany birleşdirmekde korol kimlere daýanýar?
3. General şatlar näme we ol nähili maksatda çagyrylýar?
4. Taýpa monarhiýasy näme?
5. “Papalaryň Awinon ýesirligi” barada aýdyp beriň.
6. “Tampliýerleriň işi” näme üçin guralypdyr?

24-§. ÝÜZ ÝYLLYK URŞUŇ BAŞLANMAGY WE ONUŇ ILKINJI DÖWRI

76-njy surat. Ýüz ýyllyk urşuň söweşijileri.

Ýüz ýyllyk uruş. Onuň başgançaklary we sebäpleri. Angliýa bilen Fransiýanyň arasynda XIV asyryň 30-njy ýyllarynda başlanan uruşlar (1337–1453) arakesmeler bilen ýüz ýyldan köp dowam edip, taryhda “ýüz ýyllyk uruş” adyny aldy.

Filipp IV aradan çykansoň köp wagt geçmän tagta dawagär erkek zürýat galmaýar. X asyrdan bäri dowam edýän Kapetingler mirasdüşeri diýip Walualar maşgalasy ykrar edilýär. Emma inlisleriň koroly **Eduard III** Filipp IV-niň gyzyndan agtygy, özüni islendik walualardan tagta haklyrak diýip yglan edýär.

Inlis korolynyň talabyny ret etmek üçin fransuz hukukşynaslary Hlodwig döwründäki “*Sali hakykatyndan*” – ýeri miras boýunça aýal adama geçmegi mümkin däldigi hakyndaky kanuny tapýarlar. Hukukşynaslar şu kanuna görä, korollygyň hem emläkdigi, diýmek Filipp IV-niň gyzy öz ogly Eduard III-e Fransiýa tagtyna oturmak hukugyny bermeginiň mümkin däldigi hakynda karar çykarýarlar.

Mirasdüşerlik hakyndaky dawa ýaragyň kömeginde çözülip başlanýar. Fransiýanyň koroly 1337-nji ýylda inlisleriň ýurduň günorta-günbataryndaky Akwitaniýa ýerlerini öz ygtyýarlygyna alandygyny yglan edýär. Muňa jogap edip Eduard III Fransiýa garşy urşa başlaýar.

Uruşuň gidişi. Inlis-fransuz uruşy köp wagt geçmän umumyýewropa dawasyna öwrülýär. Şotlandiýa we Kastiliýa Fransiýany, Portugaliýa bolsa Angliýany goldaýar.

Ýewropanyň ähli çäklerinden rysarlar gelip ýa inlislere ýa-da fransuzlara gulluk edip başlaýarlar. Inlisler 1340-njy ýylda Fransiýanyň deňiz flotuny ýeňip, gury ýerde hüjüme

geçýärler. Ilkinji uly söweş 1346-njy ýylda **Kresiniň** golaýynda bolup, onda fransuzlaryň goşuny ýeňilýär. Inlis goşunlarynyň düzgün-nyzamy, san taýdan agdyklyk etmegi, pugta taýýarlygy urşuň ilkinji döwründe Angliýanyň üstünligini üpjün edýär. Erkin daýhanlardan düzülen kemançylar bölünmesi hem ýeňşiň faktorlaryndan biri bolýar. Inlisleriň goşuny koroldan aýlyk alýan harby başlyklarynyň buýrugyny sözsüz ýerine ýetiripdir. Fransiýanyň goşuny aýratyn rysarlyk bölünmelerinden düzülen bolup, her bir rysar özbaşdak hereket edipdir. Goşunda ýeke-täk dolandyryş we harby düzgün-nyzam bolmandyr.

1356-njy ýylda Angliýa Fransiýanyň san taýdan iki esse uly goşuny şazada **Eduardyň** bölünmesini yzarlap, onuň yzyndan Puateniň golaýynda ýetýär.

Eduard eger fransuzlar ony geçirip goýberseler şonuň üçin ähli olja we ýesirleri, ele alan hemme galalaryny bermäge taýýardygyny mälim edýär. Ýöne Fransiýa koroly şazadany öz welmožalary bilen ýesirlige düşüp, tussag edilmegine razy bolmagyny talap edýär. Netijede, Eduard söweş etmekden başga çäre galmandygyna göz ýetirýär.

Söweşiň dowamynda fransuzlar ýene dagynyk hereket etmegi olaryň in ökde rysarlarynyň heläk bolmagyna getirýär. Fransiýanyň koroly **Ioann Sahy** we ogly **Filipp** ýesir düşýär. Söweşden soň inlislere olaryň Fransiýadaky ençeme emläkleri gaýtarylýar. Uruş fransuzlar üçin howply bolup başlaýar.

Jakeriýa gozgalaňy. Ýüz ýyllyk urşuň dowamynda salgytlardan, aýratynam daýhanlar azap çekipdirler. Emma hojaýynlar “*Sada Jakyň egni giň, ol hemme agyrlygy göterer!*”, diýipdirler. Ýönekeý daýhana ulanylýan “**Jak**” lakamy soňluk bilen gozgalaňyň adyna öwrülýär.

Fransiýanyň Bowe okrugynda, 1358-nji ýylyň maý aýynda başlanan daýhanlar gozgalaňy taryhda “**Jakeriýa**” adyny

77-nji surat. Puateniň golaýyndaky söweş.

alýar. Giň ýaýran gozgalaňa ýüz müňe golaý adam gatnaşyp, onuň şygary “*ähli aristokratlary ýekeje-de galdyrman gyryp taşlamak*” ýaly sözlerden ybaratdy. Muňa olaryň daýhanlara eden agyr zulmy sebäp bolupdyr. Gozgalaňçylar feodallaryň galalaryny talap, salgyt namalaryny, sanawlaryny oda ýakýarlar. Emma, adyl korola ynanan daýhanlar baýdaklaryna korolyň gerbindäki ak lotosyň şeklini düşüripdirler. Köp wagt geçmän feodallar birleşip **Gilom Kalyň** baştutanlygyndaky gozgalaňy basyp ýatyrýar. Onuň ýene gaýtalanmagyndan gorkan feodallar daýhanlary tölegiň hasabyna tabynlykdan azat etmegi çaltlandyrýarlar, olar gozgalaňdan soň hojalyklaryny öňkä garanda gowy ösdürip başlaýarlar.

Sorag we ýumuşlar:

1. Ýüz ýyllyk urşuň basgançaklary barada aýdyň.
2. Ýüz ýyllyk urşuň sebäplerini görkeziň.
3. Fransiýa goşunlarynyň urşuň birinji basgançagynda ýenilmeginiň sebäpleri nämede?
4. Jakeriýa gozgalaňy, onuň ýenilmeginiň sebäpleri we netijeleri hakynda aýdyp beriň.

25-Ş. URŞUŇ SOŇKY DÖWÜRLERI. FRANSIÝANY MERKEZLEŞDIRMEGIŇ JEMLERI

78-nji surat.
Dana Karl V.

Ýüz ýyllyk urşuň dowamy. Angliýanyň Fransiýa 1360-njy ýylda teklipe eden parahatçylyk şertnamasy boýunça ýurduň çäkleriniň 1/3 bölegi inlislere geçýär. Fransiýanyň koroly **Karl V** harby özgertme geçirip, güýçli topçylar goşunyny we flotuny düzmäge girişýär. Ýeke-täk serkerdelik girizilip, onuň ygtyýarlyklary giňeldilýär. Şu wezipä bellenen **Dýugeklan** iri söweşlere girmezden kiçi söweşler arkaly ähli diýen ýaly çäklerini inlislerden azat

edýär. Ýöne uruş-daky ýeňişler uzaga çekmändir.

Korolyň köşgündäki agzalalyklardan peýdalanan inlisler 1415-nji ýylyň güýzünde Normandiýa goşun düşürýär. **Azenkur söweşi**nde fransuzlaryň goşuny ýene derbi-dagyn edilýär. Ýurduň ýarysy Angliýanyň eline geçip, buthana we ruhanylar inlis korolyny ykrar edýärler. Burgundiýa gersogy hem inlisleriň tarapyna geçýär. Onuň kömek etmeginde inlisler Pariži eýeleýär.

1420-nji ýyldaky şertnama görä, Angliýanyň koroly Angliýanyň we Fransiýanyň birleşen koroly bolmalydygy görkezilýär. Fransiýanyň korolynyň ogly häkimiýetden mahrum edilýär. Ýüz ýyllyk uruşň häsiýeti üýtgäp, halk aýaga galýar.

Orlean gyzy. Inlis goşunlary Orleana aýgytly hüjüme taýýarlanýarka Karlyň ýanyna 16 ýaşly ýönekeý daýhan gyzy **Janna d'Ark** gelip, ony fransuzlaryň ýeňşiniň gutulgy-syzdygyna ynandyryýar. Janna rysarlar bölünmesi berlip, Orleany azat etmek üçin iberilen goşunyň düzümine girizilýär. Birnäçe günün dowamynda inlisleriň guran goranyş desgalary çym-pytrak edilip, şäher gabawdan azat edilýär. Şu wakadan soň **Janna “Orlean gyzy”** diýýärler. Jannanyň gahrymançylygyndan ylhamlanan fran-suzlar ähli ýerlerde basybalyjylara garşy urşa başlaýarlar.

Reýmsde – Fransiýa korollarynyň däbe öwrülen täç geýilýän şäherinde Karlyň täç geýmek mümkinçiligi döreýär. **Karl VII** (1422–1461) Fransiýanyň koroly bolansoň, onuň ýurduň ilatynyň arasyndaky we Ýewropadaky abraýy ýiti artýar.

Jannanyň şöhratynyň barha artyp, korol köşgüniň emeldarlarynyň görpiligini güýçlendirýär. 1430-njy ýylda **Kompen** galasy üçin söweşlerde Janna burgundlar tarapyndan ýesir alnyp, inlislere tabşyrylýar. Fransiýanyň ko-

79-njy surat. Janna d'Ark Karl VII-niň täç geýiş dabarasynda.

roly gahryman gyzy halas etmäge synanyşmandyr hem. But-hana sudy Jannany ölüme höküm edip, 1431-nji ýylyň 30-njy maýynda Ruan şäheriniň meýdanynda oda ýakylýar.

Urşuň netijeleri. Jannanyň gahrymançylygy fransuzla-ryň watanperwerligini oýaryp, azatlyk urşunda ýiti öwrülişik boldy. Iňlisleriň ýeňilmegi 1453-nji ýylda şertnama düzül-megi bilen gutarýar. Olaryň ygtyýarynda diňe **Kale** porty galýar.

Ýeňiş korol häkimiýetiniň güýçlenmegine getirdi. Koro-lyň regulýar goşuny düzülip başlanypdyr. Salgytlaryň yzy-gider ýygnaľmagy arkaly döwletiň gidejisi artdyryldy.

Merkezleşdirmegiň netijeleri. Karl VII aradan çykan-dan soň tagta geçen ogly **Lýudowik XI** (1461–1483) öz syýasatyny **Bretan** we **Anju** gersogларыny boýun egdirmek-den başlaýar. Muňa jogap edip iri feodallar “**Jemgyýet bagty raýanlygyny**” düzýärler. Onuň ýolbaşçysy **Karl Burgund-skiýe** garşy Lýudowik üstünlikli göreşip, Burgundiýanyň günbatar bölegini Fransiýa goşup alýar.

Fransiýanyň günortasyndaky **Prowans welaýaty** Marsel porty bilen 1481-nji ýylda koroľyň garamagyna geçýär. Lýudowigiň mirasdüşeri **Karl VIII**-niň 1491-nji ýylda Bre-tan gersogynyň gyzy **Anna** öýlenmegi bilen Fransiýanyň merkezleşmegi tamamlanýar.

XV asyryň ahyryna gelip tutuş Fransiýa bitewi merkezi häkimiýete boýun egdirildi. Fransiýanyň merkezleşen döw-lete öwrülmegi ýurduň hojalygynyň ösüşine ýardam etdi.

Sorag we ýumuşlar:

1. Kartadan Fransiýanyň XI–XIV asyrlardaky çäkleri-ni tapyp görkeziň.
2. Anyk mysallar esasynda (iň bolmanda üç sany) Fransiýanyň XV asyrdaky XI asyrdaky garanda güýçli ýurtdugyny tassyklap beriň.
3. 1420-nji ýyldaky şertnama Fransiýada nähili özge-rişlere sebäp bolupdyr?
4. Halk azatlyk hereketiniň we Janna d’Arkyň ýüz ýyllyk uruşdaky ornuna baha beriň.

26-§. ANGLIÝADA MERKEZLEŞEN DÖWLETIŇ DÖREMEGI

Normandlaryň basybalyşlary. Angliýada korol häkimiýetiniň gowşamagy ony daniýalylaryň talaňçylyk meýdany-na öwürýär. Anglo-sakslar muňa garşy XI asyryň 40-njy ýyllarynda gozgalaň turuzanda, olara Fransiýanyň demirgazygyndaky Normandiýa gersogy kömege gelýär. Ýöne köp wagt geçmän bu kömegiň bigaraz däldigi tassyklanýar.

80-nji surat. Gastings söweşi.

Normandiýa gersogy **Wilgelmiň** goşunlary 1066-njy ýylda Angliýa gelip düşýär. **Gastings söweşinde** normandlaryň atly rysarlary inlisleriň pyýada goşunyny gurşaýar. Angliýanyň koroly **Garold** we onuň goşuny deň bolmadyk söweşde heläk bolýar. Wilgelm korollyk tagtyny eýeläp, **Wilgelm I** adyny alýar.

Feodal jemgyýetiniň üzül-kesil emele gelmegi. Wilgelm ýerli feodallar – anglo-sakslaryň ýerlerini çekip alyp öz rysarlaryna bölüp berýär. Şol bir wagtda kiçi we orta ýer eýeleri öz mülklerini saklap galýarlar. Ýurdy tabynlykda saklamak üçin güýçli korol häkimiýeti zerurdy. Wilgelm I ähli feodallary korola sadyklyga kasam etdirýär.

81-nji surat.

London. Tauer
galasy.

Korolyň iň iri ýer eýesi bolmagy, baronlara bolsa ýerleriň dürli welaýatlardan berilmegi, Fransiýadaky ýaly özbaşdak graflyklaryň döremegine päsgel berýär. Normandlaryň basybalyslary netijesinde Angliýanyň daýhanlaryna zulum etmek güýçlenýär.

Öz häkimiýetini berkitmek maksadynda normandlar Angliýa boýunça ençeme galalary gurdurypdyrlar. Olardan iň meşhury Londondaky **Tauer** bolup, ol häzirem bar. Anglo-sakslaryň hemişelik gozgalaň etmek howpy baronlaryň korolyň daşynda has-da jebisleşmegine getirýär. Basylyp alnan ýurduň ykdysady mümkinçiliklerini bilmek maksadynda Wilgelm Ýewropada ilkinji gezek emläk we ilat sanawyny geçirýär. Sanawa alýanlaryň soraglaryna diňe hakykaty aýdyp jogap bermek hakynda kasam etdirilip, halk arasynda sanaw kagyzlary “**Gorkunçly sud kitaby**” adyny alýar.

Baronlaryň ilata edýän zulmuny çäklendirmek üçin graflyklardaky anglo-saks ýerli sudlary saklanyp galynýar. Ýurt graflyklara bölünip, hersine korolyň wekili – **şerif** bellenýär.

Angliýada daýhanlaryň göreşi XII–XIII asyrlardan başlap güýçlenýär. Olaryň bir bölegi öz hojaýynlaryndan gaçyp tokaýlarda ýaşapdyrlar. Gaçaklar birleşip feodallara, ýepiskoplara, emeldarlara, korolyň sudýalaryna hüjüm edipdirler. Olary ilat goldapdyr. XIV asyrda halk agzeki döredijiliginiň söýgüli gahrymanyna öwrülen **Robin Gud** keşbi ynha şu baýlaryň duşmany, ezilen zähmetkeş halkyň goragçysy hökmünde suratlandyrylýar.

Genrih II döwründe (1154–1189) Angliýada maliýe we harby özgertmeler geçirilýär. Baronlara harby gullugyň ýerine hazyna “galkan puly” salgydyny tölemäge rugsat edilýär. Bu korola regulýar hakyna tutma goşun düzmäge mümkinçilik berdi.

“Beýik azatlyk hartiýasy”. **Ioann** korollygy wagtynda (1199–1216) gozgalaňlar has-da güýçlenýär. Öz güýjüne ynanan korol günäkär hasap-

82-nji surat. Robin Gud.

lanan baronlaryň mülklerini elinden alypdyr, wassallaryndan uly tölegleri talap edýär. Bu syýasat hemmeleri korola garşy edipdir. Baronlar rysarlaryň we şäherlileriň kömeginde 1215-nji ýylyň baharynda gozgalaň turuzýarlar. Londonyň ilaty gozgalaňçylara derwezeleri açyp berýärler. Korol **“Beýik azatlyk hartiýasy”** atly alan resminama bialaç gol çekýär.

Onuň esasy maddalary baronlaryň we ruhanylaryň bähbidini gorapdyr. Korol buthananyň erkin saýlawlaryna boýun egmegi, wassallardan adatdakydan köp tölegleri almazlygy, baronlary tussag etmezligi, olaryň mal-mülkünden mahrum etmezlik şertlerini kabul edýär.

Ýarlyk 63 maddadan ybarat bolup, rysarlara we erkin daýhanlara hem käbir ýeňillikleri berýär. Hususan-da, olardan belleneninden köp hyzmat we tölegleri almak gadagan edilýär. Resminamada erkin adamlara korolyň emeldarlarynyň özdiýenligi we goşmaça jerimelerden goramak wada edilipdir. Ýöne ol amalda doly berjaý edilmändir.

Angliýa parlamenti. Ilkinji parlament 1265-nji ýylda çagyrylyp, onuň düzüminde baronlardan daşary, ruhanylar, her bir graflykdan iki rysar, hem-de iri şäherlerden ikiden wekiller toplanýar. Parlament XIV asyrdan **lordlar** we **umumy palatalara** bölünýär. Lordlar palatasynda korol teklipe eden aristokratlar, ýepiskoplar, abbatlar ýygnanyşyp, umumy palatada rysarlaryň we şäherlileriň wekilleri gatnaşypdyr.

83-nji surat.
Westminster
köşgi, häzirk
Beýik Britaniýa
parlamenti
ýerleşýän bina.

Ýatda saklaň!

Parlament – fransuz dilindäki **parole** – “geplemek” sözünden alnan.

XIV asyrdan başlap parlament salgytlary bellemekden daşary, kanunlary işläp çykmak we kabul etmekde gatnaşmak hukugyny alýar.

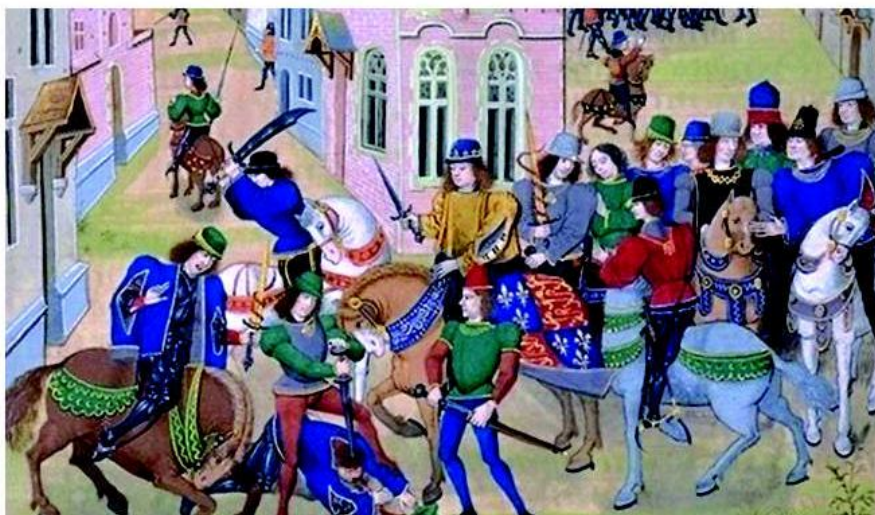

Sorag we ýumuşlar:

1. Normandlaryň basybalyşynyň Angliýa üçin ähmiýetini aýdyp beriň.
2. Feodal jemgyýetiniň Angliýada we Fransiýada ornadylyş aýratynlyklaryny deňeşdirip, tapawutlaryny anyklaň.
3. “Beýik azatlyk hartiýasyna” siz nähili düşündiňiz?
4. Angliýanyň parlamenti hakynda aýdyp beriň.

27-§. ANGLIÝA XIV–XV ASYRLARDA

Angliýa ýüz ýyllyk uruşlar döwründe. Ýüz ýyllyk uruşlar Angliýanyň ykdysadyýetine-de uly zyýan ýetirýär. Korol **Riçard II** (1377–1399) ýurtda 1377-nji ýylda goşmaça jan salgydyny girizýär. 1380-nji ýyla jan başy salgydy 3 esse artdyrylýar. Salgyt ýygналандaky hyýanatçylyklar, nähaklyklar Angliýada halk gozgalaňyna sebäp bolýar.

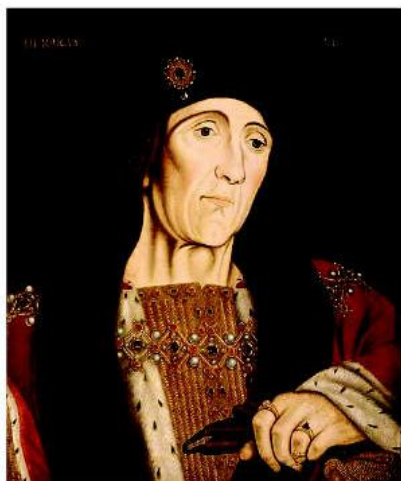

84-nji surat. Uot Taýleriň gozgalaňy.

Garyp ruhanylar we monahlardan halk oratorlary ýetişiپ çykýar. Halkyň arasynda uly abraýa eýe bolan **Jon Boll** öz wagyzlarynda “*Adam Ata ýer sürüp, How ene çarh egiren-de kim dworýan bolupdyr!*” diýip aýdan kinaýaly sözleri obalarda ýygy-ýygýdan gaýtalanypdyr. Jon Boll hemme adam deň, ýer bolsa ony işleýäniňkidigini şonuň bilen subut edýärdi. Ol arhiýepiskopyň buýrugy bilen tussag edilýär.

Uot Taýleriň gozgalaňy. Gozgalaň 1381-nji ýylyň maý aýynda salgyt ýygnaýjylaryň adalatsyzlygyndan başlanyp, tiz arada Angliýanyň uly bölegini gurşap alýar. Gozgalaňçylar tarapyndan azat edilen **Jon Boll** onuň ýolbaşçylaryndan birine öwrülýär. **Esseks** we **Kent** graflyklarynyň daýhanlaryndan ybarat gozgalaňçylar tünükeçi ussa **Uot Taýleriň** baştutanlygynda paýtagta ýol alýar. Londonlylar gozgalaňçylara şäheriň derwezelerini açyp berýärler. Korolyň adamlarynyň, görnükli emeldarlaryň öýleri otlanýar. Günäkär hasaplanylýan emeldarlar öldürilip başlanýar.

Riçard II gozgalaňçylar bilen gepleşige başlaýar. Ol özüni halka dost edip görkezmekçi bolýar. Bu arkaly korol goşunyny Londona ýetip gelmegi üçin wagt tygşytlaýar. Duşuşykda kabul edilen “**Maýl End**” maksatnamasyna görä: daýhanlaryň garaşlylygyny ýatymaga, erkin söwda rugsat bermäge, ýer salgydyny kemeltmäge razylyk berilýär. Korol bilen duşuşykdan soň gozgalaňçylaryň gurply bölegi

85-nji surat. Genrih VII
Týudor.

öýlerine dargaýar. Ýöne gozgalaňçylaryň garyp bölegi muňa kanagatlanman Londonda galýar we korol bilen duşuşmak üçin Smitfilde barýarlar. Täze maksatnamada: feodallar çekip alan ýaýlalary we tokaýlary gaýtarmak, ybadathananyň ýerlerini alyp daýhanlara bermek, ilatyň deň hukuklylygyny üpjün etmek ýaly talaplar bardy.

Duşuşykda korolyň adamlaryndan biri bilen jedelleşen Uot Taýler çaknyşykda ýaralanyp heläk bolýar. Aljyraňňy daýhanlara, olaryň ähli talaplarynyň ýerine ýetiriljekdigi wada edilip, şäherden gitmäge razy edýärler. Ýöne gozgalaňçylaryň yzyndan baran goşun, olary aýawsyz gyrýar.

Gozgalaň ýeňlen bolsa-da, onuň täsirinde Angliýada daýhanlaryň zähmet borçnamalary (barşina) ýatyrylýar. Tabyn daýhanlar XV asyryň dowamynda tölegiň hasabyna azatlygyny gazanýarlar. Salgytlar tertibe salynýar.

Angliýa XV asyrda. Ýüz ýyllyk uruş gutaransoň Angliýanyň taryhynda “**Gyzyl we ak güller**” (1455–1485) urşy adyny alan uruşlar bolýar. Onda ilatyň 1/4 bölegi, görnükli feodal baronlaryň ählisi diýen ýaly gyrylýar. Tagt üçin bolan **Ýorklara** garşy Boswortyň golaýyndaky aýgytly söweşde (1485-nji ýyl) ýeňen **Lankasterler maşgalasynyň** goldawy bilen **Genrih Týudor** Angliýanyň tagtyna geçýär.

Genrih VII Týudor (1485–1509) döwründe korol häkimiýeti güýçlenip, uruşlarda gyrlan normand aristokratlarynyň ýerine, korol lordlar palatasyna girizen täze anglo-saks aristokratlar onuň ynamyny gazanmaga çalyşýar. Umumpalata teklipe edilen rysarlar we şäherliler hem korol girizen kanunlary tassyklap, täze salgyt ýygnamaga kömek berýärdi.

Sorag we ýumuşlar:

1. Angliýanyň ýüz ýyllyk uruş döwründäki ykdysady ýagdaýy barada näme diýip bilersiňiz?

2. Uot Taýleriň gozgalaňyny we onuň ähmiýetini aýdyp beriň.
3. “Ak we gyzył güller” urşy hakynda nämeler ýadyňyzda galdy?
4. Genrih VII Týudor Angliýada nähili syýasat ýöredipdir?

28-Ş. GERMANIÝA XII–XV ASYRLARDA

Ýurduň hojalygy. Germaniýada öndüriji güýçleriň ösüşi XII asyrdan başlanýar. Tokaýlar çapylyp, batgalar guradylyp ekin meýdanlaryna öwrülip başlanýar. Zähmet gurallarynyň kämilleşmegi hasyllylygy ýokarlandyrýar. Däneli ekinlerden daşary zygyr ýetişdirmek, bagdarçylyk, üzümçilik ösýär.

Oba hojalygynyň ösmegi şäherleriň emele gelmegi, rowaçlanmagy bilen gönüden-göni baglydy. **Kýoln, Worms, Frankfurt, Ulm, Nýurnberg, Augsburglar** iri hünärmentçilik we söwda merkezlerine öwrülýär. Germaniýanyň şäherleri goňşy Fransiýa, Niderlandiýa, Italiýa, Wengriýa, Balkan ýarymadasyndaky ýurtlar bilen gyzgyn söwda-satyk alyp barypdyr. Nemes hünärmentleri öndüren mawut, surp, metalldan ýasalan gural-ýaraglar, enjamlar başga ülkelerde gadyrlanypdyr.

Syýasy ösüş. ştaufenler dinastiýasynyň iň meşhur wekillerinden biri **Fridrih I Barbarossady** (1152–1190). Ilki Fridrih öz basybalýşlaryny haçly ýörişleri sebäpli baýan Italiýanyň şäherlerine gönükdirýär. Barbarossanyň maksady Italiýany öz welaýatlaryndan birine öwürmekdi.

Muňa diňe Milanyň we Lombardiýanyň birnäçe şäherleri garşy çykýar. 1158-nji ýylda Ronkal jülgesinde çagyrylan seým (maslahat) imperatoryň Italiýadaky häkimiýetini çäklendirilmedik

86-njy surat.
Fridrih I Barbarossa.

diýip ykrar edýär. Fridrih I-niň Bolonyadan teklipe eden iň bilimli hukukşynaslary onuň hyzmatynda bolup, kanunlar toplumyny düzüp berýärler. Bu kanun toplumlarynda Fridrih I “*ýerdäki janly kanun*” diýlip ykrar edilýär.

Şu ýagdaýda 1162-nji ýylda Milanyň ýolbaşçylygynda Lombardiýa şäherleri basybalyjylara garşy gozgalaň turuzýar. Gozgalaň basyp ýatyrylanda Milanyň ilatyna 8 günde şäheri taşlap gitmek şert goýulýar. Milan XII asyryň 60–70-nji ýyllarynda täzedan dikeldilip, söweşe taýýarlanyp başlaýar. 1176-njy ýylda **Lenýano söweşinde** Liga goşuny imperatoryň rysarlaryny derbi-dagyn edýär. **Fridrih I** Demirgazyk Italiýanyň şäherlerine **kommuna** – erkinlik hukugyny bermäge mejbur bolýar.

87-nji surat. Rim papasy Innokentiý III.

Innokentiý III Germaniýanyň syýasatyna öz täsirini geçiren Rim papasydy. Ol hemmeler tarapynda diýen ýaly unudylan Barbarossanyň 18 ýaşly agtygyny ilki german knýazlary 1212-nji ýylda korol diýip ykrar edilmegini gazanýar. Onuň wepaly gullukçysy bolmagyna umyt eden papa **Fridrih II**-ni

aradan sekiz ýyl geçensoň imperator diýip ygylan edýär.

“Geň” imperator. Fridrih II döwründe german knýazlary özlerini erkin duýup başlaýarlar, bu bolsa soňluk bilen hökümdarlaryň ýurdy dolandyrmagyna päsgel berýär.

Fridrih II imperatorlygynyň ýigrimi ýylyndan köpüsini Italiýada, Sisiliýa korollygynda geçirýär. Onuň köşgünde arap, wizantiýaly we musaýy alymlar toplanypdy, özi arap we grek dillerini bilip, latyn we italýan dillerinde döredijilik edipdir. Onuň Palermodaky köşgi arap halyfalarynyň köşklerini ýatladýardy. Imperator Gündogar sazynyň, tanslary, edebiýaty we şygryýetiniň, binagärçliginiň söýüjisi bolupdyr. Gündogar hökümdarlarynyň käbirleri bilen dost bolupdyr.

Imperator ýurt boýunça hereketlenende ony söweşijiler we filbanlar oturan piller ugradypdyr. Pilleriň yzyndan

düyeler, ýolbarslar, barslar, gaplaňlar idilip äkidilipdir. Raýatlarda bu proses güýçli täsir galdyrypdyr. Fridrih II diwanhanasynda latyn diliniň näzik taraplaryndan peýdalanylyp, hatlar, resminamalar ýazylyp, oňa tutuş Ýewropa ökünipdir. Fridrih II ýazan “*Guşlar bilen aw etmek*” eseri onuň bu ugurdan gowy habardarlydygyny görkezip, häzire çenli saklanyp galypdyr. Imperator köp mekdepleri we **Neapol uniwersitetini** esaslandyrýar. Ol buthana ýa-da şäher maslahaty däl, eýsem hökümdar tarapyndan guralan birinji uniwersitetdi.

88-nji surat.
Fridrih II.

Döwürdeşleri Fridrih II-niň adatdan daşary ukybyna we güýjüne haýran galyp, oňa “Dünýä haýrany” diýipdirler.

Fridrih II aradan çykansoň papalaryň tarapdarlary ştaufenler dinastiýasynyň ähli wekillerini ýok etmäge girişýärler.

Germaniýada 1254–1273-nji ýyllarda umuman imperator saýlanmandyr. Knýazlar 1273-nji ýylda toplanyp **Rudolf Gabsburgy** tagta oturtýarlar. Emma Gabsburglar tagty uzak döwürler dolandýrmagy üçin **Lýuksemburglar** dinastiýasyna garşy göreş alyp barmaly bolýar. Diňe 1437-nji ýylda Gabsburglaryň 369 ýyllyk imperatorlyk döwürleri başlanýar.

Ýatda saklaň!

Germaniýada Saksoniýalylar, Frankoniýa, Ştaufenler, Lýuksemburglar, Gabsburglar dinastiýalary hökümdarlyk edipdir.

German şäherleri XIV–XV asyrlarda. Nemes knýazlary haçparaz rysarlaryň Baltik boýundaky basybalyşlary Germaniýanyň demirgazygyndaky şäherleriň rowaçlanmagyna ýol açýar. Bu şäherler XIV asyryň ortalaryna gelip **Ganza raýanlygyna** birleşýärler. Bu raýanlyk diňe bir

ykdysady meseleler hem-de söwda bilen meşgullanman, eýsem XIV asyryň 70-nji ýyllarynda Demirgazyk deňizde söwdadaky bäsdeşi Daniýa korolyna uly zarba berýär.

Ganza raýanlygyndan daşary XIII–XV asyrlarda Germaniýanyň günorta we günbatar bölegindäki şäherler hem ösüşe eýe bolýar. Dunaýyň kenary boýunça ýerleşýän 90 şäheri birleşdirýän **Şwabiýa raýanlygy** Italiýanyň şäherleri bilen gös-göni baglydy. **Augsburg**, **Ulm** we **Nýurenberg** şäherleri mawut, surp, ýüp-matalar öndürmekde, metal enjamlary, gural-ýaraglary ýasamakda öňdebaryjy orny eýeläpdir.

Ýatda saklaň!

Germaniýanyň şäherleri Ganza we şwabiýa söwda raýanlyklaryna birleşýärler.

Reýn derýasy boýunça ýerleşýän günbatardaky şäherler **Kýoln**, **Worms**, **Strasburg**larda metal önümçiligi we mawut dokamak ösen. Bu şäherler Niderlandiýa, Fransiýa we Italiýa bilen söwda-satyk alyp barypdyr.

Sorag we ýumuşlar:

1. Germaniýada XI–XV asyrlar hojalygy nähili ösdi?
2. Germaniýanyň şäherlerini karta geçirip, olar barada aýdyp beriň.
3. Fridrih I Barbarossa baradaky pikiriňizi aýdyň?
4. Rim papalarynyň Germaniýa geçiren täsiri barada aýdyp beriň.
5. Fridrih II nähili syýasat ýöredipdir?

29-§. XI–XV ASYRLARDA ÝEWROPA MEDENIÝETI. MAGARYF WE YLYM

Orta asyr dünýäsi baradaky düşüňjeler. Orta asyr adamlarynyň düşüňjeleri din bilen aýrylmaz bagly bolupdyr. Adamlar ýerdäki agyr ykbaly üçin aradan çykandan soň jennetde “hakyky” durmuş bilen boljakdygyna ynanypdyrlar.

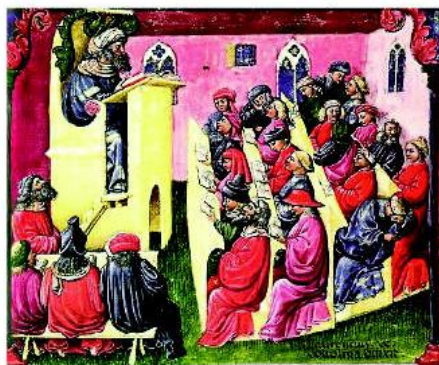
Bu döwrüň adamlary üçin wagtdaň, gündiz, agşam we gijeden ybarat bolan. Adamyň ýaşaýşy diňe ýylyň pasyllarynyň: gyş, bahar, ýaz, güýzüň çalyşmagy bilen kesgitlenipdir. Şol bir wagtda ilat tarapyndan döplerini, urp-adatlaryň we döplerini ýerine ýetirilişine berk amal edilýär.

Adamyň ortaça ömri uzak bolman, 40 ýaşdan soň garran hasaplanypdyr. Çagalar ölümi bolsa köpdi.

Şäherlerini we söwdanyň ösmegi bilen adamlarda dünýäni görmäge mümkinçilik döreýär. Haçly ýörişler bolsa ýewropalylar üçin dünýä äpişge açypdy. Syýahatçylar uzak ýurtlarda ýaşaýan halklaryň urp-adatlary we medeniýetleri barada gyzykly maglumatlary getirip başlaýarlar.

Olardan biri wenesiýaly söwdagär we syýahatçy Marko Polody. Özünüň “*Marko Polonyň kitaby*” atly eserinde syýahatçy 1271–1295-nji ýyllaryň dowamynda Uzak Gündogarda we Hytaýda görenlerini başdan geçirenlerini suratlandyrýar.

Magaryfyň ösüşi. Günübatar Ýewropanyň medeniýeti XII–XIII asyrlardan ösüp başlaýar. Şäherleriniň ösmegi, hünärmentçiligiň we söwdanyň ösmegi, Wizantiýa we Arap halýaty medeniýetleri bilen tanyşmak ýewropalylaryň dünýägaraýşyny, bilim çäginä giňeldýär. Şäherlerde hususy we döwlete degişli mekdepleriň sany barha artýar. Şeýle mekdep okuwçylary dünýewi bilimleri buthana mekdeplerindäkä garanda giňräk we çuňrak alypdyrlar. XII asyrdan başlap iri şäherlerde ilkinji ýokary mekdepler – **uniwersitetler** açylyp başlandy. Şol sanda, **Bolonýada** we **Parižde** ilkinji uniwersitetler döräp, olar öz döwri üçin ýokary maglumat beripdirler. In iri uniwersitet Pariždedi.

89-njy surat. Pariž uniwersitetinde filosofiýadan leksiýa okalýar. Orta asyr miniatýurasy.

90-njy surat. Oksford uniwersiteti.

Onuň esaslandyryjysy korol maşgalasynyň ruhanysy **Rober de Sorbon** bolupdyr. Koroldan ýörite ýarlyk alan uniwersitetler doly özbaşdak bolupdyrlar.

XIII–XV asyrlarda Ýewropanyň ähli diýen ýaly ýurtlary öz uniwersitetlerine eýe bolýarlar. Olary papa we ýepiskoplar, imperator we korollar, knýazlar we şäherler düzüpdir.

Ýatda saklaň!

Uniwersitetler (latynça **uniwersitas** – toplum, umumylyk) – ylmyň dürli ugurlarynda hünärmenler taýýarlaýan ýokary okuw edaralary. Ilkinji dörän uniwersitetler: Neapol, Bolonýa (XII–XIII asyrlarda Italiýada), Sewilýa, Walensiýa (Ispaniýada), Pariž, Tuluza (Fransiýada), Oksford, Kembridž (Angliýada).

Magistrler we şkolýarlar bileleşikleri. Uniwersitet bu mugallymlaryň we okuwçylaryň jemgyýetidir. Ony mugallymlar – **magistrler** dolandyrypdyrlar. Uniwersitetler ençeme ýeňilliklere eýe bolup, ýerli hökümdarlara boýun egmändir. Eger olar bilen dawa döräýse, magistrler we şkolýarlar (talyplar) başga ýere giderdiler. Köp ýagdaýlarda olary ötünç sorap yzyna gaýtarypdyrlar. Sebäbi bu döwürde öz uniwersitetiniň bolmagy islendik şäher üçin buýsançlydy.

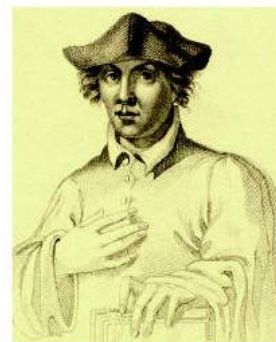
Görnükli mugallymlaryň leksiýalaryna şkolýarlar Ýewropanyň dürli künjeklerinden gelipdirler. Käte Parižde 30 müňe çenli talyp bir wagtyň özünde toplanypdyr. Talyplaryň okuwy, birmeňzeş gatлага degişli şkolýarlar köpçüligi tarapyndan dolandyrylypdyr. Şowly talyplar häzirki ýatakhana-lara meňzeş **kollegiýal**arda ýerleşipdirler. Iň gadymky Pariž kollegiýalaryndan biri – **Sorbon**nyň ady soňluk bilen бүтін uniwersitete geçýär. Angliýada we Fransiýada kollegiýalar täze okuw edaralar – **kolležlere** esas bolupdyr.

Okatmak **fakultet**lerde alnyp barlyp, olaryň her birini **dekan** dolandyrypdyr. Bileleşigiň başynda bolsa saýlanan **rektor** ýa-da häkimiýet tarapyndan bellenen **kansler** durýar.

Mekdepleriň we uniwersitetleriň ösmegi bilen kitaba bolan talap güýçlenýär. Irki orta asyrlarda kitap gaty seýrek, gymmatbaha zat hasaplanypdyr. Kitabyň listleri **pergamente** (ýörite işlenen owlak derisi) ýazylypdyr. Kitaplary XII asyrdan monahlar däl-de, şäherlerde ýörite açylan ussahanalarda hünärmentler taýýarlansoň olar arzanlaşýar. XIV asyrdan kagyzzan giň peýdalanmak kitap önümçiligini köpeldýär.

Ilki kagyzy köne esgilerden taýýarlapdyrlar. Nemes inženeri **Iogann Gutenberg** 1445-nji ýylda kitap çap edýän stannogy oýlap tapýar. Onuň oýlap tapmasy kitabyň köpçülikleýin ýaýramagyna getirýär.

Ylmyň ösüşi. Oksford uniwersitetiniň professory **Rojer Bekon** (XIII asyr) ylymdaky üstünlikleri diňe ylmy gözegçilikler we tejribeler arkaly gazanmak mümkindigini subut etdi. Onuň özi optika, fizika, himiýa ylymlaryna degişli tejribeleri geçirýär. Bekon özi ýüzyň gämi, suwasty gämi we howada uçýan apparatlary gurmak mümkindigini aýdypdyr. Bekonyň durmuşy kynçylyklar we howp-hatarlaryň içinde, buthananyň yzarlamaşynda geçipdir. Ol uzak ýyllar tussagda-da bolupdyr.

91-nji surat.
Rojer Bekon.

Orta asyrlarda astrologiýa, alhimiýa ylymlary gowy ösen. Astrologlar asman jisimleriniň hereketlerini öwrenip geljegi öňünden aýtmaga çalyşypdyrlar. Korollar, serkerdeler, söwdagärler we syýahatçylar haýsy-da bolsa bir çärä bazlamazdan öň, hökman olar bilen maslahatlaşypdyrlar. Alhimikler islendik magdany altyna öwürýän “jadyly daşy” gözläpdirler. Tejribeler täze himiki birleşmeleri, kislotalary, mineral boýaglary almaga mümkinçilik berýär. Münejjimler we alhimikler öz gözlegleri dowamynda himiki peji, arassalaýan, süryň, filtrleýän gural-enjamlary oýlap tapypdyrlar.

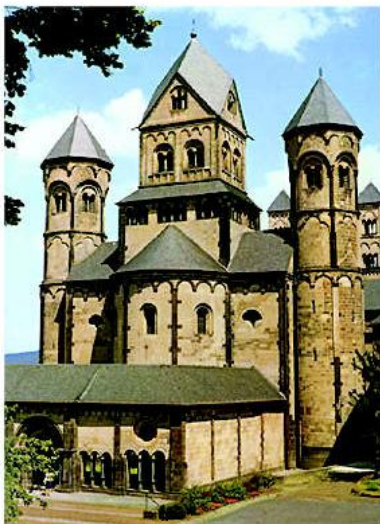
Sorag we ýumuşlar:

1. Orta asyr adamlarynyň dünýä baradaky düşüňjeleri nähili bolupdyr?

2. Siziň pikiriňizçe, näme sebäpden orta asyr adamlary uzak ýaşamandyrlar?
3. Çagalar mekdeplerde nämeleri öwrenipdirler?
4. Uniwersitetler barada ýadyňyzda galanlaryny aýdyp beriň.
5. Tejribä esaslanan ylmyň ösmegine näme itergi berýär?

30-§. GÜNBATAR ÝEWROPADA SUNGAT WE EDEBIÝAT. GUMANIZM TAGLYMYNYŇ ŞEKILLENMEGI

Binagärlik. Öňler jaýlar we hatda galalar hem agaçlardan gurlupdyr. XI asyra gelip Günbatar Ýewropada gurluşyk ugry hem ösüp başlaýar. Gurluşykda daşdan giň peýdalanmaga geçilýär. Ondan ilkinji ybadathana we monastyrlar gurulýar. Gurluşyk daşlary bolmadyk Angliýada we Polşada köşkler, ybadathanalar bişen kerpiçden gurlup başlaýar. Fransiýa, Italiýa we Germaniýa binagärçiliginde ilki **roman usuly** öňdebaryjydy.

92-nji surat. Germaniýa. Laah monastyry. XI asyr.

Roman ybadathanasy – galyň diwarly, beýik minaraly we dar äpişgeli, kashaň uzyn binadyr. Daşky tarapdan ol galany ýatladýar. Äpişgäniň üsti, ybadathananyň girelgesindäki içki gümmezler ýarym tegelek şeklindäki rawak (arka)lar bilen bezelenligi onuň özboşly taraplarydyr. Germaniýadaky **Laah** monastyryndaky buthana (XI asyr) roman usulynyň aýdyň nusgasydyr.

Däbe görä, iň owadan we uly bina – buthana şäheriň merkezinde gurlupdyr. Bu meýdanyň töweregindäki jaýlar **gotika usulynda** gurlup, ol binagärçilikdäki roman usulyny gysyp çykarýar. Bu usulda gurlan ymaratlar beýikligi bilen

tapawutlanýar. Ajaýyp görnüşli, agyr gümmeziň ýerine, uçly, beýik gümmezler eýeleýär. Gotika usulynda gurlan iň meşhur ybadarhanalar: *Bibi Merýem ybadathanasy*, *Ruan*, *Reýms* (Pariž) we *Şartr* (Fransiýa), *Milan* (Italiýa).

Ýatda saklaň!

Roman usuly – Günbatar Ýewropa sungatynda X asyrdan XII–XIII asyrlara çenli esasy çeper usul. Şol döwrüň sungatynda Günbatar Ýewropa medeniýetinde we binagärliginde Gadymy Rim binagärligi usullaryndan we elementlerinden giň peýdalanylypdyr.

Gotika usuly – Ýewropa ýurtlarynda orta asyrlar sungatynda agalyk eden çeper usul. Gotika XII asyryň ortalarynda Demirgazyk Fransiýada emele geldi. XIII asyryň birinji ýarymynda ýokary derejede ösdi.

Orta asyrlarda **Wizantiýa** we **Arap binagärligi** hem özünden ajaýyp desgalary galdyrypdyr. Wenesiýadaky *Keramatly Mark ybadathanasy* we *Dojlar köşgi* wizantiýa usulynda gurlan. Ispaniýanyň Sewilýa şäherinde metjit we *Al-Kasar galasy*, Granadadaky *Al-Hamro* köşkleri arap binagärliginiň dür-däneleri hasaplanýar.

Heýkeltaraşlyk. Onuň ösmegi gösgöni binagärlik bilen bagly bolupdyr. Buthana we monastyrlaryň binalary hudaýyň, keramatlylaryň we korollaryň heýkelleri bilen bezelipdir. Heýkelleriň esasy buýurmaçylary buthana bolany sebäpli olarda dini tema üstün bolupdyr. Ýöne heýkeltaraşlaryň özleri ýönekeý halkyň arasyndan ýetişip çykanlygy üçin olaryň eserlerinde adamyň iň gowy häsiýetleri görkezilen. Hususan-da, iň köp duşýan Bibi Merýemiň heýkelleri (Ýewropada “**Madonna**”) enäniň perzendine bolan mährini özünde jemleýär.

93-nji surat.
Fransiýa. Reýms
ybadathanasyndaky
Bibi Merýemiň
heýkeli.

Antik döwrüň heýkellerinde adam bedeniniň gозelligi görkezilen bolsa, orta asyr heýkeltaraşlary daşary gозellik arkaly öz gahrymanlarynyň oý-pikirlerini, duýgularyny beýan etmäge çalyşypdyrlar.

94-nji surat. Pariž. Şartr ybadathanasy. Witraž. Bibi Merýem çagasy bilen.
XII asyr.

Şekillendiriş sungaty. Roman usulynda gurlan ybadathanalaryň diwarlaryny we petiklerini dini temadaky suratlar bezeýär. Gotika bina-gärligindäki buthanalarda äpişgeleriň ara-synda surat çekmek üçin ýer hem bolupdyr. Şu sebäpli äpişgelere adaty aýnalaryň ýerine **witražlar** – dury reňkli çüşelerden ýasalan surat ýa-da aýratyn bezegler çekilipdir.

Kitaplary bezemek üçin şekillendiriş sungatynyň täze ugry – **mini-atýuralar** oýlanyp tapylýar. Olarda orta asyr adamlarynyň durmuşynyň dürli görnüşleri şekillendirilen. Witražlarda we miniatýuralarda daýhanlaryň we hünärmentleriň zähmeti, söweşler we başgalar suratlandyrylan.

Ýatda saklaň!

Miniatýura (fransuzça **miniature**; latynça **minium** – gyzył boýag) – çeper usullary gaty nepis bolan kiçi göwrümlü şekillendiriş sungaty eserleri. Orta asyr golýazmalaryny zynatlamak üçin döredilen suratlar.

Tebigata we adama gyzyklanmanyň peýda bolmagy. Täze medeniýet işgärleri adamy öwrenmegi özleriniň esasy wezipeleri hasaplapdyrlar. Şu sebäpden olara **gumanistler** diýipdirler. Täze Galkynyş ýa-da Gumanizm medeniýetiniň görnükli wekilleri adamy älemin merkezine goýup, onuň döredijilik ussatlygyny ykrar etmäge çagyryýarlar.

Galkynyş adalgasy bolsa (fransuzça “**Renessans**”) täze medeniýetiň antik döwür bilen baglanyşygyny görkezýär. Gündogara haçly ýörişleri we ondan soňky Lewant bilen söwda-medeniýet babatyndaky hemişelik aragatnaşyklar, italiýanlaryň gadymky grek golýazmalary, antik sungat we binagärlik ýadygärlikleri bilen tanyşmaga mümkinçilik berýär.

95-nji surat. Florensiýa.

Galkynyş medeniýetiniň merkezleri. Bu döwürde Italiýada **Florensiýa** aýratyn orun tutýar. Söwda-dan gelen girdeji ony Ýewropanyň iň baý şäherlerinden birine öwürýär. Şäher häkimleri toplanan baýlyklaryň hasabyndan binagärlik ýadygärliklerini gurduryp, heýkeltaraşlygy we suratkeşligi ösdüripdirler. Şeýdip Florensiýa XV asyrdan Italiýanyň iri medeniýet merkezine öwrülýär. Iň meşhur suratkeşler, heýkeltaraşlar, binagärler Florensiýadan bolup, şäher-respublika häkimleri olaryň bereketli döredijiligi üçin şert döredipdirler.

Medeniýet merkezlerinden ýene biri **Wenesiýady**. Şäherde kitap çap etmek ösýär. Wenesiýada neşir edilen antik döwrüň awtorlarynyň we gumanistleriniň eserleri bütin Ýewropada giň ýaýrapdyr.

Irki gumanizm. Irki galkynyşyň we gumanizmiň Ýewropadaky ilkinji wekili şahyr **Françesko Petrarka** (1304–1374). Özünüň lirik goşgular toplumlary: “*Aýdymlar kitaby*” we “*Goşgy hatlary*” bilen şahyr täze Ýewropa medeniýetini esaslandyryjylardan birine öwrülipdir.

Onuň dostlary we dowamçylary **Bokaçço** we **Salýutatileriň** döredijiligi XV asyryň başlarynda Italiýada *irki gumanizm* döwrüni tamamlady.

96-njy surat.
Françesko Petrarka.

Jowanni Bokaççonyň (1313–1375) бүтин ömri Florensiýa we Neapol şäherleri bilen bagly geçýär. “**Dekameron**” eseriniň awtory hökmünde Bokaçço täze usul nowellalary ýazmagy başlap berýär. Onuň kitaby uly üstünlik gazanyp, köp dillere terjime edilýär. Gumanistik taglymlary umumylaşdyran “**Dekameron**” eserinde adamyň ýokary häsiýetleri öz beýanyňy tapypdyr.

Kolýuçço Salýutati (1331–1406) Florensiýada ýaşap ýokary döwlet wezipesinde işläpdir. Özünüň köp sanly hatlarynda we nutklarynda Petrarkanyň we Bokaççanyň gumanistik taglymlaryny has-da ösdürýär. Salýutati ýokary taglymly, okumyş adamy terbiýelemekde gumanitar ylymlar: filologiýanyň, ritorikanyň, taryhyň, pedagogikanyň we etikanyň örän möhümdigini nygtapdyr.

Sorag we ýumuşlar:

1. Binagärlikdäki roman we gotika usullarynyň arasyndaky tapawut nämede?
2. Suratkeşlik we heýkeltaraşlyk sungatlary barada aýdyp beriň.
3. Gumanistler kimler?
4. Galkynyş döwri diýende nämäni düşündiňiz?
5. Galkynyş medeniýetiniň merkezleri barada aýdyp beriň.

V BAP. RUS KNÝAZLYKLARY ÖSEN ORTA ASYRLARDA

31-§. RUSDA FEODAL DAGYNYKLYGY, ONUŇ NETIJELERI

Feodal dagynyklygy. Rus knýazlyklary dagynyk we özara ganly uruşlar ýagdaýyndady. Mundan peýdalanan gypjaklaryň hüjümi ýagdaýy has-da çylşyrymlylaşdyryp, käbir knýazlar gypjaklar bilen raýanlyk düzüp, goňşy knýazlyklara garşy ýörişler guraýan wagtlary-da bolýardy.

Ýuwaş-ýuwaşdan ençeme knýazlar bu ýagdaýdan çyk-magy, dawalary çäklendirmegi oýlap başlaýarlar. Kiýew knýazy **Ýaroslav Mudryýnyň** ogly **Wladimir Monomahyň** 1097-nji ýylda Lýubeç şäherinde knýazlaryň birinji gurultaýyny çagyrmagy-da, esasan, özara uruşlary çäklendir-mäge gönükdirilipdir. Gurultaýyň “*her kim öz ýerine eýelik etsin*”, diýen möhüm karary keseki knýazlyklara garşy basybalyşlary bes etmegi nazarda tutýardy.

97-nji surat. Lýubeçdäki gurultaý. Wladimir Monomahyň Kiýew knýazy Swýatopolk bilen duşuşygy.

Şol bir wagtda Kiýew knýazynyň ýagdaýy peselip ugr-aýar. Ol öňküsi ýaly rus ýerlerini ogullaryna islendikçe bölüp bermek hukugyndan ýüz öwürmäge mejbur bolýar. Kiýew Rusy syýasy dagynyklyk döwrüne girýär.

XII asyryň ortalarynda dawalar barha güýçlenýär. Rusda şol wagt 15 sany özbaşdak knýazlyk bolupdyr. Batyhanyň basybalýşlarynyň önüsyraşynda olaryň sany 50-ä ýetýär.

Nowgorod respublikasy. Nowgorod Kiýew bilen aragatnaşygyny kesen ilkinji knýazlykdy. XI asyrda emele gelen Nowgorod, soňluk bilen diňe bir Rusuň däl, eýsem Ýewropanyň hem iri hünärmentçilik we söwda merkezine öwrüldi.

Däbe görä, XI asyrda Nowgorod knýazlygyna Kiýew knýazynyň uly ogly goýlupdyr. Ýöne ýyllar geçip ýerli boýarlaryň täsiri güýçlenip, olar knýaz häkimiýetini çäklendirip başlaýarlar. Şeýdip Nowgorod boýarlar respublikasyna öwürülip başlaýar.

1136-njy ýylda nowgorodlylaryň weçesi Monomahyň agtygy **Wsewolod Mstislawiçi** knýazlyk tagtyndan düşürip, zyndana taşlamagy karar edýär. Edil şu wagtdan şäher üzülkesil feodal respublikasyna öwürülýär. Nowgorodyň syýasy durmuşynda esasy orun halk weçesinde (maslahatynda) saýlanan şäher häkimi, saýlanýan “şäher dumasy” we ýepiskopyň eline geçýär.

98-nji surat.
Moskwa.
Ýuriý Dolgorukiniň
heýkeli.

Wladimir-Suzdal knýazlygy. Moskwa. Ýerli boýarlaryň merkezi häkimiýetde garşy göreşi XII–XIII asyrlarda **Kiýew, Galiç-Wolyn, Wladimir-Suzdal** knýazlyklarynda-da bolupdy. Wladimir Monomahyň ogly **Ýuriý Dolgorukiý** XII asyrda Wolga we Oka derýalarynyň basseýnindäki ýerleri dolandyryýardy. Knýazlykda XI–XIII asyrlarda **Rostow, Suzdal, Ýaroslavl, Wladimir** ýaly şäherleri esaslandyrylýar. Knýaz Dolgorukiniň Kiýewiň üstünden 1147-nji ýyldaky ýeňşini bellemek mynasybetli esaslandyrylan **Kuçkowo** galasy, soňluk bilen **Moskwa** adyny alýar. Ýuriý Dolgorukiniň nesilleri Wladimir knýazlygyny **Iwan Grozna** (1547) çenli dolandyýarlar.

Wladimir-Suzdal knýazlygy we Moskwa şäheri XIV asyrdan başlap Rus ýerleriniň birleşmegine esas bolýar.

Sorag we ýumuşlar:

1. Rusdaky feodal dagynyklygyň sebäplerini we netijelerini aýdyp beriň.
2. Rusda nähili knýazlyklar peýda bolupdyr?
3. Nowgorod respublikasy barada aýdyp beriň.
4. Moskwa şäheri nädip döräpdir?

32-§. RUSLARYŇ DAŞARY ÝURT BASYBALYJYLARYNA GARŞY GÖREŞI

99-njy surat. Mongollaryň Rus ýerlerini basyp almagy.

Mongollaryň Rus ýerlerini basyp almagy. Çingizhan Orta Aziýa we Eýranyň demirgazygyny basyp alandan soň 1223-nji ýylda mongol goşunlary rus ýerlerine-de çozup girýär. Mongollar harby mekirlilik bilen rus esgerlerini atly goşun hereketi üçin amatly meýdana çykaryp, olara hüjüm edip derbi-dagyn edýär.

Çingizhanyň agtygy **Batyhan** 1237–1242-nji ýyllarda Gündogar Ýewropada basybalyjylykly uruşlary alyp barýar. Onuň goşunlary ilki Rus knýazlyklaryny, soňluk bilen Polşany, bölekleýin Serbiýany we Bolgariýany basyp alýarlar.

Rusdaky feodal dagynyklykdan peýdalanyp mongollar, uzak gabawdan soň 1240-njy ýylda Kiýew basyp alýarlar.

Batyhan täze basyp alnan çäklerde **Altyn Orda** hanlygyny düzýär. Onuň ilkinji paýtagty **Saraý Baty** Wolga

derýasynyň aşaky akymynda, häzirki Astrahan şäheriniň golaýynda bolupdyr.

100-nji surat.

Aleksandr Ýaroslawiç.

Batyhan boýun egdirilen ilat salgyt we tölegleri tizräk töläp başlamagy üçin rus knýazlaryna görä sylaşyk edýär. **Ýaroslav** “knýazlar aksakgaly” diýlip ykrar edilip, Wladimir knýazlygyny dolandymaga ýarlyk alýar.

Knýazlardan basybalyjylaryň talaplaryny kabul etmegi islemeýänleri, olaryň girizen düzgünlerinden boýun tovlanlary hem bolupdyr.

Mongol basybalyşlary rus döwletiniň ykdysady we medeni ösüşine erbet täsir edýär.

Ruslaryň nemes we şwed basybalyjylaryna garşy göreşi. Nemes feodallary XIII asyryň başlarynda Baltikboýunda ýaşaýan **est** we **lit** taýpalaryna garşy uruş alyp barýar. Rim papasy haçly ýörişler diýip yglan eden bu uruşlaryň maksady ýerli ilaty katolik dinine geçirmekdi. Nemes rysarlary estleriň ýerlerini eýeländen soň, Nowgorod-Pskow araçäklerine golaýlaşýar. Nemes rysarlaryndan soň şwed feodallary hem janlanýar. Olar 1240-njy ýylda Newa derýasy boýunça Nowgorod ýerlerine çozup girýärlar.

Şu şertde Nowgorod knýazy **Aleksandr Ýaroslawiç** 1240-njy ýylyň 15-nji iýulynda Newa derýasynyň kenaryndaky söweşde şwedleriň üstünden ýeňiş gazanýar. Bu ýeňşiň şanyna knýaz Aleksandra **Newskiý** ady berilýär.

Nowgorod-Pskow knýazlygynyň mongollar üns bermedik baý ýerleri nemes rysarlaryny hem özüne çekýär. Nemesleriň goşuny 1240-njy ýylda Pskowy eýeleýär. Şol ýylyň gýşynda nemes rysarlary Nowgorodyň serhetlerine golaýlaşýar. Bu ýagdaýda Nowgorody goramaga ýene Aleksandr Newskiý baştutanlyk edýär. Knýaz Suzdalyň goşunlarynyň kömeginde Pskow we onuň töweregindäki ýerleri azat edýär. Aýgýtly söweş 1242-nji ýylyň 5-nji aprelinde **Çud kölünde**

bolup, Aleksandr Newskiý baştutanlygyndaky rus goşunlary nemes rysarlarynyň üstünden ýeňiş gazanýar. Bu söweş Rus taryhynda “Buzuň üstündäki söweş” ady bilen galýar.

Sorag we ýumuşlar:

1. Rusda mongol basybalyşlary we onuň netijeleri barada aýdyp beriň.
2. Haýsy ýyllarda Batyhan Rus ýerlerini basyp alýar?
3. Nowgorod knýazy Aleksandr Ýaroslawiç kimlere garşy söweş alyp barýar?

33-§. RUSUŇ MONGOLLAR ZULMUNDAN AZAT BOLMAGY

Merkezleşme faktorlary. Mongol basybalyşlary netijesinde Rus ýerleri agyr ýitgi çeken bolsa-da, ykdysady ösüş bütinleý togtamaýar. Rus şäherlerinde hünärmentçiligiň we söwda-satygyň janlanmagy, dürli welaýatlaryň arasyndaky aragatnaşyklaryň güýçlenmegi, oba hojalygyndaky ilerlemeler – Rus ýerleriniň birleşmegine kömek edýär.

Ýurduň birleşmegine daşky duşmanlara, ilki, Altyn Orda hanlarynyň zulmuna garşy göreş zerurlygy-da täsir edýär.

Rus ýerleriniň birleşmegi. XIV asyryň başlarynda Wladimir knýazlygynyň **Twer** we **Moskwa** şäherleri rus ýerleriniň täze merkezleri hökmünde ösüp başlaýar.

Altyn Orda hanynyň ýarlygyna görä, Rus ýerlerinden salgyt ýygnamak üçin Twer we Moskwa knýazlarynyň arasynda uly göreş gidýär we olaryň bir-näçesi mongollaryň elinden heläk bol-ýarlar. Bu göreş diňe knýaz **Iwan Kalita** (1325–1340) döwründe doly Moskwanyň peýdasyna çözülýär. Moskwa knýazlary XIV asyryň ortalaryna gelip köp güýç toplap, indi Altyn Orda garşy göreşmelidi. Altyn Orda hem XIV asyryň orta-syndan syýasy dawalar döwrüne girip, ol 20 ýyla golaý dowam edýär.

101-nji surat.
Rus knýazy Dmitriý
Donskoý.

Mongollara garşy göreşde Moskwa knýazy **Dmitriý Iwanowiç** (1359–1389) 1378-nji ýylda Woja derýasynyň boýunda ilkinji gezek ýeňiş gazanýar.

Don derýasynyň kenaryndaky **Kulikowo meýdanynda** knýaz Dmitriniň goşunlary 1380-nji ýylyň sentýabrynda Altyn Ordanyň tümenbaşysy **Mamaýyň** baştutanlygyndaky goşunyň üstünden ýene bir ýeňiş gazanýar. Bu ýeňşiň şanyna Mos-kwa knýazy **Donskoý** diýen hormatly ady alýar. Emma aradan iki ýyl geçensoň **Togtamyşhan** ýene Moskwnyň üstünden hökümdarlygyny ornaşdyryp, rus knýazlary paç-ýasak tölemäge mejbur edilýär.

102-nji surat. Emir Temuryň heýkeli.

Sahypgyran Emir Temuryň Altyn Ordanyň üstünden 1391-nji ýylda **Gunduzça**, 1395-nji ýylda **Terek** derýasynyň boýundaky söweşlerdäki ýeňişleri Rus ýerleriniň we Gündogar Ýewropa halklarynyň mongollaryň zulmundan azat edilmeginde aýgytlaýjy faktor bolýar.

Ahyrynda, 1480-nji ýylda knýaz **Iwan III** döwründe Moskwa Altyn Orda paç-ýasak tölemekden boýun towlaýar. Şeýdip Rus ýerlerinde uzak wagt dowam eden mongol hökümdarlygynyň soňuna çykylýar.

Sorag we ýumuşlar:

1. Haýsy şäherler XIV asyryň başlarynda rus ýerleriniň täze merkezleri hökmünde ösüp başlaýar?
2. Moskwa knýazlygynda Altyn Orda garşy göreşmek üçin nähili amatly ýagdaý emele gelýär?
3. Kulikowo söweşiniň ähmiýeti nämededi?
4. Emir Temuryň rus ýerlerini mongol zulmundan azat bolmagyna goşan goşandy barada aýdyp beriň.

VI BAP. XI–XV ASYRLARDA AZIÝA, AMERIKA WE AFRIKA DÖWLETLERI

34-§. SELJUKLARYŇ WE OSMANLY TÜRKLERIŇ DÖWLETLERI

Seljuklar döwleti. Orta Aziýada **Seljukbek** esaslandyran dinastiýanyň ýolbaşçylygyndaky oguz taýpalarynyň Alynky Aziýa iri harby ýörişleri XI asyrdan başlap güýçlenýär. Içki dawalardan gowşan Gündogar Rim imperiýasy göçme türkleriň hüjümlerine garşylyk görkezip bilmeýär. Wizantiýanyň hakyna tutma goşuny 1071-nji ýylda Seljuklar soltany **Alp Arslanyň** leşgeri tarapyndan **Mansikert söweşinde** derbi-dagyn edilýär. Imperator **Roman IV Diogen** söweşde ýesir alnyp, wizantiýalylar garşylyk görkezip bilmänligi üçin köp sanly türki taýpalar Kiçi Aziýa ýol alýar.

Ýatda saklaň!

Seljuklar döwleti – Ýakyn we Orta Gündogarda, bölekleyin Mawerannahrda seljuklar dinastiýasy dolyndyran döwlet (1038–1308). Seljuklar döwletini Seljugyň agtygy Soltan Togrulbek esaslandyrypdyr.

Jemgyýetçilik düzümi. Oguzlar şol wagt urug-obşinasyň pese gaçyş we täze jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň peýda boluş başgançagynda ýaşapdyrlar. XI asyryň ahyrynda Kiçi Aziýany doly diýen ýaly basyp alan oguzlar özleriniň ençeme emirliklerini düzýärler. Emirlikler resmi taýdan Seljuklar dinastiýasynyň hökümdarlygyny ykrar etseler-de, amalda öz ýerlerini özbaşdak dolandyrypdyrlar.

Göçme türki taýpalaryň oturymly durmuşa geçmegi hut şu wagtdan başlanýar. Oturymlylaşýan türkler ölkäniň düýp ilaty ýaly ekerançylyk we hünärmentçilik bilen meşgullanyp başlaýar. Bu prosesler XII–XIII asyrlarda seljuklarda hem feodal döwletiniň üzül-kesil şekillenmegine getirýär.

Ýurtda şekillenenden iri ýer eýeçiligi we salgytlar ulgamy Gündogardaky yslam döwletleriniňkiden tapawutlanmaýar diýen ýalydy. Ähmiýetli tarapy, seljuklarda döwlet ýerleriniň hususy ýerlere garanda köp bolmagyndady. Döwlet ýerleriniň uly bölegi **ikta** görnüşinde harbylara we emeldarlara hyzmatlary üçin berlipdi. Ikta ilki miras emläk bolman, diňe hyzmat möhleti dowamynda peýdalanmak şerti bilen berlen.

Ýuwaş-ýuwaşdan türki taýpalaryň ýerli ilat bilen garyşmagy täze etnos – **türk halkynyň** şekillenmegine esas bolýar. Bu proses XIII asyryň 20–30-njy ýyllarynda güýjeýär. Ýöne 1243-nji ýyldaky mongol basybalyşlary döwletiň soňky ösüşine erbet täsir edýär. XIV asyryň başlaryna gelip, Kiçi Aziýadaky Seljuklar döwleti bütinleý dargaýar.

103-nji surat. Osmanly türkleriň harbylary.

Osmanlylar döwletiniň emele gelmegi. Osman beýligi Kiçi Aziýanyň demirgazyk-günbatar çäginde döräpdi. Onuň soňky ösüşine Wizantiýa bilen goňşy bolany gowy boldy. Barha gowşap barýan imperiýa garşy harby hereketler beýligiň ýerleriniň barha giňelmegini üpjün edýär. Giň basybalyşlar Osmanlylar goşunyna başga taýpalardan hem söweşijileriň gelip goşulmagyny üpjün edýär.

Dinastiýa esaslandyryjysy **Osman** (1299–1326) döwründe ençeme ýörişler guralyp, **Bursa** şäheri we onuň töwerekleri basyp alynýar. Onuň ogly **Orhan** Wizantiýa şäherleri **Nikeýa** we **Nikomediýa**lary alyp, Gara deňziň kenaryna çykýar. Ilki beýligiň dolandyryş ulgamy gaty ýönekeý bolupdyr. Hususan-da, beý derejesi Osmana we Orhana taýpa başlyklarynyň ýygnaýynda berlipdir. Beýleriň esasy wezipesi bolsa türki taýpalaryň harby güýçleriniň goňşy çäkleri basyp almagy üpjün etmek bolupdyr. Beýligiň barha güýçlenmegi onuň dolandyryşynda hem özgerişlere getirýär. Netijede, Orhan dolandyran wagtynda

ilkinji gezek **wezir** wezipesi döredilýär. Teňňe pul zikgenip, döwlet ýerleri administratiw birliklere bölünýär. Orhan harby özgertme geçirip goşuny pyýada we atly bölümlere (“musallam”), aýratyn harby birliklere öwürýär.

Ýatda saklaň!

Osmanlylar döwleti – Kiçi Aziýa, Gündogar Ýewropa, Ýakyn Gündogar we Demirgazyk Afrika, bölekleýin Kawkaz we Krymda *osmanlylar dinastiýasy* dolandyran döwlet (1299–1922). Esaslandyran – Osman I.

Balkan ýarymadasyndaky basybalyşlar. Osmanlylaryň basybalyşlaryna çenli Balkan ýarymadasynda: **Wizantiýa, Serbiýa, Bolgariýa, Bosniýa** ýaly iri döwletler bardy.

Syýasy dagynyklyk we içki garşylyklar bu döwletleri türkleriň basybalyşlaryna garşy birleşmegine ýol bermeýär.

Balkandaky ilkinji basybalyşlar 1353–1357-nji ýyllarda bolupdyr. Onuň esasy bölegini türkler soňky otuz ýylyň dowamynda eýeleýärler. Türk soltany **Baýazid** (1389–1402) bu söweşlerde özüniň çalasyn ýeňişleri bilen şöhrat gazanyp – **Ýyldyrym** (Çalasyn) adyny alýar. Soltanyň **Konstantinopoly** gabamagy Ýewropany aljyradypdyr.

104-nji surat. Baýazid Ýyldyrym bilen Emir Temuryň arasyndaky Ankara söweşi. Orta asyr arap miniatýurasyndan.

Şol bir wagtda **Emir Temuryň** Baýazide garşy Kiçi Aziýa ýörişi başlanýar. 1402-nji ýylyň ýazynda **Ankaranyň** golaýyndaky söweşde sahypgyranyň goşunlary Baýazidiň leşgerlerini ýeňýär. Bu waka türkler tarapyndan Konstantinopolyň alynmagyna ýol bermän, Wizantiýanyň ýene 50 ýyl ýaşamagyna mümkinçilik berýär.

Konstantinopolyň ýykylmagy. Osmanlylar soltany **Mehmet II** (1451–1481) ýüz münlik goşuny bilen Konstantinopoly gabaýar.

1453-nji ýylyň 29-njy maýynda Konstantinopol türkler tarapyndan alynýar. Wizantiýanyň soňky imperatory söweşde heläk bolýar. Osmanlylar şäheri **Stambul** diýip atlandyryp, oňa öz paýtagtyny göçürýär.

Ýewropany we Aziýany baglaýan söwda ýollarynyň üstünden gözegçilik Wizantiýanyň paýtagty alynmagy bilen türkleriň eline geçýär. Giň basybalyjylykly ýörişler **Osmanlylar imperiýasynyň** emele gelmegi bilen tamamlandy.

Osmanly türkleriň ýeňişleriniň sebäpleri. Osmanly türkleriň güýji gowy guralan atly we pyýada goşun, leşgerbaşlyga ökde soltanlara wepaly ýaniçarlar goşunyndady.

Osmanlylar atly goşuny güýçlendirmäge aýratyn üns berip, her bir çapyksuwara girdeji getirýän emläk – **tumary** berlen. Bu ýerler diňe türkleri we harbylara hyzmatda bolan wagtynda berlipdir. Atly goşunyň sany 150 müňe ýetipdir.

Soltan Ýewropadaky iň gowy pyýada goşuna eýedi. XIV asyryň ortalaryndan ýesir alnan iň sagdyn we güýçli hristian çagalaryndan soltanyň şahsy gwardiýasy guralypdyr. Ýyllar geçip çagalar öz dilini we dinini unudyp, soltanyň sadyk **ýaniçar**laryna öwrülipdir. Osmanly türkleriň soltany söweşe hemişe özüniň sadyk ýaniçarlary bilen giripdir. Maşgalasy, baýlygy, emlägi bolmadyk ýaniçarlar soltan üçin janyny hem aýamandyrlar. Olar söweşlerdäki ýeňişlere uly goşant goşupdyrlar. Türk goşunyna şöhrat getiren leşgerbaşylaryň we söweşijileriň köpüsi ýaniçarlaryň arasyndan çykypdyr.

Medeniýeti. Osmanlylar jemgyýetinde XV asyryň ahyrynda medeniýetiň dürli ugurlary ösüş gazanýar. Ýurtda aýal şahyr **Mehri hatun** we şahyr **Molla Mahmyt** ýaly ençeme zehinli şahyrlar ýetişip çykdy. Türk binagärligi dürli ýurtlardan getirilen ussa – gurluşykçylaryň tejribesinden peýdalanyp barha ösüpdir. Milleti grek bolan **Hoja Sinanyň** (1490–1588) guran ajaýyp binagärlik dürdäneleri ony bütin dünýä tanatdy. Ol öz işi döwründe 300-den artyk desgalar: metjitler, medreseler, köşkler, çüwdürimler, hammam we köprüler gurluşygyna ýolbaşçylyk edipdir.

Ylmyň dürli ugurlarynyň içinde geografiýanyň ösüşi aýratyn üns bererlikdir. Türkiýeli deňiz syýahatçysy **Piri Rais-**

iň eserleri, onuň Orta, Gara we Egeý deňizleriniň atlasy – “**Bahriýa**” dünýä ylmyndaky uly üstünlikdi. Ýewropa çeşmeleri esasynda ýazylan **Ewliýa Çalabiýiň** köp jiltli “**Syýahatnama**” we **Hoja Halifanyň** “**Jahannama**” eserlerinde arap we jahanyň dürli ýurtlary barada beýan edilýär.

Sorag we ýumuşlar:

1. Kiçi Aziýadaky Seljuklar döwleti haçan döräpdir?
2. Türkleriň jemgyýetçilik gurluşy barada aýdyňyz?
3. Osmanlylar döwleti haçan döräpdir?
4. Türkleriň Balkan ýarymadasyndaky basybalyşlaryny aýdyp beriň.
5. Wizantiýa imperiýasynyň ýykylmagynyň sebäplerini görkeziň.
6. Osmanlylar döwletiniň güýji nämede?
7. Osmanlylar medeniýetiniň möhüm taraplary nämelerden ybaratdy?

35-§. MONGOL DÖWLETI WE ONUŇ BASYBALYŞLARY

Jemgyýetçilik düzümi. Mongol taýpalary gadymdan Günorta Sibir, Mançžuriýa we Mongoliýa çäklerinde ýaşapdyrlar. Olaryň köpçüligi göçme çarwaçylyk bilen meşgullanyp, tokaýda ýaşan käbir uruglar awçylyk we balykçylyk bilen güzeran geçiripdir.

Mongollaryň durmuşynda gadymky dessurlar, dini düşüňjelerinde bolsa eždatlaryň ruhuna sygynmak, şamanlyk ynançlary gowy saklanyp galypdyr.

Ýöne XII asyryň ikinji ýarymyndan başlap mongollaryň jemgyýetçilik gatnaşyklarynda täze aýratynlyk – emläk taýdan gatlaqlara bölünmek güýçlenip başlaýar. Urugçylyk ob-

105-nji surat. Mongollaryň durmuşyndan.

şinalary aýratyn göçme hojalyk – aýllara bölünip, her bir aýl indi öz hojalygynyň eýesine öwrülýär. Urug-taýpalarda baý maşgalalar, geljekki mongol aristokratlary şekillenip başlapdyr. Urug başlyklarynyň aglabasy *noýonlar* öz urug-daşlaryndan nökerler alyp harby bölim düzýärler. Emläk taýdan gatlaklara bölüniş şertinde durmuşyň özi olary harby taýpa raýanlyklaryny düzmäge mejbur edýär. Olary **hanlar** dolandyrypdyr. Güýçli taýpa raýanlyklary özlerine tabyn edilen goňşulardan paç-tölegleri alyp durupdyrlar.

Ýatda saklaň!

Şamanlyk – ilkidurmuş dini ynançlardan biri. Ýowuz we haýyrly ruhlara, olaryň adamyň durmuşyna täsirine ynanmak şamanlygyň esasy düzýär.

Bu taýpa raýanlyklary öz ýygnaklarynda, gurultaýlarynda iň möhüm: uruş, ýaraşyk, raýanlyk düzmek, hany saýlamak ýaly meseleleri çözüýärdiler.

106-njy surat.
Çingizhan.

Çingizhanyň döwleti. Mongol taýpalarynyň arasyndaky özara uruşlarda, XIII asyryň başlarynda **Temuçin** (1155–1227) ýeňiji bolýar. 1206-njy ýylda Onon derýasynyň boýundaky gurultaýda ol beýik han diýlip ygylan edilýär. Baş şaman ähli halkyň önünde Temuçine **Çingizhan** derejesini berýär. Çingizhan sözi “güýçli”, “kuwwatly”, arassa manylary aňladýar.

Ýurdy merkezleşdirmek üçin Çingizhan **Garagurum** ga-lasyny döwletiň paýtagtyna öwürýär. Mongollar goşuny güýçlendirmäge uly üns beripdirler. Parahatçylyk wagtynda çarwa mongollar uruş başlanmagy bilen onluk düzümden ybarat regulýar goşuna öwrülýärdi. Goşun ýüzbaşı, müň-başı, tümenbaşylar tarapyndan dolandyrylypdyr. Talaňçylyk göçme taýpalar üçin esasy iş hasaplanypdyr.

Mongol goşuny. Göçme taýpalaryň goşuny üçin urşa uzak taýýarlanmak zerur bolmandyr. Mongollaryň durmuş terzi islendik wagtda atyny eýerläp ýola düşmäge uýgunlaşypdy. Olar göçme gara öýlerde ýaşapdyrlar. Harby ýörişe taýýarlananda ýa-da

107-nji surat. Mongol goşuny.

göçende gara öýi ýygmak üçin bary-ýogy bir sagat, ýyg-nap ýüküni düýä ýüklemek üçin ondan hem az wagt gidýärdi.

Mongollaryň söýýän guraly kemandy, söweşiji garşydaşyny ýüzlerçe metrden nyşana alyp bilipdir. Söweşijileriň köpüsi naýza we gylyç bilen ýaraglanypdyr. Her bir göçmäniň gündelik durmuşynda hem, söweş wagtynda-da, hökman, tanaby bolmalydy. Goňşy ýurtlary basyp alanda Çingizhanyň goşuny diwary bozýan ýörite gurluş – *palahmanlardan* peýdalanmagy gowy özleşdiripdir.

Göçme taýpalaryň goşuny adatda üç bölege bölünipdir: merkezi we iki ganat. Söweş başlananda merkez ýalandan yza çekinip, duşman ony yzarlap başlasa, ganatlardan hüjüme duçar, çekinýänler hem togtap, söweşe girişýärdi. Esasy goşundan daşary Çingizhanyň ygtyýarynda “**keşik**” diýilýän ýörite gwardiýa hem düzülýär. Keşik adatdan daşary ýagdaýlar üçin hemişe söweşeň ýagdaýda saklanýardy.

Söweşi ussatlyk bilen dolandyrmak, güýçli we düzgünnyzamly atly goşunyň bolmagy, goňşy ýurtlardaky syýasy dagynyklyk mongollara ýeňiş getiripdir.

Basybalyşlar. Çingizhan 1211-nji ýylda Demirgazyk Hytaýa garşy uruş başlaýar. Ýurduň doly basylyp alynmagy onuň mirasdüşerleri döwründe tamamlanýar.

Ýedisuw we Gündogar Türküstana garşy 1218-nji ýylda başlanan basybalyşlar, Horezmşalar döwletine 1219–1221-nji ýyllarda dowam edýär. Owganystan, Gündogar Eýran eýelenip, Kawkaz arkaly 1223-nji ýylda Deşti Gypjaga çykýar. Kalka derýasynyň boýunda gypjaklaryň raýany hökümünde olara kömege gelen ruslaryň goşuny ýeňilýär.

1224-nji ýylda Çingizhan zabt edilen çäkleri öz ogullary: **Juçy, Çagataý, Oktaý** we **Tula** uluslara bölüp, paýlap berýär. Oktaýy tagt mirasdary edip belleýär.

Ýatda saklaň!

Ulus (mongolça – *döwlet, halk, adamlar*) – mongollar basyp alan çäkleri Çingizhan perzentlerine bölüp beren mülkler. Soňluk bilen uluslar garaşsyz döwletlere öwürülip, hökümdara ýüzleý boýun egipdirler.

Sorag we ýumuşlar:

1. Mongol taýpalarynyň ýaşan çäklerini sudury karta geçiriň.
2. Mongollaryň işi nämelerden ybarat bolupdyr?
3. Çingizhanyň döwleti nädip emele gelipdir?
4. Mongol goşunynyň gurluşy barada aýdyp beriň.
5. Özbegistanyň taryhyndan alan bilimleriniňize daýanyp mongollaryň Horezmşalar döwletine eden basybalyşlary barada aýdyp beriň.

36-§. ALTYN ORDA HANLYGY

108-nji surat. Altyn Orda hanynyň huzurynda.

Täze basybalyş. Mongollaryň 1235-nji ýylda bolup geçen gurultaýy Rus we Demirgazyk Kawkaz ýerlerini basyp almak barada karar çykarýar. Toplanýan goşuna **Batyhan** baştutanlyk etmelidigi yglan edilýär. Uluslardan on esgerden biriniň bölünmegi, Batyhana kömege Çingizhanyň serkerdelerinden **Subutaý Bahadyr** berilmeli edilýär. Baty we Subutaýlar 1237-nji ýylyň güýzünde rus ýerlerine hüjüme başlap, ilki **Rýazany** basyp alýarlar. Rusdaky

syýasy dagynyklyk mongollara garşylyk görkezmäge mümkinçilik bermändir. 1238–1240-njy ýyllarda **Wladimir, Suzdal, Kiýew, Galıç, Wolyn** we başga şäherler basyp alynýar.

1243-nji ýylda Oktaý aradan çykansoň Batyhan Wolga-boýy sähralara gaýdýar. Şeýdip Batyhan basyp alan Wolga-boýy, Demirgazyk Gara deňiz kenarlary, Demirgazyk Kawkaz, Moldawiýa çäklerinde, rus ýazuw çeşmelerinde ýazylyşyna görä, **Altyn Orda** adyny alan **Juçy ulusy** şekillenýär.

Ýatda saklaň!

Altyn Orda, Juçy ulusy – XIII asyryň 40-njy ýyllarynyň başynda Juçyhanyň ogly Batyhan (1236–1255) tarapyndan esaslandyrylan döwlet.

Dolandyrys ulgamy. Altyn Ordany Batyhan we onuň nesilleri dolandyrypdyr. Möhüm meseleleri çözmek üçin gurltaý çagyrylypdyr. Ýerine ýetiriji häkimiýetiň başlygy **beklerbegi** bolup, diwanyň işlerini **wezir** dolandyrypdyr. Onuň baştutanlygyndaky diwan salgytlar, maliýý, söwda işlerine jogapkär bolupdyr. Rusda ähli knýazlar Altyn Ordadan dolandyrys ýarlygyny alýar. Wladimir knýazy **Ýaroslav** olaryň “beýigi” diýlip ykrar edilýär. Basylyp alnan çäkler 10 mün atly nyzama durup bilýän tümenlere bölünýär.

Boýun egdirilen çäklerde mongollar ilki özleriniň däbe öwrülen dolandyrys ulgamyny girizýärler. Basylyp alnan sähralar Batynyň ükelerine berlip, olaryň **suýurgal** emläğine öwrülýär. Suýurgal eýeleri hanyň goşunyna bellenen sandaky söweşijileri ibermekden daşary, ilatdan toplanan salgytlaryň bir bölegini hem iberipdir.

XIV asyra gelip Altyn Orda **ulus** adyny alan dört sany iri welaýata bölünýär. Bu welaýatlaryň **ulusbegisi** – goşun başlygy bolmagyndan daşary, özüne degişli çäkdäki dolandyryşa degişli ähli meseleleri hem çözüpdir. Altyn Orda goşunyny beklerbegi dolandyrypdyr. Ol göçme taýpalaryň aristokratlary öndebaryjy hasaplanyp, käte handan hem

köprak mertebe gazanypdyrlar. Bu ýagdaý käte ganly jenjelere-de sebäp bolupdyr.

Altyn Orda hanlygynda döwlet dolandyryşynyň ösüşi emeldarlaryň güýçlenmegine getirýär.

Ýatda saklaň!

Suýurgal (mongolça –*sowgat*) – hökümdar tarapyndan döwletiň önünde aýratyn hyzmat eden iri emeldarlara ýa-da serkerdelere berlen emläk, ýer. Suýurgala berilýän ýer nesilden nesle mirasa öwrülipdir.

Salgytlar. Mongollar ilaty onluk ulgama bölmek maksadynda ilaty hasaba alýar. Bu çäre 1248-nji ýylda günorta knýazlyklardan başlanyp, 1257-nji ýylda demirgazyk knýazlyklara hem ýetip barýar. Ilatyň hasaba alynmagy netijesinde ýurduň ilaty “**çykym**” diýilýän uly tölege çekilýär. Ondan daşary ilatdan howlukmaç ýygnaýan **talap** salgydy alnypdyr. Hana uruş başlamak üçin serişde zerur bolsa, ol rus knýazlaryna talap iberip, çykym nähili zorluk bilen toplansa, ol hem şeýle aýawсыз ýygnaýypdyr. Salgytlaryň we paçlaryň tölenişine **basgaklar** – ýörite bellenen mongol naýyplary gözegçilik edipdirler.

109-njy surat. Basgakyň rus obasynda salgyt ýygnaýşyna gözegçilik etmek üçin gelmegi.

Rus knýazlary Altyn Ordanyň güýjüne dogry düşüniş, basybalyjylar bilen parahatçylykly ýaşamaga çalyşypdyrlar. Bu çäre şol şertde knýazlar öz halkyny saklap galmagy, olary gula öwrülmezliginiň ýeke-täk ýoludy. Parahatçylyk syýasatyny Wladimir knýazy Ýaroslav başlap, onuň ogly Aleksandr Newskiý dowam etdiripdir. Knýaz Aleksandr Altyn Orda

110-njy surat. Knýaz Aleksandr Altyn Orda hanynyň huzurynda.

da birnäçe gezek barypdyr. Mongoliýada hem bolup, ýerli emeldarlaryň hormatyny gazanypdyr. Bu çäreleriň ählisi soňluk bilen mongollar basgaklary tassyklamazdan rus ýerlerinden paç ýygnamagy knýazlara tabşyrylmagyna getirýär.

Daşary syýasat. Daşary syýasat meseleleri bilen han, onuň ýakyn maslahatçylary, şeýle hem, beklerbegi meşgullanypdyr. Altyn Orda uzak wagt Gündogar Ýewropanyň güýçli bir döwleti bolanyndan ençeme ýurtlaryň ykbaly oňa baglydy. Şu sebäpden Ýewropa korollary, Rim papalary, Wizantiýa imperatorlary we Türk soltanlary han köşgi bilen dostlukly gatnaşykda bolmaga çalyşypdyrlar.

Eýranda özbaşdak döwlet düzen **Hulagu** we onuň miras-düşerleri bolsa Altyn Orda bilen Kawkaz aňyrsyna eýelik etmek meselesinde bäsdeşlik edip başlaýar. Bu iki Mongol döwletiniň goşunlary ençeme söweşlerde çaknyşyp, kä ol tarap, kä bu tarapyň eli belent gelipdir. Bu söweşlerden birinde 1266-njy ýylda Batyhanyň inisi Berkehan hem heläk bolýar. Hulagu ulusyna garşy göreşde Altyn Orda Müsür soltanlary bilen raýanlyk düzýär.

Altyn Orda leşgeri Balkan ýarymadasy, Litwa we Polşa basybalyşlary guraýardy. Olaryň maksady basybalyş däl-de, goňşy çäkleri talamak we Ordany dolandyryýan aristokratlary baýlaşdyrmaga gönükdirilipdir.

XIV–XV asyrlarda Altyn Orda. XIV asyryň birinji ýarymynda Altyn Orda döwleti öz güýjüniň ýokary derejesine ýetýär. Bu proses **Özbekhan** (1312–1342) we onuň ogly **Janibek** (1342–1357) ady bilen baglydyr. Altyn Orda-

nyň güýjüni berkiden faktorlardan biri yslam dininiň kabul edilmegi boldy. Özbekhan 1314-nji ýylda yslamy döwlet dini diýip yglan edýär. Oňa garşylyk görkezmekçi bolan aristokratlar we, hatda, garyndaşlary rehimsiz gyrlyp taşlanýar.

Mongol imperiýasyny esaslandyryjy Çingizhan ähli dini ynançaňlara birmeňzeş gatnaşykda bolmagy wesýet edipdi. Onuň nesilleri bu wesýeti ýerine ýetirmäge çalyşypdyrlar. Altyn Ordanyň paýtagty **Saraý** şäherinde dürli dini ybadathanalar gurlupdyr. Emma mongollaryň köpçüligi otparazşamanlyga degişli bolup galypdyrlar.

Özbekhan we Janibek döwründe Altyn Orda şäherleri gülläp ösüpdür. Olar ykdysady we medeni durmuş merkezlerine öwrülipdir. **Saraý Baty** we **Saraý Berke** dünýäniň in uly şäherleriniň hatarynda bolupdyr.

Janibek aradan çykandan soň Altyn Ordanyň tagty üçin göreş başlanýar. Çet ölkeler özbaşdak bolup başlaýar. XIV asyryň ahyrynda **Togtamyşhan** ony on bäş ýyla ýene birleşdirýär. Ýöne döwlet taryhynyň pajygasy hut onuň hökümdarlygy bilen bagly. Muňa Togtamyşyň Mawerannahryň hökümdary Emir Timur bilen bäsdeşlik sebäp bolýar. Emir Timur Juçy ulusyna garşy üç gezek ýöriş edýär. Demirgazyk Kawkazdaky 1395-nji ýyldaky Togtamyşyň Emir Temurdan ýeňilmegi Saraý, Saraý Berke, Astrahan şäherleriniň weýran edilmegine sebäp bolýar. Şundan soň söwda ýollary günorta tarapa süýşýär. Emir Temuryň ýörişleri Altyn Ordany doly gowşadýar. Altyn Orda XV asyryň birinji ýarymyndan ençeme hanlyklara bölünýär. Olardan in irileri **Krym**, **Kazan**, **Sibir**, **Gazak** hanlyklary we **Nogaý Ordasydy**.

Sorag we ýumuşlar:

1. Altyn Orda hanlygy nädip emele gelýär?
2. Altyn Ordanyň dolandyryş ulgamy barada aýdyň.
3. Altyn Orda hanlygynda nähili salgytlar we borçlar girizilipdir?
4. Nämе üçin Rus knýazlary Altyn Orda bilen agzallalyk syýasatyny alyp barypdyr?

5. Altyn Orda ýöreden daşary syýasat barada aýdyň.
6. Altyn Orda hanlygynyň Emir Temurden ýeňilmegi nähili netijelere getirdi?

37-§. HYTAÝ XIII – XV ASYRLARDA

Ykdysady ösüş. Sun dinastiýasynyň (960–1279) häkimiýete gelmegi bilen Hytaýda uzak dowam eden syýasy dagynyklyk we özara uruşlar togtady. Netijede, ýurduň hojalygynyň ösmegine esas döredildi. X asyrdan suwy beýleki ýerlere garanda belent ýerlere çykarýan gurluşlardan (jykyr) giň peýdalanylmagy ekin meýdanlaryny köpeltmäge mümkinçilik berýär. Suw degirmenleriniň kömeginde şalyny arassalamak, ýag almak, un üwemek giň ulanylyp başlanýar.

Ösen orta asyrlarda Hytaýda imperator, harby aristokratlara, emeldarlara degişli döwlet ýerleri kemelip, ýer eýeleriniň hususy ýerleri barha köpeliýär. Hususy ýerler, şeýle hem, täze özleşdirilýän tarp we dagetek çäkleriň hasabyna hem giňelipdir. Iri mülkdarlaryň ýerleriniň köpelmegine garyplaryň karzlarynyň hasabyna ýerleriniň çekip alynmagy hem sebäp bolupdyr. Şeýdip XI asyryň başlarynda ekin meýdanlarynyň ýarysy iri ýer eýeleriniň eline geçýär. Bu ýerlerde esasan kärendeçi daýhanlar işläpdirler.

Hytaýda erkin daýhanlaryň aglaba böleginde 30–40 mu ýer bolup, döwlet bu gatlagy goldamaga çalyşypdyr. Hytaý daýhanlary özüni ýetişdiren önümlerinden döwlete her ýyl iki gezek salgyt töläpdirler. Ýer salgydy şaly ýa-da bugdaý bilen tölense, pile bakan maşgalalar salgydy mata bilen hem töläpdirler.

Şäherler we hünärmentçilik. Kaýfin, Çendu we Üçan şäherleri Hytaýyň iri söwda we hünärmentçilik merkezleridi. Hytaý söwdasynda suw ýollary aýratyn ähmiýete eýe bolupdyr. Köp şäherler deňiz ýa-da derýa boýlarynda, suwdaky we gury ýerdäki söwda ýollary kesişýän ýerlerde emele gelipdir.

Şäherleriň ösüşi hünärmentçiligiň güýçli ösmegini üpjün edýär. Hytaýda aýratynam hünärmentçiligiň adaty görnüşleri: küýzegärçilik, keramiki enjamlar öndürmek ösýär. Hytaýyň şäherlerinde köp dükanlar we ussahanalar ýerleşýärdi.

Hytaýyň günortasynda hünärment-dokmaçylar ýüpek matalaryň onlarça hillerini taýýarlapdyrlar. XII asyrdan ýüpekden şaýy sözene – **panno** dokamak oýlanyp tapylyp giň ýaýraýar. Hytaýda pagtaçylyk hem barha giň rowaçlanyp, XIV asyrdan ondan mata taýýarlamak ýola goýlup başlaýar.

Ýatda saklaň!

Aziýa pagtasynyň watany Hindistandyr. Ondan soň pagta Orta Aziýa girip gelipdir. Hytaýa pagtanyň tohumyny ilki ýurdumyzyň söwdagärleri eltipdirler.

Sehiň agzasy bolmak Hytaý hünärmentleri üçin mejburydy. Ýewropadaky ýaly sehlerde hem kömekçi, şagirtler sanyna, olaryň iş şertine, taýýar hünärmentçilik önümlerini satmaga, hünäriň syrlaryny saklamaga berk gözegçilik edilýär.

Mongol basybalyslary. Ilki Hytaýyň demirgazygynda düzülen mongol döwleti **Hubilaý** hanlygy döwründe (1259–1294) öz täsirini ýurduň merkezi we günorta çäklerine hem geçirýär. Hytaý 1279-njy ýylda doly boýun egdirilip, täze mongol dinastiýasy **Ýuan** (1279–1368) diýlip atlandyrylýar. Mongollar Hytaýdaky ýerleri, onda ýaşaýan daýhanlary bilen bile bölüp alýarlar. Emma ekerançylykda hojalyk ýöretmegiň usullary we salgytlar öňküsi ýaly galýar.

Mongollar döwründe tölegleriň barha artmagy diňe daýhanlary we hünärmentleri däl, hatda söwdagärleri hem tozdurýar. Hökümet dyngysyz ösüp barýan harajatlary dolmak üçin goşmaça kagyz pul çykaryp başlaýar. Bu bolsa puluň hümmetiniň gaçmagyna, önüm we hünärmentçilik harytlarynyň gymmatlamagyna sebäp bolýar.

Hubilaý ýurdy dolandyrmagyň Hytaýça usulyny ulansada, ýerli emeldarlaryň hyzmatyny ret edýär. Döwlet emeldar-

larynyň arasynda dürli halk wekillerine duşmak mümkindi. Hususanda, wenesiýaly syýahatçy we söwdagär Marko Polo Hubilaýhan köşgünde ýokary wezipäni eýeläpdir.

Min dinastiýasynyň dolandyryşy. Mongol imperiýasynyň pese gaçmagy bilen XIV asyryň ortalaryndan Hytaýda-da azatlyk hereketi güýçlenýär. Henan we Şandun welaýatlarynda 1351-nji ýylda başlanan daýhanlar gozgalaňy tiz бүтін ýurdy gurşaýar. Oňa monah **Çžu Ýuan-Çžan** baştutanlyk edýär. 1368-nji ýylda mongollardan azat bolan Hytaýda **Ýuan Çžan** esaslandyran **Min imperiýasy** işe başlaýar.

111-nji surat. Ýewropaly söwdagärler Hubilaýyň kabulynda.

Ýatda saklaň!

1368-nji ýylda Hytaýda Ýuan Çžan esaslandyran Min imperiýasy döreýär.

Min goşunlary mongollary yzarlap olaryň paýtagty **Garagurumy** eýeläp, ýandyryp goýberýär. Şeýdip göçme taýpalaryň Hytaýa hüjümleri çäklendirilýär. Munda hytaýlylara porohdan we tüpeňlerden giň peýdalanylmagy kömek etdi.

Ýurduň hojalygyny dikeltmek üçin hünärmentlerden we söwdagärlerden alynýan tölegler kemeldilip, gullary azat etmek barada kanun kabul edilýär. Emeli suwaryş desgalary, kanallar, bentler we suw howdanlary dikeldilýär. Ekin meýdanlary giňelip, ýurduň ilat sany hem barha artýar.

Hytaý XV asyrda. Ýurtda iri ýer eýeleriniň häkimiýetiniň pugtalanmagy bilen mongol basybalyslarynyň soňuna çykmak üçin daýhanlara, hünärmentlere we söwdagärlere berlen artykmaçlyk hem-de ýeňillikler ýatyrylýar. Daýhan-

112-nji surat. Hytaý imperatory Ýuan Çžan.

lara bölünip berlen döwlet ýerleri çekip alnyp, hünärmentlerden we söwdagärlerden alynýan salgytlar köpeldilýär.

XV asyryň başlaryndan Min dinastiýasynyň Emir Temur soltanlygy bilen gatnaşyklary bozulýar. Diňe Emir Temuryň tötänden aradan çykmagy Hytaýa garşy ýörişiň amala aşmazlygyna sebäp bolýar, bu bolsa Hytaýa 1406-njy ýylda Wýetnamy, soňluk bilen Mongoliýany basyp almaga ýol açýar.

113-nji surat. Çžan He.

Ýurduň ykdysady ösüşi **Çžan He** baştutanlygndaky harby deňiz flotunyň işinde görünýär. Düzüminde 62 gämi, 30 mün söweşijisi bolan harby ekspedisiýa 1405–1433-nji ýyllarda, Zond arhipelagyna, Şri Lanka we Hindistana 7 gezek ýöriş guraýar. Onuň gämileri Ormuz (Pars) aýlagy we Gündogar Afrikanyň kenarlaryna çenli ýüzüp barpdyr. Musulman bolan Çžan He Mekgäni zyýarat edýär. Bu ekspedisiýalar Hytaýyň abraýyny artdyryp, daşary söwdany giňeltmäge mümkinçilik berýär. Hytaý imperatorlary 1415–1420-nji ýyllarda Samarkanda **Ulugbek** köşgüne hem ilçileri iberýär. Ýöne Temuriler döwleti abraýynyň belentliginden oňa Hytaýyň zor salmasy täsir edip bilmeýär.

XV asyryň ortalaryndan ykdysady krizisiň başlanmagy Hytaýyň içki ösüşine we daşary syýasatyna erbet täsir edýär.

Sorag we ýumuşlar:

1. Ýurduň hojalygynyň ösüşiniň sebäbi nämelerden ybaratdy?
2. Hytaýy mongollaryň basyp almagy we Ýuan dinastiýasynyň dolandyryşy nähili amala aşyrylypdyr?
3. Min dinastiýasynyň dolandyryşy nähili bolupdyr?
4. Çžan He kim we onuň işi barada aýdyp beriň.

38-§. ORTA ASYRLARDA ÝAPONIÝA

Jemgyýetçilik gatnaşyklary. Ýaponiýada eýeçilik gatnaşyklary XI–XII asyrlarda doly şekillenýär. Şol döwürde ýer eýeleriniň mülkleri – **sýoenler** emele gelýär. Beýle ýerler miras bolup sýoenler ähli salgytlardan azatdy. Ýer eýeleri öz ýerlerini garyp daýhanlara kärendesine beripdirler.

Ýaponiýada iri ýer eýeleri belli bir taýpalar bölünipdirler. Olardan iň abraýlylary – **hanke** diýlip atlandyrylypdyr. Olaryň wassallary **rýokalar** bolupdyr. Harby bölünmeleriniň söweşijilerine bolsa – **samuraýlar** diýipdirler. Olara hojaýynlary harby gullugyň hasabyna ýer beripdirler. Ýyllaryň geçmegi bilen ýapon samuraýlarynyň bir bölegi Ýewropa rysarlary ýaly aýratyn taýpa, maýda dworýanlara öwrülýär. Öz ýerlerine eýe bolmadyk söweşijiler harby oljalaryň hasabyna ýa-da öz senorlaryň hasabyndan güzeran geçiripdirler.

Ýurduň syýasy düzümi. Ýaponiýada başga ýurtlardan tapawutlanýan syýasy düzümler şekillenýär. Ýurdy XII asyrdan **mikado** – imperator dolandyrypdyr. Ol ýurtdaky ähli ýerlerini eýesi hasaplanypdyr. Aristokratlar bolsa onuň emeldarlaryna we naýyplaryna öwrülipdir. Welaýat naýyplarynyň garaşsyz dolandyrmaga ymtylmagy bolsa köp halatlarda ýurdy syýasy dagynyklyga getiripdir.

Imperator häkimiýeti gowşaklaşyp köp geçmän real häkimiýet ýurtdaky iň güýçli mülkdar, harby serkerdebaşy – **sýogunyň** eline geçýär. Ilki sýogunlyk XII asyryň ahyryndan ýerli mülkdarlardan biri **Minamoto** tarapyndan ornaşdyrylypdy. Ol samuraýlardan düzülen goşuny bilen bäsdeşlerini ýeňip, imperatoryň paýtagty **Kiotony** ele alýar. Minamoto döwleti özüniň **Kamakuradaky** gala – köşgünde

114-nji surat.
Minamoto.

115-nji surat.
Ýapon söweşijisi.

oturyp dolandyrýar. Şeýdip Ýaponiýada iki häkimiýetlilik peýda bolýar.

Ýurtda daýhanlaryň ýagdaýy gaty agyrdy. Salgytlaryň barha artmagy halky aýratyn kösäpdir. Çeşmelerde ýazylmagyna görä, XIV–XV asyrlarda ýapon obalarynda açlyk ýygy-ýygdydan gaýtalanardy. Açlyk köplenç dürli ýokanç kesel epidemiýasynyň ýaýramagy we köp adamlaryň heläk bolmagy bilen tamamlanýardy.

Ýapon şäherleriniň ösüşi. Ýaponiýada orta asyrlarda şäherler ösüp, olarda hünärmentçilik we söwda rowaçlanypdyr. Ýaponlar hytaýlylardan ýaýy ýüpek, metallar, lak önümçiligini özleşdiripdirler. Ýurtda gadym zamanlardan demir, mis, altyn we kümüş gazylyp alnypdyr. Ýapon ussalary bu magdanlardan ajaýyp gurallary taýýarlapdyrlar. Gural ýasaýjylar ýasan gylyçlar özüniň hili bilen şöhrat gazanypdyr. Çeşmelerde ýazylmagyna görä, 1483-nji ýylda söwdagärler daşary ýurtlara 67 müň sany gylyç äkidipdirler. Ýapon keramikasy, ýelpewaçlary, süňkden, gymmatbaha daşlardan ýasalyp laklanan sungat enjamlary, pagtadan we ýüpekden dokalan matalary hem daşary ýurtda ýokary bahalanypdyr. Ýaponlar Koreýa, Hytaý, Wýetnam, Tailand, Filippin bilen janly söwda alyp barypdyrlar. Ýurtda – **Sakai, Hýogo, Hakata, Nagasaki** ýaly iri, ilat gür ýaşaýan port şäherleri bardy.

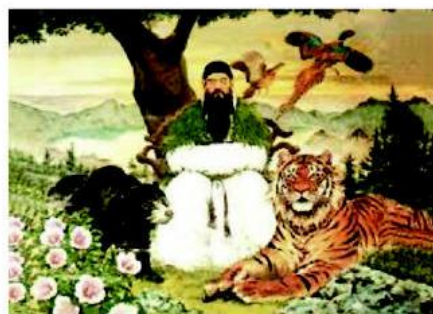

Sorag we ýumuşlar:

1. Ýaponiýada XI–XII asyrlarda täze düzüm nähili sekillenipdir?
2. Ýapon dolandyryş ulgamy başga Aziýa ýurtlaryndan nämeleri bilen tapawutlanypdyr?
3. Sýogun derejesiniň manysyny aýdyň.
4. Ýapon şäherleri nähili ösüpdir?

39-§. ORTA ASYRLARDA KOREÝA

“**Daňdanky tämizlik**” ýurdy. Çoson (koreýsçeden “Daňdanky tämizlik”) döwleti ilkinji gadymky koreýs döwletidir. Ony esaslandyran legendar **Tangun** hasaplanýar. Ol Phenýanda mil. öň. 2333-nji ýylda **Çoson korollygyny** esaslandyrýar we bu korollyk mil. öň. II asyra çenli höküüm sürýär. Koreýsler Tangun döwrüni koreýsleriň dörän döwri hasaplaýar.

116-njy surat.
Çosonyň legendar
esasçysy Tangun.

Özara göreşler we hytaýlylar bilen bolan söweşler mil. öň. I asyrdan Gadymky Çosony üç korollyga – **Pekçe**, **Silla** we **Koguryo** bölünip gitmegine getirdi.

Üç korollyk döwri. **Koguryo** döwletiniň dörän döwri barada taryhçy alymlar ýeke-täk pikire gelip bilmändirler. Ýöne ol IV–V asyrlarda Koreýa ýarymadasynyň demigazyk bölegi, goňşy Lýaodun ýarymadasyny eýelän iri döwlet bolupdyr. Koguryo korollygynyň goşuny özüniň söweşjeňligi bilen tapawutlanýardy. Olar goňşy çäkleri yzly-yzyna zapt edýär. Milady 313-nji ýylda Koguryo hytaýlary bütinleý öz çäginde kowup çykarýar we her taraplaýyn ösen güýçli döwlete öwrülýär. Bu döwürde ekerançylyk, metal guýmak we ony işlemek, dokmaçylyk, hünärmentçilik, söwda-satyk ösüpdür. Soňluk bilen Koguryonyň ýerine **Parhe** döwleti esaslandyrylýar. **Parhe korollygy** IX asyryň birinji ýarymynda özüniň güýjüniň ýokary derejesine ýetýär. Korollyk Ýaponiýa bilen ilçilik gatnaşyklaryny ýola goýýar. X asyrdan göçme kidanlaryň zarbasyndan soň döwlet dargaýar.

Koreýa ýarymadasynyň günorta böleginde III–IV asyrlarda **Pekçe** döwleti emele gelýär we IV asyrdan merkezleşýär. Ilkinji buddanyň şekilleri Ýaponiýa hut Pekçe korollygy döwründen ýetip barýar. Orta asyrlarda pekçeli tebib, hünärment we alymlar häzirki Ýaponiýanyň jemgyýetçilik we

medeni durmuşynyň esaslary şekillenmegine uly täsir edipdir. Hatda, pekçeli alym **Wan In** Ýapon tagty mirasdüşeri bolan şazada halypalyk edipdir. Pekçe dinastiýasynyň hökümdarlary arkaly Koreýa Hytaý ýazuwlary we iýeroglifleri hem-de buddizm girip gelýär.

Silla korollygy Koreýa ýarymadasynyň günorta-gündogarynda ýerleşýär. Ilki Üç korollygynyň içinde Silla korollygy iň gowşagy we haýal ösenidi. 668-nji ýylda korollyk Hytaýdaky Tan dinastiýasy bilen raýanlyk düzüp, Koreýa ýarymadasyny öz häkimiýeti astynda birleşdirýär we Koreýa ýene bitewi döwlete öwrülýär. Ýurduň birleşmegi Koreýada ýer eýeçiligi gatnaşyklarynyň doly şekillenmeginde uly ähmiýete eýe. Özara uruşlary çäklendirip, goňşy döwletler bilen parahat ýaşasamak ýurtda öndüriji güýçleriň ösmegine ýol açýar.

117-nji surat.

Pulguksa ybadathanasy.

VIII asyryň ortalarynda Silla korollygynyň altyn döwri başlandy. Şu döwürde döwlet öz ösüşiniň we güýjüniň yokary derejesine ýetýär. Magaryf gülläp ösýär, ilkinji milli koreýs uniwersiteti döredilip, onda nusgawy hytaý edebiýaty öwredilipdir. Budda ybadathanasy hasaplanýan – **Pulguksa** gurulýar.

Korýo korollygy. Leşgerbaşy **Wan Gon** tarapyndan Korýo dinastiýasy (918–1392) esaslandyrylýar. Bu döwletiň paýtagty **Sonak** şäheri (häzirki Demirgazyk Koreýadaky Keson) bolupdyr. Koreýa ady Korýo adyndan gelip çykyp-dyr. Wan Gon öz öňüne Kogurýo korollygynyň demirgazyk-gündogar Hytaýda ýitiren çäklerini gaýtaryp almak wezipe-sini goýýar. Ýöne, bu wezipe amala aşyrylman galýar.

Soňky ýyllarda Korýo korollygy özara göreşlerden gowşaýar. Mundan peýdalanan mongollar 1231-nji ýylda ony basyp alýar we 1368-nji ýyla çenli öz el astynda saklaýar.

Çoson korollygy. Korýo korollygy Hytaý basybalyjylaryny ýurduň çäginde çykarandan soň, Korýo harby serkerdelerinden biri **Li Son Ge** 1392-nji ýylda soňky Korýo

hökümdaryny tagtdan aýryp, täze **Li dinastiýasyny** (1392–1910) esaslandyrýar. Onuň döwründe ýurt ýene Çoson adyny alýar. Paýtagty Kegýondan **Hansona** (Seul) göçýär. Çoson

118-nji surat.
Seçžon Beýik.

XV asyryň ortalarynda ykdysady we medeni taýdan ösýär.

Seçžon Beýik döwründe (1418–1450) koreýs medeniýeti we sungaty gülläp ösýär. Korol Seçžon ýurduň dana we zehinli hökümdary bolupdyr. Onuň dolandyran döwründe magaryf, ylym-bilim we oba ho-jalygynda uly üstünlikler gazanylýar. Ol salgyt ulgamynda özgertme geçirýär, döwlet dolandyryşyny barha kämilleşdirýär. Korol Seçžonyň gatnaşmagynda täze kalendar düzülýär, ýagyny önünden bilýän abzal, şemalyň tizligini we ugruny kesgitleýän gural, gün we suw sagatlary, ýyldyzlaryň kartasy döredilýär. Seçžonyň ýolbaşçylygynda korol akademiýasynyň alymlary koreýs elipbiýini düzýärler.

Sorag we ýumuşlar:

1. Gadymky Çoson korollygy haýsy ýyllarda iş alyp barypdyr?
2. Üç korollyk döwri barada nämeleri bilýärsiňiz?
3. Korýo korollygy kim tarapyndan esaslandyryldy?
4. Seçžon Beýik döwründe gazanylan üstünlikler barada aýdyp beriň.

40-§. HINDISTAN ÖSEN ORTA ASYRLARDA

Deli patyşalygynyň emele gelmegi. Hindistanyň demirgazyk çäklerine türk we owgan taýpalarynyň hüjümleri we ýerleşmegi XI–XII asyrlarda gaty güýçlenipdir. Musulmanlar basyp alan welaýatlarda 1206-njy ýylda paýtagty Deli bolan soltanlyk emele gelýär. Deli patyşalygynyň ilkinji hökümdary **Kutbiddin Aýbagyň** goşunynyň esasyny türk taýpalardan ybarat atlylar düzüpdir. Soltan welaýatlaryň naýyplygyna harbylary, goşun başlyklaryny belläpdir.

Ýatda saklaň!

1206–1526-njy ýyllarda Deli patyşalygy iş alyp bardy.

Hindistan basyp alnanda ýerli mülkdarlaryň belli bir bölegi ýok edilse, başgalary ýerlerini taşlap ýurtdan çykyp gidýärler. Iri ýer eýeleriniň ýene bir bölegi bolsa soltan häkimiýetini ykrar edip, onuň hyzmatyna geçýärler. Soltan olaryň kömeginde ýerli ilatdan salgytlar ýygnaý, halky tabynlykda saklamakda-da ýer eýeleriniň kömegine daýanyýdyr. XII–XIII asyrlaryň dowamynda Deli patyşalygynyň ähli çäklerinde musulmanlar häkimiýeti üzüň-kesil ornaşdyrylýar. Soltan Kutbiddin Aýbak aradan çykandan soň tagta **Şamsiddin Eltutmuş** (1211–1236) geçýär. Onuň dolandyran döwründe Penjap, Sind we Bengaliýalar boýun egdirilýär.

Ýer eýeçiligi. Deli patyşalygynda ähli ýerler hökümdaryňky hasaplanyp, ýer eýeçiliginiň esasy görnüşi **ikta** bolupdyr. Welaýat naýyplary toplanan salgytlaryň 10–20%-ini özüne alyp zerur bolanda soltana öz goşunyny bermelidi.

Ýer eýeçiliginiň ýene bir görnüşi – **holisa** döwlet ygtyýaryndaky ýerler bolup, ondan alynýan salgytlar döwlet harajatlary we ýörite goşuny üpjün etmek üçin ulanylypdyr.

Ýer-mülkleriň belli bir bölegi ýerli hindi feodallary – ýer eýelerine degişlidi. Deli patyşalygynda **wakf** ýerleri we soltan sowgat eden ýerler hem bolupdyr.

Deli patyşalygy XIV–XV asyrlarda. Eltutmuş aradan çykandan soň ýurtda tagt üçin göreş güýçlenýär. Bu uruşlarda ýeňiji bolan we tagty eýelän **Alouddin Hiljiý** özgertmeler geçirip, döwlet hazynasynyň girdejilerini artdyrýar. Güýçli goşun düzüp, özbaşdak feodallary boýun egdirýär. Bu döwlet wagtlaýyn bolsa-da özüniň öňki güýjüni dikeltmäge ýardam edýär. Deli patyşalygynyň güýçli we düzgünnyzamly goşuny bolmagy demirgazykdan mongollaryň hüjümlerine gaýtawul bermäge mümkinçilik berýär.

Hiljiniň ogly **Muhammet Tugluk** 1325-nji ýylda tagta geçýär. Ol öz hökümdarlygyny atasy wagtynda garaşsyzlyk

ýoluny saýlan knýazlyklary boýun egdirmekden başlaýar. Özüni “Iskender Zulkarneýniň dowamçysy” hasaplan soltan döwründe Hindistan ýarymadasy doly birleşdirilýär.

Soltanyň salgyt özgertmesi ýüze çykan gurakçylyk sebäpli üstünliksiz tamamlanýar. Tuglugyň altyn we kümüş pullar bilen deň dolanyşykda bolmagy üçin mis teňňeleri zikgeletmegi ony köp geçmän hümmetiniň gaçmagyna, her iki özgertmäniň netijesiz tamamlanmagyna getirýär.

Soňky hökümdar **Feruzşa Tugluk** döwründe salgytlar kemeldilip, döwlet ýerleri daýhanlara kärendesine bölüp berilýär. Onuň dolandyran döwründe oba hojalygynyň, hünärmentçiligiň ösmegi, akyly-başly dolandyryşy soltana halkyň howandary hökmünde şöhrat getirýär. Emma ýurtda XIV asyrda başlanan syýasy dagynyklyk döwründe, käbir knýazlaryň garaşsyzlyga ymtylmagy barha güýçlenýär.

Deliniň soňky soltany **Mahmyt** 1398–1399-njy ýyllarda Emir Temuryň goşunlaryna garşy göreşýär. Ýöne tejribeli serkerde Mahmydyň goşunlaryny ýeňip, Delini zabt edýär. Sahypgyran Samarkanda köp hindi hünärmentlerini, binagärlerini alyp gaýdypdyr.

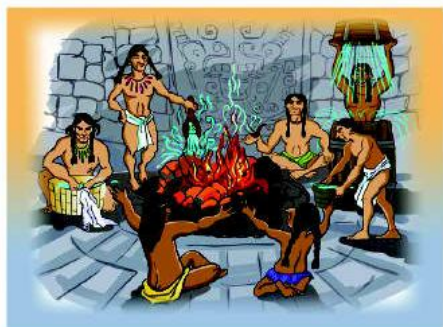
Şondan soň Hindistan maýda knýazlyklara bölünip gidýär. Aradan on ýyl wagt geçip **Saýýidler dinastiýasy** (1414 – 1451) tagta geçýär. Saýýidler dinastiýasyny owgan taýpalarynyň serdary **Bahlul Lody** (1451–1489) tagtdan agdarýar. Onuň agtygy **Ybrahym Lody Zahiriddin Muhammet Babura** garşy göreşýär.

Sorag we ýumuşlar:

1. Deli patyşalygy haçan we kim tarapyndan düzüldi?
2. Hindistanda ýer eýeçiliginiň nähili görnüşleriniň bolandygyny aýdyp beriň.
3. Deli patyşalygynda XIV asyrda nähili özgertmeler geçirildi?
4. Sahypgyran Emir Temuryň Hindistana ýörişini ýatlaň we aýdyp beriň.

41-Ş. ORTA ASYRLARDA AMERIKA

119-njy surat.
Indeýesleriň durmuşyndan.

Hojalygyň ösüşi. Alymlaryň pikirine görä, Amerika kontinentine ilkinji adamlar Demirgazyk Aziýadan häzirkä Bering bogazy arkaly beýik buzluk döwründe, mundan 40 müň ýyl öň geçip başlapdyrlar we bu uzak wagt dowam edipdir. Netijede, bu ýerlere ýewropalylar gelýänçe-de köp sanly halkyýetler şekillenipdir.

Bu taýpalaryň esasy bölegi awçylyk we balykçylyk bilen meşgullanypdyr. Emma Merkezi we Günorta Amerikanyň dag we dagetek çäklerinde ekerançylyk hojalygy emele gelip, giň ösüşe eýe bolupdyr. Bu çäklerde **keçua, maýýa, astek, olmek** we **toltekler** ýaşapdyrlar. Olar daş paltalar bilen tokaýdaky daragtlary çapyp, çöp-çalamalary ýakyp, külünden dökün hökmünde peýdalanylýadylar. Bu ýerlerde ýewropalylara mälim bolmadyk mekgejowen, kartoşka, günebakar, pomidor, kakao, temmäki ekinleri ösdürilipdir.

Amerikanyň uly böleginde eldekileşdirilen haýwanlar bolmandyr. At, sygyr, goýun we geçiler kontinente soňluk bilen Ýewropadan getirilipdir. Olar öý haýwanlaryndan demirgazykda iti, günortada düýe şekilli – lamany bakypdyrlar. Guşlardan hindi towugy we ördek saklanypdyr.

Demir, omaç, tigr, ot açar gurallary amerikaly hindiler bilmändirler. Olaryň zähmet we aw gurallary: daşdan, latundan we agaçdan ýasalypdyr. Ilatyň uly bölegi urugçylyk obşinasynda ýaşapdyr. Diňe ekerançylyk bilen meşgullanýan maýýa, astek we keçualar özleriniň döwletlerini gurupdyrlar.

Ýatda saklaň!

Orta asyrlarda maýýa, astek we keçualar öz döwletlerini gurupdyrlar.

Maýýalar döwleti. Merkezi Amerikanyň *Ýukatan ýarymadasyn-da* (häz. Meksika) gadymdan maýýa halklary ýaşap gelipdirler. Milady I müň ýyllykda maýýalarda şäher-döwletler emele gelýär. Olaryň her birini “*beýik adam*” – dolandyryp, onuň häkimiýeti miras bolupdyr.

120-nji surat.
Çiçen-Isadaky
obserwatoriýa.

Ykdysady-medeni ösüşi milady asyryň başlarynda ýazuwy döretmäge mümkinçilik berýär. Ruhanylar gylgalam bilen iýeroglifleri ýazyp, olar suratlar bilen bezäpdirler.

Maýýalaryň durmuşynda ruhanylar möhüm orun tutupdyr. Olar obşına agzalaryna ekerançylyk işlerini ýerine ýetirmegiň möhletlerini kesgitlep beripdirler. Maýýalar iň takyk kalendarlardan birini döredipdirler. Matematika “*nol*”y aňladýan belgi maýýalar tarapyndan hindilerden hem öň girizilipdir. Ýurduň paýtagty – **Çiçen-Itsada** obserwatoriýa gurlupdyr. Onda ruhanylar planetalaryň Günüň daşynda aýlanýan wagtyny hasaplapdyrlar we Günüň we Aýyň tutulmagyny öňünden aýdyp bilipdirler.

Maýýalar ýörite depeleri ýasap, belent binýadyň üstünde özleriniň basgançakly piramidalaryny, köşklerini we ybadathanalaryny gurupdyrlar. Köşkleriň we ybadathanalaryň äpişgeleri bolman, olar gapylar arkaly ýagtylandyrylypdyr. Şäheriň köçeleri tekiz we rowan gurlupdyr.

Astekler döwleti. Merkezi Amerikanyň häzirki Meksikanyň çäginde ýerleşip, demirgazykdan gelen **astekler** uly kölüň ortasyndaky adalarda XII asyrdan **Tenoçtitlan** şäherini döredip, emeli bentler, ybadathanalar we köşkler gurupdyrlar.

Asteklerde ýer gyt bolanyndan kölüň düýbünden suw ösümlüklerini we hasylly lay alyp, sallarda “*ýüzýän ekin meýdanlaryny*” hem döredipdirler. Bu özboluşly ekin meýdanlaryndan ýylyna birnäçe gezek hasyl alnypdyr.

Astekler urug obşinasy bolup ýaşapdyrlar. Obşına başlyklary saýlanyp goýlupdyr. Ekin meýdanlary obşinanyň

agzalaryna paýlanyp berlipdir. Hökümdarlardan **tlatoani** – leşgerbaşy saýlanyp, ol ýokary hökümdar bolmagyndan daşary, baş ruhany wezipesini hem ýerine ýetiripdir.

121-nji surat. Orta asyrlardaky Tenoçtitlan şäheri.

Hojalygynyň esasy suwarymly ekerançylyk bolupdyr. Iň möhüm ekin mekgejöwen bolup, ondan bol hasyl alnypdyr.

Asteklerde hünärmentçiligiň küýzegärçilik, dokmaçylyk, misden we altyndan zergärlik zatlary ýasamak ugurlary gowy ösüpdür. Şol bir wagtda olar magdanlary bilmänligi sebäpli palta we pyçaklaryň daşdan ýasalmagy dowam edipdir. Zergerler gymmatbaha daşlary işläp bejerip, dürtme nagyşlar (mozaika) ýasap, köşk we ybadathananyň diwarlaryny bezäpdirlär. Astek hünärmentleri aýratynam nagyşly gap-çanaklar, ajaýyp matalar, guşuň ýeleklerinden towus ýaly towlanýan keşdeleri tikmäge ökde bolupdyrlar.

Gurluşykçylar bentleri, kanallary gurup, çig kerpiçden ýa-da daşdan ýasalan sütünleriň üstünde öýler gurupdyrlar. Bazarlarda haryt alyş-çalyşygy arkaly söwda gowy ösüpdür.

Astekler goňşy maýýalaryň oýlap tapmasy esasynda özläriniň gün kalendaryny döredipdirler. Piktografik ýazuw şekillenipdir. Astekler dini köp hudaýlyga esaslanýardy. Hudaýlaryň arasynda iň abraýlysy, uruş hudaýynyň şanyna hatda adamlar hem gurbanlyk edilipdir. Ybadathananyň ruhanylary halkyň arasynda aýratyn hormat-yyzzata eýe bolupdyrlar.

Ýatda saklaň!

Piktografik ýazuw (latynça **pictus** – suratly we grekçe **grapho** – ýazýaryn, suratly ýazuw) – maglumatyň umumy mazmunyny surat arkaly ýa-da suratlaryň yzygiderligi arkaly ýatda saklamak üçin teswirlemek. Bu ýazuw neolit döwründen bäri belli bolup, hiç bir diliň ýazuw serişdesi hasaplanmaýar.

Paýtagt Tenoçtitlanda aristokratlaryň perzentleri we adaty halkyň çagalary üçin aýry-aýry mekdepler bolupdyr. Halkyň çagalary üçin mekdeplerde ekerançylyk, hünärmentçilik we harby iş öwredilipdir. Aristokratlaryň perzentleri bolsa taryh, dürs ýazuw, okuw, hasap, astronomiýa, şygryýet, oratorlyk sungatlarynyň esaslaryny öwrenipdirler. Tenoçtitlanda her ýyl sena, kyssalar ýazýan şahyr-aýdymçylar gözden geçiriliş-ýaryşlar geçirilip, ýeňijiler sylaglanypdyr.

Inkler döwleti. Günorta Amerikanyň And daglarynyň etegindäki oazislerde inkler döwleti emele gelipdir. *Keçua* dillerine degişli *inkler* XII–XIII asyrlarda Urubamba derýasynyň basseýninde **Kusko** şäherini esaslandyrýarlar.

Inkler başga taýpalaryň ýerlerini basyp alyp, And daglaryndan Ýuwaş okeana çenli aralykda öz häkimiýetini ýola goýýarlar. Bu döwleti **Ýokary Inka** dolandyrypdyr. Ol “*Günüň ogly*”, onuň ýerdäki simwoly hasaplanypdyr. Ilat, şeýle hem, dürli tebigy güýçleri, ýer we suw ylahlaryna hem uýupdyrlar. Basylyp alnan çäkleriň ilatyna inkler öz düzgünlerini, medeniýetlerini geçiripdirler. Netijede, ilki taýpa ady bolan “*ink*” adalgasy hökümdar taýpa – aristokratlaryň umumy adyna öwrüldi.

122-nji surat.

Astekleriň suratly kalendarlary.

123-nji surat. Ink söweşijileri.

Inklerden bolmadyk ilat obşına bolup ýaşap hökümdar taýpa üçin işläpdirler. Obşına daýhanlaryň maşgalalaryndan ybarat bolup, olaryň her birine belli ýer, ekin meýdany berkidilip goýlupdyr. Obşınalar ýetişdiren hasylyň 2/3 bölegini döwlete we ybadathanalara tabşyrypdyrlar. Ýurt-da resmi taýdan gulçulyk bolmasada, obşınanyň agzalary rehimsiz işledilip, hukuksyz diýen ýaly bolupdyr.

Dagly ýerler ekerançylyk üçin amatsyzdy. Netijede, obşınanyň erkekleri eňňit gaýalary oýup, daşlaryň üstüne hasylly toprak ýaýypdyrlar. Şeýle ekin meýdanlarynyň topragyny ýagynlar ýuwup gitmezligi üçin, töweregi daş diwarlar bilen gurşalypdyr. Inklerde esasy ekinler kartoşka we mekgejöwen bolupdyr. Daýhanlar, şeýle hem, kădi, pagta, ananas, banan ýetişdiripdirler. Ýetişdirilen hasyl üçe: bir bölegi ybadathananyň ruhanylaryna, ikinji bölegi Beýik Inke berlipdir, üçünji bölegi bolsa obşına galdyrylypdyr. Döwlet ammarlaryndan toplanan azyk önümlerinden goşuna we emel-darlara berlipdir. Uruş, hasylsyzlyk ýyllary ýa-da dürli tebigy apatlar wagtynda, ähli jebir çekenlere döwlet gorundan mekgejöwen dănesi we kakadylan kartoşka paýlanypdyr.

Hojalykda çarwaçylygyň orny möhüm bolupdyr, düýe şekilli lama we alpakalary diňe bir eti we ýüňi üçin bakman, olardan ýük daşamak üçin hem peýdalanylypdyr. Inklerde hünärmentçilik ýokary ösüpdür. Altyn, kümüş gazylyp alnyp, olardan zatlar ýasalyp, küýzegärçilik we zergärlik, dokmaçylyk, boýagçylyk, gurluşyk ugurlary aýratyn ösüpdür.

Paýtagt **Kuskony** welaýatlar bilen baglaýan, umumy uzynlygy 15 müň kilometr bolan daş ýollar gurlupdyr, welaýatlaryň arasynda poçta gullugy ýola goýlupdyr. Ýörite çaparlar ylgaşyp birek-birege habarlary ýetirip, ony uzak aralyklara eltipdirler.

Aristokratlaryň çagalary ýörite mekdeplerde okapdyrlar. Ýazuw bolmanlygy sebäpli çagalar inkleriň dini, dolandyryş düzgüni, kanunlary we dessurlara degişli maglumatlary ýatlapdyrlar. Inkleriň özboluşly “**düwünli haty**” (kipu) bolup, onuň syr-lary diňe ruhanylara mälimdi.

124-nji surat. Kipu – düwünli hat.

Inkleriň matematika, astronomiýa, geografiýa, lukmançylyk, botanika we başga ylym-bilim ugurlarynda çuňňur bilimleri bolupdyr. Olaryň takyk kalendarý 12 aýa bölünipdir. Tebipler adamyň kelle süňkünde hirurgik operasiýalary amala aşyrmagy başarypdyrlar.

Sorag we ýumuşlar:

1. Amerikanyň düýp ilatynyň işi barada aýdyp beriň.
2. Maýýalaryň taryhy we medeniýeti barada nämeleri bilýärsiňiz?
3. Astekler kim? Olar barada aýdyp beriň.
4. Inkler döwleti haçan we nirede emele gelipdir?

42-§. ORTA ASYRLARDA AFRIKA

Afrikanyň ilaty we hojalygy.

Ilatyň köp bölegi I müň ýyllygyň ahyryna çenli daşary dünýäden üzňe ýagdaýda ýaşapdyr. Kontinentiň tropiki tokaýlarynda, sähralarda awçy we ýygnaýjy taýpalar ýerleşýär. Afrikanyň Müsürden başga çäklerinde ýaşan käbir daýhanlar kökmiweli ekinleri ýetişdiripdirler.

Sawanna çäklerinde ýere hasylly topragy bolan ýerlere uýgunlaşan demir dişli pluglar bilen bejergiläpdirler. Saharanyň töwereklerinde göçme, ýarym göçme we

125-nji surat. Afrikaly söweşijiler.

oturymly taýpalar hem esasan çarwaçylyk bilen meşgullanypdyrlar. Sähranyň günortasynda **barbarlar** we **tuaregler**, Günbatar Afrikada **fulbe**, Gündogarda **masai**, **galla**, **sida-mo**, **tigreler** çarwaçylyk bilen meşgullanypdyrlar.

Afrikanyň ilkinji döwletleri. Gana. Afrikanyň Gündogarynda Müsür, Arabystan we Hindistan bilen söwda aragatnaşyklarynyň täsirinde gadym zamanlardan **Nubiýa** we **Aksum** (häzirki Efiopiýa) döwletleri döräpdi. Arap söwdagärleri VII asyrlarda Günbatar Sudan ýerlerine Orta deňziň kenarlaryndan Afrika ýokary gadyrlanýan duz we başga harytlary getiripdirler. Söwda ýollary kesişýän ýerlerde **Aukar**, **Gana**, **Tombuktu**, **Gao**, **Mali** ýaly iri galalar emele gelipdir. Musulman söwdagärlerinden daşary ýerli aristokratlar hem galalarda ýaşapdyrlar. Olar soňluk bilen emele gelen döwletlerdäki dolandyryşy ele alýarlar. Orta asyrlarda Niger we Senegal derýalarynyň basseýninde ilkinji döwletler – **Gana**, **Mali**, **Songailar** döreýär. Olaryň ilkinjisi Günbatar Sudandaky Ga-na bolupdyr. Ol VIII asyrda emele gelip, X asyrda öz ösüşiniň ýokary derejesine ýetipdir.

Ýatda saklaň!

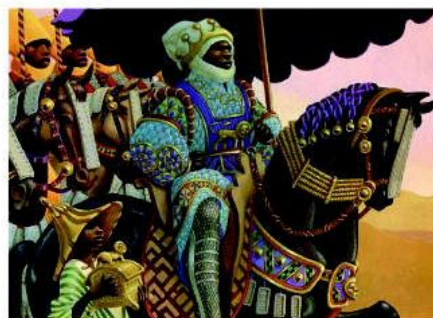
Gana, Mali, Songai we Aksum – Afrikanyň orta asyrlardaky ilkinji döwletleri bolupdyr.

Gananyň girdeji çeşmelerinden biri söwdadan gelýän paç tölegleridi. Pajyň esasy bölegini daşardan gelýän söwdagärler: araplar, barbarlar, musaýylar töläpdirler. Ýöne ýurduň uly baýlygy altyn bolupdyr. Gananyň patyşasy we aristokratlary altyn we duz söwdasyndan uly peýda alypdyrlar.

Patyşanyň güýçli goşuny bolup, ondaky 200 müň esgeriň 40 müňe golaýyny kemançylar, belli bir bölegini bolsa atly söweşijiler düzüpdir. Geçmişde arap söwdagärleri we Gana patyşasynyň uly hazynasy barada köp rowaýatlar döredilipdir. Bu bolsa goňşy söweşjeň taýpalaryň ünsüni çekýärdi. Marokko soltany **Abu Bekr** 1076-njy ýylda uly goşun

bilen Ganany basyp alyp, ony talapdyr. Bu wakalardan soň Gana patyşasy Marokka tabyn bolup, paç-ýasak tölemekden daşary, öz aristokratlary bilen yslam dinini kabul etmäge-de mejbur bolýar. 1087-nji ýyldaky halk gozgalaňy netijesinde marokkolyar hökümdarlygynyň çäklendirilendigine seretmezden, Gana döwleti dargaýar.

Mali döwleti. VIII asyrda Mali döwlet hökmünde emele gelyär. Gana döwletiniň güýji onuň soňky ösmegine päsgel beripdir. XI asyrdan Maliniň ilaty yslamy kabul edýär. Bu bolsa ýurda musulman söwdagärleriniň gaçyp gelmegini çaltlandyrýar. Hünärmentçiligiň we söwda-satygyň ösmegi netijesinde XIII asyrda Mali

126-njy surat. Mali hökümdary Musa I.

öz ösüşiniň ýokary derejesine ýetýär. Onuň hökümdary **Sundiata Keýt** (1230–1255) köp sanly güýçli goşun düzýär. Bu goşunyň kömeginde **Sundiata** kerwen ýollary geçýän çäkleri, altyn kânlerini, galyberse-de, gadymky Gana ýerlerini basyp alýar. Maliniň hökümdary basylyp alnan we laýatlaryň naýyplygyna öz garyndaşlaryny we ýakynlaryny belleýär. Naýyplar bolsa öz gezeginde leşgerbaşylara, emeldarlara ýer-mülkleri paýlapdyrlar. Ýerli ilatdan salgytlar toplamak hem naýyplara yüklenipdir. Köp geçmän Mali бүтин arap dünýäsinde meşhur bolýar. Onuň hökümdary **Musa I** 1324-nji ýylda Mekgä haj saparyny guraýar. Musa I özi bilen sapara köp altyn alyp ýolda olary sahylyk bilen paýlaýar. Hökümdara 8 münň söweşiji we 500 gul ýoldaş bolup, bu uly kerwen 10–12 tonna altyny özi bilen alyp gidendigi güman edilýär. Bu waka-dan soň uzak ýyllaryň dowamynda arap dünýäsinde altynyň nyrhy pes bolupdyr.

Maliniň paýtagty **Niarada** we başga şäherlerde kaşaň köşkler, metjitler gurulýar, hünärmentçilik we söwda ösýär. Ýöne jemgyýetçilik durmuşynda taýpa aristokratlarynyň ýagdaýy saklanyp galýar. Maliniň hökümdarlary öz ýakynlarynyň tagt ugrundaky göreşinden gorkup, köplenç köşk emeldarlaryny, leşgerbaşylary we hatda söweşijileri-de goňşy

taýpalaryň wekillerinden alypdyrlar. Hökümdaryň şahsy gwardiýasy bolsa gullardan düzülipdi.

Maliniň ilatynyň esasy bölegi obalarda ýaşap obşinalardan, obşinalar öz gezeginde iri patriarhal maşgalalardan ybaratdy. Jemgyýetde gullara bolan gatnaşyk özboluşly bolup, daşary ýurtlardan getirilen gullar hojalyklarda maşgala agzalary ýaly ýaşapdyrlar. Bu gullaryň perzentleri bolsa erkin adamlara öwrülipdirler.

XIV asyryň ahyryna gelip feodal dagynyklyk, dinastiýa dawalary Maliniň pese gaçmagyna sebäp bolýar. Mali XV asyrda bütinleý pese gaçyp dargaýar.

Ýatda saklaň!

Mali döwleti VIII–XV asyrlarda iş alyp baran. XIII asyrda Mali öz ösüşiniň ýokary derejesine ýetipdir. Özara dawalar netijesinde bütinleý pese gaçyp dargaýar. Paýtagty **Niara** şäheri bolupdyr.

Songai döwleti. Gananyň we Maliniň demirgazyk-gündogaryndaky **songai** taýpalary iri söwda merkezlerinden biri Gao töwereklerinde ýaşapdyrlar. Ilki I mün ýyllygyň başlarynda songailer düzen döwlet birleşmesi Maliniň täsirinde bolýar. Maliniň gowşamagy bolsa yslamy kabul eden songaileriň hökümdary **Almige** XIV asyryň ahyrynda olary ýeňip, paýtagty Gao bolan özbaşdak döwlet düzmäge mümkinçilik berýär. **Songai döwleti** XIV–XV asyrlarda örän güýçlenip, Niger derýasynyň basseýninde agalyk edýär.

Ýurt welaýatlara bölünip, olary hökümdaryň ýakyn adamlary dolandyrypdyr. Songainiň esasy girdeji çeşmesi tranzit söwdasy we altyn kânleridi. Ilatdan ýygnaýan salgytlar hem yzygider artypdyr we hazynany doldurmagyň faktorlaryndan biri bolupdyr. Emeldarlara berlen uly ýer-mülklerde gullar işläpdirler. Döwürleriň geçmegi bilen gullar barha tabyn daýhanlara öwrülýärler. Olaryň nesilleri bolsa kiçi emlägiň erkin eýelerine öwrülip, döwlete diňe salgyt töläpdirler. Songaide ýörite hakyna tutma goşun hem düzülipdi.

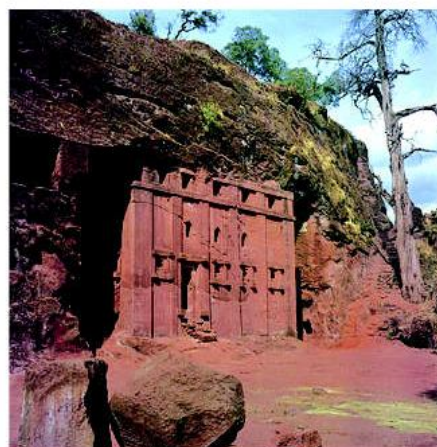
Ýurtda ýüze çykan özara uruşlar, dawalar döwleti gowşadýar. Mundan peýdalanan Marokko soltany XVI asyryň ahyrynda Songaini basyp alýar.

Ýatda saklaň!

Songai döwleti XIV asyr ahyryndan başlap garaşsyz iş alyp barypdyr. Paýtagty – **Gao** şäheri. Marokko soltany XVI asyryň ahyrynda Songaini basyp alýar.

Aksum döwleti. Häzirki Efiopiýanyň demirgazygynda gadymdan **Aksum** döwleti emele gelip, onuň ilerlemegi IV–V asyrlara gabat gelýär. Aksum hökümdarlary kerwen ýollary ýerleşýän Arabystanyň günorta kenarlaryny, Gündogar Sudanyň bir bölegini eýeleýärler. Bu döwlet Rim imperiýasy, soňluk bilen Wizantiýa bilen ýakyn ykdysady we medeni aragatnaşykda bolupdyr. Şu sebäpden Aksum hökümdary we onuň adamlary hristian dinini kabul edýärler.

127-nji surat. Aksum patyşalygy. Şa Lalibeli ybadathanasy.

VII asyrda Aksum goşunyny araplar ýeňip, Arabystan ýarymadasynyň günortasyndaky ýerlerinden mahrum edipdir. XI asyra gelip Aksumdaky ýagdaý üýtgäp, döwleti dargaýar.

Rowaýatlara görä, Aksumyň birinji hökümdary **Manelik** patyşa **Süleýmanyň** arap melikesinden doglan ogly bolup, bu Aksumyň Arabystan bilen gatnaşyklary gadymdan gowudygyny, dinastiýanyň ady taryhy esasa eýedigini görkezýär.

Afrikanyň medeniýeti. Afrika halklarynda nesilden nesle geçip gelen ajaýyp rowaýat we ertekiler köp bolupdyr. Olar gymmatly taryhy çeşme bolup hyzmat edýär.

Afrika halklarynyň içinde öz ýazuwyna eýe bolanlary-da bardy. Şol sanda, Aksumda baryp IV asyrda ýerli ýazuw özgertmesi geçirilýär. Bu elipbiý Efiopiýada häzirki güne çenli saklanyp galypdyr. Aksumda gurluşyk ugrunda aýratyn

128-nji surat. Benindäki şa köşgünde latundan işlenen söweşiji nagaraçy.

uly üstünlikler gazanylýar. Şol döwürde gurlan köşkler, hristian ybadathanalary we ýerasty mawzoleýler häzirem bar.

Günbatar Sudan halklarynyň medeniýetiniň ýokary ösüşinde araplaryň täsiri uludyr. Yslam dini kabul edilenden soň bu ýerlerde arap ýurtlaryndan gelen ussalar we binagärler metjit, köşkleri, galalar, jemgyýetçilik binalaryny, keselhanalary, hammam, seýil baglaryny gurýarlar. Musulman mekdepleri we medreseleri açylyýar. Şol sanda, Tombuktu medresesinde ylahyýetden daşary taryh, fikh, matematika, astronomiýa ýaly ylymlar okadylýardy.

Afrikalylylar sungatyň dürli ugurlarynda uly üstünlikler gazanyp, agaçdan we latundan ýasalan heýkeller we nykaplar nepisligi bilen adamlary häzirki güne çenli haýran galdyryýar. Benindäki şa köşgünden latundan işlenen patyşanyň we emeldarlaryň güberçek suratlary tapylypdyr. Olarda aw we uruşlar, şeýle hem, köşk durmuşy sahnalary teswirlenen.

Afrika halklarynyň orta asyrlardaky ösüşi Aziýa we Ýewropa döwletlerindäkä garanda ep-esli yzda bolmagyna seretmezden ilat hojalykda üstünlikleri gazanyp, özboluşly maddy we ruhy medeniýet döretti.

Sorag we ýumuşlar:

1. Afrikada orta asyrlarda ýaşan halklary we taýpalary sanap geçiň.
2. Afrika ilatynyň hojalygy nähili ösüpdir?
3. Gana, Mali we Songai taryhyndan nämeler ýadyňyzda galdy?
4. Siziň pikiriňizçe, Aksum we başga Afrika döwletleriniň ösüşiniň arasynda tapawut barmy?

MAZMUNY

Awtorlardan	3
Orta asyrlar taryhy nämäni öwredýär?	4

I BÖLÜM. IRKI ORTA ASYRLAR DÖWRI

I BAP. ÝEWROPA IRKI ORTA ASYRLARDA

1-§. Halklaryň beýik göçüşleri we onuň netijeleri	6
2-§. Franklaryň jemgyýetçilik gurluşy we döwletiniň döremegi	12
3-§. Frank imperiýasy	17
4-§. Mukaddes Rim imperiýasy	21
5-§. Angliýa V–XI asyrlarda	24
6-§. Wizantiýa imperiýasy	29
7-§. Slawýan döwletleriniň döremegi	33
8-§. Kiýew Rusy	37
9-§. VI–XI asyrlarda Ýewropa medeniýeti	41

II BAP. AZIÝA HALKLARY IRKI ORTA ASYRLARDA

10-§. Täze din mesgeni	46
11-§. Arap halyfaty. Onuň içeri we daşary syýasaty	49
12-§. Halyfat ýurtlarynyň medeniýeti	52
13-§. Hindistan irki orta asyrlarda	56
14-§. Hytaý V–XI asyrlarda	59

II BÖLÜM. DÜNYÄ HALKLARY ORTA ASYRLARYŇ ÖSEN DÖWRÜNDE (XI–XV ASYRLAR)

III BAP. HÜNÄRMENTÇILIGIŇ WE SÖWDA-SATYGYŇ ÖSMEGI. ŞÄHERLERIŇ ÖSMEGI

15-§. Ýewropada orta asyr şäherleriniň emele gelmegi... 64	64
16-§. Orta asyrlarda haryt önümçiliginiň ösmegi. Bazarlar we yarmarkalar	70
17-§. Aziýa ýurtlarynyň orta asyr şäherleri. Hünärmentçilik we söwda	73
18-§. Hristian buthanasy orta asyrlarda	77

19-§. Haçly ýörişler we onuň maksatlary	80
20-§. Ilkinji haçly ýörişler	82
21-§. Soňky haçly ýörişler: netijeleri we jemleri	86

IV BAP. GÜNBATAR ÝEWROPADA MERKEZLEŞEN DÖWLETLERİŇ DÖREMEGI

22-§. Fransiýada merkezleşen döwletiň döremegi	89
23-§. General şatlar. Taýpa monarhiýasynyň emele gelmegi	91
24-§. Ýüz ýyllyk uruşuň başlanmagy we onuň ilkinji döwri.....	94
25-§. Urşuň soňky döwürleri. Fransiýany merkezleşdirmegiň jemleri	96
26-§. Angliýada merkezleşen döwletiň döremegi	99
27-§. Angliýa XIV–XV asyrlarda	102
28-§. Germaniýa XII–XV asyrlarda	105
29-§. XI–XV asyrlarda Ýewropa medeniýeti. Magaryf we ylym	108
30-§. Günbatar Ýewropada sungat we edebiýat. Gumanizm taglymynyň şekillenmegi	112

V BAP. RUS KNÝAZLYKLARY ÖSEN ORTA ASYRLARDA

31-§. Rusda feodal dagynyklygy, onuň netijeleri	117
32-§. Ruslaryň daşary ýurt basybalyjylaryna garşy göreşi	119
33-§. Rusuň mongollar zulmunda azat bolmagy	121

VI BAP. XI–XV ASYRLARDA AZIÝA, AMERIKA WE AFRIKA DÖWLETLERI

34-§. Seljuklaryň we osmanly türkleriň döwletleri	123
35-§. Mongol döwleti we onuň basybalyşlary	127
36-§. Altyn Orda hanlygy	130
37-§. Hytaý XIII–XV asyrlarda.....	135
38-§. Orta asyrlarda Ýaponiýa.....	139
39-§. Orta asyrlarda Koreýa.....	141
40-§. Hindistan ösen orta asyrlarda.....	143
41-§. Orta asyrlarda Amerika.....	146
42-§. Orta asyrlarda Afrika.....	151

Tursun O'sarovich Salimov,
Farhod Ergashevich Sultonov

JAHON TARIXI

(Turkman tilida)

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik

To'ldirilgan va tuzatilgan ikkinchi nashri

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti,
Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent – 2013

Terjime eden	<i>K. Hallyýew</i>
Redaktor	<i>G. Abdullaýewa</i>
Çeper redaktor	<i>A. Burhanow</i>
Sahaplaýjy dizaýner	<i>A. Ýakubjanow</i>
Korrektor	<i>G. Abdullaýewa</i>

Neşirýat lisenziýasy AI № 163. 09.11.2009. Çap etmäge 2013-nji ýylyň 25-nji iyulda rugsat edildi. Ölçeği 60x90 ¹/₁₆. Tayms garniturası, kegl 11,5. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 10,0. Neşir listi 10,27. 786 nusgada çap edildi. Şertnama № 53-2013. Buýurma № 13–566.

Original maket «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Döwlet ylmy neşirýatynda taýýarlandy. 100129, Daşkent ş., Nowaýy köçesi, 30.

Özbekistanyň Metbugat we habar agentliginiň Çolpan adyndaky neşirýat-çaphana döredijilik öýi. 100129, Daşkent ş., Nowaýy köçesi, 30.
Telefon: (371) 244-10-45. Faks (371) 244-58-55.

Özbekistanyň Metbugat we habar agentliginiň «O'zbekiston» neşirýat-çaphana döredijilik öýüniň çaphanasında çap edildi. 100129, Daşkent ş., Nowaýy köçesi, 30.

Salimow, Tursun Osarowıç.

S20 **Dünýä taryhy** (milady V asyryň ahyryndan —XV asyryň ahyryna çenli): umumy orta bilim berýän mekdepleriň 7-nji synpy üçin derslik/
T.O.Salimow, F.E.Sultanow. – Doldurylan we düzedilen ikinji neşir. – D: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Döwlet ylmy neşirýaty, 2013. – 160 sah.

UO'K: 4(100)=512.164.(075)
KBK 63.3(0)ya72

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady we familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly	Dersligiň tabşyrlan-daky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly
1						
2						
3						
4						
5						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky bahalaýyş ölçeglerine esaslanyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň ilkinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Kitabyň daşy bitin, dersligiň esasy böleginden aýrylmadyr. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylmandyr, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilmändir, birneme çyzylp, gyalary gädilen, dersligiň esasy böleginden aýrylan ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatlanypdyr. Gopan sahypalary täzedden abatlanan, käbir sahypalar çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan, ýyrtylan, esasy böleginden aýrylan ýa-da bütinleý ýok, kanagatlanarsyz abatlanan. Sahypalar ýyrtylan, sahypalar ýetişmeýär, çyzylp taşlanan. Dersligi dikeldip bolmaýar.